NICOLE F. WATTS

SANDIKLA MEYDAN OKUMAK

TÜRKİYE'DE KÜRTLERİN SİYASİ YOLCULUĞU

iletişim

NICOLE F. WATTS SANDIKLA MEYDAN OKUMAK

NICOLE F. WATTS • **Sandıkla Meydan Okumak**

NICOLE F. WATTS San Francisco State University'de siyaset bilimi profesörü. Karşılaştırmalı siyaset, Ortadoğu politikaları ve sosyal hareketler dersleri veren Watts, etnopolitik ve ulusal hareketler, devlet-toplum ilişkileri, Kürtler üzerine çalışıyor. Özellikle Irak ve Türkiye Kürtleri üzerine yayımlanmış birçok makalesi bulunuyor.

Activists in Office. Kurdish Politics and Protest in Turkey
© 2010 University of Washington Press

İletişim Yayınları 1971 • Bugünün Kitapları 160
ISBN-13: 978-975-05-1447-0
© 2014 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2014, İstanbul

EDİTÖR Kıvanç Koçak
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI 30 Mart 2014 yerel seçimleri öncesinde BDP'nin seçim çalışmalarından bir kare (Fotoğraf: Dicle Haber Ajansı)
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Oben Üçke
DİZİN Birhan Koçak
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

NICOLE F. WATTS

Sandıkla Meydan Okumak

Türkiye'de Kürtlerin Siyasi Yolculuğu

Activists in Office
Kurdish Politics and Protest in Turkey

ÇEVİREN *Bilgesu Sümer*

iletişim

Ali'ye...

Eylemlerinde serbest bir fail olarak emirler yağdıran devlet imajından uzaklaştığımız gibi direnişin, geleneksel rol olarak devletin dışarısında duran ve devletin taleplerini reddeden bir şey olarak ele alınmasını da sorgulamalıyız. Siyasi özneler ve direniş biçimleri, bütünüyle dışsal bir sosyal mekândan ziyade, devlet adını verdiğiniz örgütsel mıntıkada kurgulanmaktadır.

– Timothy Mitchell, "The Limits of the State", 1991

Toplumsal hareketlerin devletten tamamen ayrı olduğu kavrayışı, aslında hakikati yansıtmamaktadır.

– David S. Meyer, Valerie Jenness ve Helen Ingram, *Routing the Opposition*, 2005

Araştırmacılar siyasi rekabetin etkisini saptamak ve göstermek için rekabetin yokluğunda neler olabileceğini saptamak zorundadır.

– Edwin Amenta ve Michael P. Young, "Making an Impact", 1999

"Bir millet nedir" diye sormak yerine şu soruyu sormalıyız: Devletler arasında ve devlet bünyesinde siyasi ve kültürel form olarak milliyet nasıl kurumsallaşmaktadır? Pratik bir kategori, tanımlayıcı bir şema, bilişsel bir çerçeve olarak millet nasıl faaliyet gösterir? Bu kategorilerin devlet tarafından kullanılmasını ya da devlete karşı kullanılmasını neler daha etkili ya da etkisiz kılmaktadır?

– Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed*, 1996

İçindekiler

Önsöz ve Teşekkürler *11*

Giriş
Öteki Direniş Yolları *27*

1 İlk Güzergâhlar
Kürtler Seçimler İçin Harekete Geçerken Koşullar *55*

2 Yeni Kolektif Meydan Okuyucular
Türkiye'nin İlk Kurdî Partisinin Kurumsal Yörüngesi *85*

3 Sistemin Olanakları/Kaynakları *113*

4 Baskının Karakteristikleri
Olanaklara/Kaynaklara Erişimi Kısıtlamak *135*

5 Rakip Hakikatler Üretmek *167*

6 Yeni Bir Kürt Öznesi Yaratmak *189*

Sonuç
Bir Meydan Okuyucunun Etkisini Değerlendirmek *213*

Kaynakça *233*
Dizin *247*

Önsöz ve Teşekkürler

2006 yılının Eylül ayında, Erbil'in merkezinde bir düzine ziyaretçiyle birlikte kum rengi bir binanın önünde dikiliyordum. Erbil bir milyona yakın nüfusuyla karışık bir kentti. Irak'ın kuzeyindeki Kürdistan bölgesinin başkenti olmuştu. Biz fotoğraf çekiyorduk. Diğer bazı ziyaretçiler de kameralara poz veriyorlardı. Binanın çarpıcı bir çekiciliği yoktu ama ön cephesini süsleyen büyük pankartta Arapça, İngilizce ve Kürtçe "Kürdistan Ulusal Meclisi-Irak" yazıyordu. Binanın içiyse Kürt bayraklarıyla donatılmıştı. Kırmızı, beyaz ve yeşil şeritlerle ortasında sarı bir güneş olan bayraklar şehrin kendini uzaktan belli eden kalesinin üstünde de dalgalanıyor; dükkânların, müzelerin ve evlerin duvarlarını renklendiriyordu. Şehrin her yerinde Kürtçe konuşuluyordu. Kürtler şehirlerarası otoyollarda emniyeti sağlamak için kendi kontrol noktalarını kuruyor, kendi başbakanlarını seçiyor ve topraklarında hangi müteahhitlerin inşaat yapacağına karar veriyorlardı. Neredeyse yüzyıl süren bir çatışmadan sonra Irak'ın kuzeyindeki bu bölgenin Kürt sakinleri, ümitlerini kestikleri bir rüyayı, Kürdistan adını verdikleri bir hayali, kendini somut alametleriyle hissettiren bir şeye dönüştürüyorlardı.

Kürt ulusal projesinin Ortadoğu'da kısmen gerçekleşmiş ol-

masının kamçıladığı karmaşa, korku ve umut, Kürt siyaseti hakkında araştırma yapanların ve kalem oynatanların konunun önemli olduğuna okuyucularını görece daha kolay ikna edebilmelerini sağladı. Irak ve Türkiye'deki Kürt sorununun Ortadoğu'da en uzun süren çatışmalardan birisi olduğu, yüzlerce hatta binlerce insanın yaşamına mal olduğu ve "Kürdistan sorunu"nun sadece Irak için değil Türkiye, İran ve bölgenin kalanında da istikrarı derinden bozduğu fikrine katılanlara artık daha sık rastlanabiliyor. Hatta 2007 yılının Ocak ayında "Kürt Tarihi" konu başlığı, Amerikan televizyonlarında yayınlanan yarışma programı Riziko'ya (*Jeopardy*) bile mevzubahis oldu. Kürtlere ait meselelerin, Amerikan popüler kültürünün ikon haline gelmiş bu yarışma programında sorulabilir olması, Kürtlerin profilinin –kendilerinden 20. yüzyılın ortalarından beri Ortadoğu'nun "unutulmuş insanları" olarak ara sıra bahsedilirlerken– çarpıcı bir biçimde nasıl değiştiğinin yaşayan bir betimlemesidir. Irak, Türkiye ve başka yerlerdeki Kürt ulusal hareketleri coğrafi, siyasi ve sosyal bölünmüşlüğe rağmen, kendi kaygılarını kendilerinden çok daha güçlü olan devletlerin de bir sorunu haline getirip tarihî Kürdistan'dan çok daha uzaktaki halkların da bir derdi yaptı.

Bu kitap, Kürt aktivistlerin kendilerini nasıl önemli kıldıkları, isteksiz ve sıklıkla baskıcı davranan devletlere fikirlerini ve gündemlerini nasıl tesir ettirdikleri hakkındadır. Irak'ta ve Türkiye ile İran'da da bunu bir açıdan silah zoruyla yaptılar. Ama bazı aktivistler şiddete başvurmayan protesto ve ikna araçlarını kullanmayı tercih ettiler. Ben, alışılageldik siyasal angajman usulünün ne olduğuna dair her zaman fikir birlikteliğin olmadığı ve hatta sıkça usulün ve kuralların bozulduğu sert bir siyasal zeminde oynanan oyunun temel kurallarını (Migdal 2001, s. 63-64) değiştirmek için seçim siyasetini ve devletin kurumlarını kullanan Türkiye'deki ve Türkiye'den Kürt aktivistleri üzerine odaklanıyorum. Türkiye'nin çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu ve güneydoğudaki bölgesindeki kentlerinden en büyüğü Diyarbakır'da hangi desen ve boyutta olursa olsun Kürt bayrağı asmak otoriteler tarafından ayrılıkçı terörün

bir işareti olarak görülüyor. Sınırın hemen ardındaki Erbil'deki Kürt soydaşlarının yaptığı şekilde bir hükümet binasına bayrak asmış olmak, Diyarbakır'da anında baskıcı yaptırımlara neden olurdu. Bu kitabın belgelediği gibi, Kürt ulusunun varlığının ifade edilmesine konulmuş bu gibi resmî yasaklar, en merkezî ve en resmî siyasi mekânların Kürt aktivizminin ve mücadelesinin açıkça vuku bulduğu alanlara dönüşmesine yine de engel olamadı. Bu çalışma bunun nasıl ve neden oluştuğunu incelerken bir yandan da radikal ve hatta devrimci talepleri gerçekleştirmek için devletin inşa ettiği meşru çerçeveleri kullanmaya çalışmanın getirdiği olanak ve kısıtlamalara bakıyor.

Kürtler, Kürtlük ve Türkiye'de Kürt sorunu

Bu kitap Türkiye'deki Kürtler hakkında genel bilgiler vermek için yazılmadı. Fakat giriş olarak bazı noktalara değinmek faydalı olabilir. Etnik Türklerden sonra Kürtler Türkiye'deki en büyük etnik gruptur. Nüfusun % 15 ila 20'sini oluştururlar, başka bir deyişle 72 milyon olan toplam nüfusun yaklaşık 11 ila 14 milyonu Kürt'tür (2008 yılı için; bkz. örn. Mutlu 1996; Barkey ve Fuller 1998, s. 62; Bozarslan 2008). Türk yetkililer 1965 nüfus sayımından sonra etnisite ve anadile dair verileri yayımlamayı durdurdular. Bu yüzden, toplam Kürt nüfusuna dair değerlendirmeler hesaplama yöntemlerine ve siyasi kanaate bağlı olduğu için oldukça değişkenlik gösteriyor. 1990'ların sonuna doğru, Türkiye'nin Kürt nüfusunun yarısı kadarı, ülkenin çok değerli su kaynaklarına sahip güneydoğu kısımlarında ve Irak, İran ve Suriye ile stratejik öneme sahip sınırlarla çevrili bir bölgede yaşamaktaydı. Kürtler güneydoğudaki on üç ilde (Ağrı, Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkâri, Iğdır, Mardin, Muş, Şırnak, Siirt, Tunceli, Van) nüfusun çoğunluğunu (% 55 ila 90 arasında) oluşturuyor (Mutlu 1996, s. 526-27). Sekiz ilde de önemli bir azınlığa sahipler (nüfusun %15'i ila 50'si kadar). Ortadoğu'daki Kürtlerin yarısı Türkiye'de yaşıyor. Kürtlerin kontrol ettiği Irak'ın kuzeyinde (Irak Kürdistanı olarak da bilinir) 4 ila 5 milyon Kürt var. Bu rakam İran'da 8 milyonken,

Suriye'de 2 milyondur. Asya ve Avrupa'da da 2 milyon kadar Kürt yaşamaktadır.

Dış kaynaklı yetkililer, gözlemciler ve yazarlar yüzyıllar boyunca Kürtlerin yaşadığı alanlardan, esnek sınırlara sahip bir bölgenin bir parçası olarak Kürdistan diye bahsettiler. Bugün kullanıldığı gibi, bu alan şimdiki Türkiye'nin güneydoğusuna, Irak'ın kuzeyine, İran'ın batısına ve Suriye'nin de en kuzey ucuna denk geliyor. Fakat bu coğrafyada hiçbir zaman bağımsız bir Kürt devleti kurulmadı. Sadece son yüzyılda bu bölgedeki insanlar bu terimi kullanmaya başladı ve kendilerine Kürt demeye başladılar (bkz. örn. Özoğlu 2004). Bugün bile Kürdistan farklı insanlar için değişik anlamlar ifade edebilir. Kürtler gibi Kürt olmayanlar da özellikle anadil gibi (insanların tercihlerinin dışında kalan türden) karakteristikleri Kürtlüğü tanımlamak için sıkça kullanmaktadır. Türkiye'de etnisite üzerine yapılmış önemli bir çalışmada esas olarak dil ve mezhebin (Sünni Kürtlerin çoğunluğu Şafidir, buna karşın Sünni Türklerin çoğunluğu Hanefidir), daha az oranda da evlilik, müzik, epik şarkılar ve dansın, Sünni Kürtlerin kendilerini Türklerden ayırmak için kullandıkları karakteristikler olduğu sıralanmıştır (Andrews 1989, s. 112-13).

Her ne kadar bu gibi imlemeler Türkiye'deki Kürtlerin kendilerini Türklerden ve diğer gruplardan nasıl ayırt ettiklerini – ve nasıl farklı görüldüklerini– betimlese de, Fredrick Barth'ın (1969, s. 15) "kültürel bagaj" olarak adlandırdığı durumu çok fazla aydınlatmıyor. Ayrıca Türkiye'de bugün yaşandığı şekliyle Kürt kimliğinin karmaşıklığını gözden kaçıran ya da yanına uğramayan yekpare bir Kürtlük portresi öneriyor. Türkiye'de Kürtler hiçbir zaman birleşik bir grup ya da bütünlüklü bir siyasal varlık olarak hareket etmediler. Kendini Kürt olarak tanımlayan birçok insan Kürtçe konuşmuyor ve ne kadar esnek tanımlanırsa tanımlansın bölgesel "Kürdistan" dışında yaşıyor.

Kürtler kültürel olarak da çok çeşitlidir. Dilbilimsel açıdan, tek bir Kürt dili yoktur ama iki ana dil grubu (Kurmanci ve Sorani) ve iki farklı lehçe vardır (Zazaki ve Gorani). Türkiye'de Kürtlerin çoğunluğu Kurmanci konuşur fakat Bingöl ve

Elazığ'ın bazı kısımları gibi, Dersim/Tunceli bölgesinden küçük ama siyaseten etkili bir kısım da Zazaki konuşur. Bir Kürtçe diyalekti konuşanın diğer diyalektleri anlaması kolay değildir. Kürtlerin çoğu (birçok Türk gibi) Sünni Müslüman'dır ama muhtemelen %30 kadarı da, bir heterodoks Müslüman azınlık olan Alevi inancının mensuplarıdır (Andrews 1989, s. 116). Bazı yerlerde ve anlarda, bu gibi mezhepsel farklılıklar etnik kimlikten daha fazla önem kazanabilir (bkz. örn. Massicard 2005b). Kürtlerin, İslâmî mistisizm pratikleri uygulayan Sufi tarikatlarına katılımlarıyla dinî hüviyetleri daha da çeşitlenmiştir. Son olarak, bazı Kürtlerin farklı aşiretlere olan bağlılıkları şahsi ve kolektif çıkarlara farklı görüşlere ve algılara sebebiyet vermiştir.[1] Bunun gibi coğrafi, dinî, dilbilimsel, aşiretsel ve sınıf farklılıkları, herhangi bir tarihsel anda belli bir "Kürt" perspektifine ya da daha özel olarak Kürt tarzı bir siyasete işaret etmenin imkânsız olduğu anlamına gelir.

Meydan okumanın bağlamı

Birçok "etnik" çatışma gibi, Türk otoriteler ve meydan okuyan Kürtler (*Kurdish challengers*) arasındaki çekişme aslında etnisite hakkında değil. Türkler ve Kürtlerin bir düşmanlık tarihi ya da aralarında toplumsal bir çatışma geçmişi yok. Hatta devletle Kürt isyancılar arasındaki savaşın en yoğun yaşandığı 1990'ların başında dahi Türkler ve Kürtler arasındaki sivil halka yansıyan saldırılar görece nadirdi (ama duyulmamış değildi). Kürt kimliğinin kolektif ifadesinin Türk otoriteler tarafından bastırılma çabaları etnik bir zemine dayanmaktan çok Kürt aktivizminin nihayetinde Kürtlerin bölgesel özerkliğine, değerli kaynakların (özellikle su) yitirilmesine ve zamanla toprak kaybı-

1 Kürtler uzun süre "aşiretsel" bir yapıya sahip olarak betimlendi ki, bu karakteristik bir yandan da yıllarca Kürt ulusal hareketinin oluşumunda engel olarak görüldü. Birçok Kürt'ün yerleşik ve göçebe aşiretlere mensup olduğu ve birbiriyle rekabet içerisinde olup bazen savaştıkları doğrudur. Her şeye rağmen, güneydoğu illerindeki birçok Kürt herhangi bir aşiret mensubu değildir. Aşiretler Kürtlerin devlete karşı siyaseten ihtilafını geliştirmekte de bazen önemli roller oynamıştır.

na yol açabileceği korkusuna dayanmaktadır. Bu çeşit pragmatik ve stratejik kaygılarla beraber bir grup Türk milliyetçisi yapı da, Kürt toplumunu bir bütün olarak modernleşmeye, laikleşmeye ve merkezî devletin güçlenmesine engel olarak gördü. 1920'ler ve 1930'larda geliştirilen birçok reformist prensip seti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu miti olan Kemalizm, Kürtlerin kültürel ve siyasi ifadelerine pek katlanamadı yahut hiç tahammül edemedi. Her ne kadar 1950'lere ve 1960'lara kadar Kürt ihtilafının doğasına dair erken algıların birçoğu sönümlenmiş olsa da otoriteler, Kürtleri bireyler olarak değil de potansiyel olarak ülkenin toprak bütünlüğünü tehlikeye atan ve ciddi güvenlik riskleri ortaya çıkaran bir topluluk şeklinde görmeye devam ettiler. Bunun nedeni hem devlet içinde güvenlik eksenli politika belirlemenin baskın olması hem de ülke dışındaki ve içindeki Kürt etnopolitikasının giderek artan etkisidir. 1991 yılından sonra gerek Irak'ın kuzeyinde Kürtlerin geliştirmekte olduğu özerklik nedeniyle gerek eski Yugoslavya gibi ülkelerdeki iç savaş ve siyasi ayrışmalardan dolayı popüler ve resmî endişe daha da arttı.

Türk otoriteleri, Kürtlerin kolektif olarak harekete geçmemeleri ve devlete sadık kalmaları için çeşitli stratejiler deneyip kullandı. Bu stratejiler döneme bağlı olarak değişiklik gösterdi ama yine de bazı kaba genellemeler yapılabilir. "Olanak yaratma" stratejileri etnik Kürtleri kişisel gelişimleri için eşit imkânlar sağlayarak entegre etmeyi hedefledi. Otoriteler Türkiye'de vatandaş statüsüne sahip Kürtlere karşı salt Kürt oldukları için hukuki ayrımcılık uygulamadı; ülkenin bütün Müslüman vatandaşları gibi Kürtlerin de oy verme, seçilme, yüksek konumlara gelme ve ekonomik-sosyal hayata tamamen katılma hakları vardır. Bu gibi imkânlar, etnisiteden bağımsız olarak, Türkiye'deki Kurdî[2] tezlerin önemli önkoşullarıydı ve birçok Kürdü

2 Watts,"pro-Kurdish" ifadesini kullanmaktadır. Yazarın, kitap boyunca sıkça kullandığı bu ifadeyle anlatmaya çalıştıkları –kendi araştırmalarımdan da bildiğim gibi– kelimesi kelimesine "Kürt yanlısı" gibi bir çeviriyle anlamlı hale gelmiyor. Dolayısıyla –yazarın da onayıyla– çeviride Kürt aktivistlerinin kendi faaliyetlerini tanımlamak için kullandıkları "Kurdî" sözcüğünü tercih ettim. Benzer şekilde "Kurdevari" ya da "Kurdîstani" sözcükleri de aktivistler tarafın-

siyasal sisteme, farklı birçok siyasal partiye entegre etmek için kritik rol oynadı.

Otoriteler aynı zamanda "sosyal inşa" stratejileri kullanarak da farklı bir kimlik olarak Kürt kimliği algısının vurgulanmaması ve hatta silinmesi için çalıştılar. Çok yakın bir zamana kadar Kürtlerin Türk siyasal ve entelektüel yaşamına tam katılımı, Türk kültürel-siyasi normlarını kendilerine uyarlamaları ve Türk milliyetçiliğinin etnisiteye dayanan halini açıkça kabul etmelerine bağlıydı (bkz. örn. Yeğen 2004, 2007). Yasal reformlar ve etnik çeşitliliğe dair kamusal söylemin giderek artmasına rağmen, 2008 yılı gibi geç bir tarihe kadar Kürt dilini üniversitelerde veya kamuya ait okullarda öğretmeye izin verilmiyordu. Ancak 2009 yılının başında bazı pilot üniversiteler ilk defa Kürt edebiyatı ya da tarihini öğretmeye başlayabildiklerini duyurdular. Ülkenin sakinlerinin kimliğine dair resmî ve yarı-resmî anlatılar hâlâ ülkenin nüfusunun kökenlerinin "Türkî" olduğunu vurguluyor ve Türkiye vatandaşlığını homojen bir Türklük üzerinden tanımlıyor. İlaveten, fiziksel mekânı ve tarihsel hafızayı saf Türk ve Türkçe olarak yeniden inşa etme çabaları yıllarca devam etti. Bu çabalar Ermeni, Rum Hıristiyan, Alevi Müslüman ve Kürtleri ya hiç tanımadı ya da onlardan çok az bahsetti (bkz. örn. Öktem 2004, 2008). Örneğin, 1960 askerî darbesinden sonra binlerce yerin Kürtçe isimleri Türkçe olarak değiştirildi. Onlarca araştırma Kürtlerin aslında Türk olduğunu ve Kürtçenin başka bir dil olarak var olmadığını "kanıtlamak" peşinde güya bilimsel yöntemi kullandı. Türk hükümeti ancak 2005 yılına gelindiğinde bilimsel (Latince) adlarında Kürt ve Ermeni referansı olan bir grup hayvan türünün bilimsel isimlerinin kullanılmaya başlanacağını duyurdu.

Bu tekniklerin başarısız olduğu yerlerde, Türk otoriteleri bu normlara meydan okuyanlara ve reform yanlılarına veya devlete karşı harekete geçmeye çalışanlara karşı baskıcı stratejiler uyguladı. Bu baskıcı mekanizmalar ilerleyen sayfalarda da-

---

dan bu tanımlama için kullanılmaktadır fakat çevirinin bütünlüğü için ben sadece "Kurdî"yi tercih edeceğim. Yazarın, kavramla ilgili kendi açıklaması için ayrıca bkz. s. 38, dipnot 3. – ç.n.

ha detaylı olarak tartışılmaktadır. Yine de 1980 yılında rejimin dönüşmesinden sonra devlet politikasında daha çok zor kullanılmaya başlandığını söylemek yeterli olacaktır ki, özellikle o vakitlerde Türkiye'nin güneydoğusunun büyük kısmı ve oradaki Kürt yerleşimleri süre giden bir "olağanüstü hal" altında yaşamaya başladılar (Agamben 2000). İlk kez 1973-1976 yılları arasında kullanılan ve 1982'den sonra tekrar kurulan Devlet Güvenlik Mahkemeleri, Kürt muhalifleri –çoğunu düşünce suçundan– yargılayıp, anlaşıldığı kadarıyla rutin biçimde ve gerekli süreçleri yürütmeden suçlu buldular. Binlerce insan 1980'ler ve 1990'larda "düşünce suçundan" hapse atıldı. 1980 ve 2002 yılları arasında güneydoğu illeri bir çeşit sıkıyönetim altındaydı ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yaklaşık üçte biri bu bölgede konuşlanmıştı. Partiya Karkerên Kurdîstan (PKK ya da Kürdistan İşçi Partisi) karşısında yürütülen savaşta yaklaşık 3.000 köy yok edildi ve 1 milyondan fazla insan evlerinden edildi. 1980'den sonra, siyasi mahkûmlara, özellikle de Kürt aktivistlere işkence yapmak sistematik hale geldi (bkz. örn. Dorronsoro 2008; İHD 2002).

Araştırma yöntemi

Türkiye'de Kürt sorunu uzun bir süre tabu olmaya devam etti. Kürt ulusal aktivizmini araştırma konusunda ampirik veri eksikliği hâlâ derinliğini koruyor. Yukarıda belirtildiği gibi istatistik ve anket verileri tamamlanmamış; örneğin Türkiye'de kaç Kürt olduğuna ya da kendini Kürt gören kaç insan olduğuna dair hâlâ somut bir veri mevcut değil. Yine de Kürtler ve Kurdî aktivizme dair yayımlanmış ya da yayımlanmamış bilgi hali hazırda bulunmaktadır. Her ne kadar araştırmam, başlarda güneydoğudaki Kürt bölgesinde herhangi ciddi bir çalışma yapmamı tamamen imkânsız kılan yasal ve pratik engellerle kısıtlanmış olsa da, 1999 yılından sonra oralara gitmek ve araştırmamı istediğim gibi yapmak konusunda genel olarak özgürdüm.

Araştırmama çeşitli türden birincil ve ikincil kaynakları dahil etmeye çalıştım. Bu kaynakları on iki yıllık bir süreçte Tür-

kiye'de birden çok yerden olduğu kadar ABD ve Avrupa'da da topladım. Yazılı ve birincil kaynakların arasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin tartışma tutanakları; Türkiye'den ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nden mahkeme dosyaları; Türkçe ve İngilizce basılan gazeteler ve süreli yayınlar; siyasi parti programları; farklı siyasi ve öğrenci örgütlerinin bastığı bültenler; Türk devletinin yaptığı anketler ve nüfus sayımları ile bastıkları raporlar; konuşmalar ve beyanlar; seçim sonuçları, mali raporlar ve yargıya dair istatistikler; insan hakları raporları; belediye belgeleri ve faaliyet raporları ile şahsi anılar var. Bunları Milli Kütüphane, Meclis Kütüphanesi ve Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK, eski adıyla Devlet İstatistik Enstitüsü-DİE) Ankara'daki kütüphanesinden; İnsan Hakları Derneği'nin (İHD) Ankara ve Diyarbakır şubelerinden; Londra'daki Kürt İnsan Hakları Projesi'nden; Paris Kürt Enstitüsü'nden; parti ofislerinden ve belediyelerden; kütüphaneler arası ödünç alarak; internet üzerinden ve kişilerden edindim. Bu kurum ve örgütlerdeki idareciler ve çalışanlar çok yardımcı oldular, onlara müteşekkirim.

Araştırma boyunca bu yazılı kaynakları çeşitli insanlarla yaptığım derinlemesine mülakatlarla destekledim. Eski ve halen görevde olan Kurdî belediye başkanları, milletvekilleri, parti başkanları ve aktivistler; incelenen olaylarla ilgisi olan Türk siyasetçiler; insan hakları örgütlerinin bazı üyeleri ve başkanları; Avrupa ve ABD tabanlı Kürt örgütlerinin üyeleri ve yöneticileriyle görüştüm. Mülakatların birçoğunu bizzat kendim Türkçe yaptım. Tüm görüşmeler, yüz yüze (genelde evde ya da ofiste) gerçekleşti; genel olarak iki-üç saat kadar sürdü. Bu mülakatları öncelikli olarak mevcut yazılı belgelerden cevabını bulamadığımı hissettiğim noktaları açıklığa kavuşturmak için, bu olaylara karışmış insanların başlarından geçenleri ve bu olaylardaki rollerini nasıl algıladıklarını öğrenmek için, haklarında yazmakta olduğum insanların biyografilerine dair bilgi edinmek için ve başka yerden ulaşılamayan belgelere erişmek için yaptım. Festivallere, parti kongrelerine ve toplantılarına da katıldım. Olayları gözlemlemek ve insanlar-

la gündelik olayları konuşmak için ofisleri ziyaret ettim. Ayrıca analizimde, özellikle hareketin kurmayları ve gözlemcileriyle kurduğum arkadaşlıklardan ve gayri resmî sohbetlerden oldukça yararlandım.

Proje iki ana safhada tamamlandı. İlk safha, 1994 yılından 1999 yılına kadar, Washington Üniversitesi'nde sürdürmekte olduğum lisansüstü eğitim öncesi ve sırasında gelişti. Bu zaman içerisinde birkaç dönem Türkiye'ye, genelde Ankara'ya gelip 2 ila 6 ay arası kalma imkânım oldu. Ayrıca Washington DC, Paris ve Londra'ya da birkaç kez kısa seyahatler düzenledim. Bu safhada yaptığım işler çalışmanın temelini oluşturdu ve bu kitap için yaptığım ilk arka plan araştırmasının bir kısmını sağladı. Projenin ikinci safhası daha önceden yaptığım araştırmaları yeniden düşünmeye ve yeniden araştırmaya başlamamla, Türkiye'ye kısa ama daha sık seyahat etmeye başladığım 2002 yılından sonra devam etti. Bu süreçte yaptığım birçok seyahatte Diyarbakır'a ve güneydoğunun başka kısımlarına gittim. Bununla birlikte Ankara, İstanbul ve diğer şehirlerde de kısa süreler dahi olsa da bulundum.

Çalışmanın sınırları

Çalışmamı yürütürken sahaya bir girip bir çıkmam bu çalışmanın hem zayıf hem de güçlü tarafı oldu. Bu kitap derinlemesine katılımcı gözlem yoluyla ya da hareketin ve mensuplarının arasında gönüllü olarak uzun yıllar geçirilerek hazırlanmadı (böyle bir kitap yazmasını umduğum arkadaşlarım var). Bu kitap daha çok, hâlâ tuhaf bir şekilde "saha araştırması" olarak adlandırılan faaliyetle gayet tutarlı bir şekilde cebelleşen birinin belli bir soru kümesinin peşinde koşarak yaptığı uzunca bir incelemenin sonucudur. Hem harekete tam olarak erişemediğimden hem de "öznesel konum" olarak Amerikalı bir akademisyen olmamdan dolayı bu yöntemin bariz sınırları vardı. Bu çalışmanın, hareketin "perdesinin arkasında" olup bitene, hareketin içindeki toplumsal cinsiyet veya sosyoekonomik dinamiklerine ya da farklı Kurdî örgütlenmeler ve

kişiler arasındaki ilişkilere ciddi anlamda değinemediğinin gayet farkındayım. Tek diyebileceğim, bunun ilgisizlikten kaynaklanmadığıdır.

Diğer yandan hareketten görece uzak olmam ve uzunca bir süre düzenli olarak gidip gelmem, bana kuşatma altındaki bir harekete dair travmalarımı sağaltmam için gereken alanı, uzaklık ve zamanla birlikte gelen karşılaştırabilme perspektifini sağladı. Tüm bunlar beni niyetler yerine kamusal alanda gerçekten neyin denildiğine ve yapıldığına odaklanmaya; görece geniş bir zaman dilimi ve coğrafi mekân üzerinden aktivizmi incelemeye; yazılı belgelerden (özellikle gazetelerden ve anılardan) elimden geldiğince istifade etmeye; Türkiye'de (ve ötesinde) fikirleri ve öngörüleri bu kitaba işlemiş olan geniş bir arkadaş ve kaynak ağı geliştirmeye ve devam ettirmeye; sonunda da hem uzmanların yararlanabileceği hem de toplumsal hareketler, etnopolitik aktivizm, Türkiye ve Kürtler üzerine genel olarak ilgi duyanların kavrayabileceği bir kitap yazmaya zorladı. Umuyorum ki, sonuç olarak, bu çabaya değecektir.

Türkiye'deki Kurdî hareket birçok aktör ve örgütten oluşmaktadır. Bu kitabın odağı bu aktörlerden bir kısmını oluşturan bir alt kümedir: Kurdî siyasal partiler. Türkiye'de 1990'lı yıllar ve 2000'li yılların başları boyunca Kürtlerin kültürel ve siyasal haklarını edinmesi için genellikle Kurdî siyasi partilerle etkileşim içinde çalışan sivil toplum örgütleri, medya ve diğer önemli gruplara çok az yer veriyorum. Bu kitap genel olarak etnik Kürtlerin siyasete katılımı hakkında değil, Kürtlere ve güneydoğunun idaresine yönelik resmî politikaya kolektif bir kamusal meydan okumak için sistem içindeki yerlerini kullanmaya çalışan görece ufak bir aktivist-siyasetçi gruba dair. Belli bir gelenekten gelen siyasi partilere yönelmiş olmam bu aktörlerin görece daha önemli olduğunu ifade etmek için değil, sadece basit bir açıdan benim konu tercihimi yansıtmakta. Son olarak, bu kitabın Türkiye'deki Kurdî siyasal partilerin tarihini geniş kapsamlı yazma iddiası yoktur; bu tarz kaynaklar için Ölmez (1995) ve Demir (2005) tarafından gazeteci kitapları tarzında kaleme alınan tarih yazımı örneklerine bakabilirsiniz.

Türk devlet politikasına Kürt meydan okuyuşu anlatısı hem eylemi (direniş) hem de sonucu ("Kürtler önemlidir") romantize etme riski taşımaktadır. Hatta Kürt siyasal örgütlenmeleri birçok bakımdan Türk muadillerinden demokratik örgütlenme, kapsayıcılık ve şeffaflık seviyeleriyle (makbul olandan çok daha az olduğu düşünebilir) yolsuzluk, iltimas, hiyerarşik liderlik yapıları ve ataerkillik (tüm yaygın sorunlar) konularında çok az farklıdır. Bunlar, tabii ki, Kürt kurumları için de istisna değildir ve gerek Türkiye'de gerek başka birçok yerde yaygın sorunlardır. Dünyadaki diğer siyasal topluluklar gibi, Kürt aktivistleri de ulus-devletin önceden inşa edilmiş modelleri üzerinden iş yapmaktadır; direniş eylemleri esas itibariyle milliyetçiliğin ötesine geçmeyi hedeflemekten daha çok onu modifiye etme ve karakterini değiştirmek amaçlıdır. Bu yüzden başarılı olmak yeni bir siyasal düzen yaratmak değildir, Türk siyasası içerisinde Kürt ulusuna bir alan açmak ya da bu siyasanın yanında veya dışında bir Kürt siyasası yaratmaktır.

* * *

Bu kitap John D. ve Catherine T. MacArthur Vakfı Barış ve Uluslararası İşbirliği Programı'nın bünyesinde sağlanan bağımsız bir araştırma bursuyla başlayan uzun ve karmaşık bir evrimin ertesinde yazıldı. Vakıf beni bursa layık gördüğü esnada hâlâ gazeteciydim ve vakfın burs komitesine bana, yani deneyimsiz bir muhabire güvenerek yeni bir kariyere başlayabilmem adına kaynak sağladıkları için daima müteşekkir olacağım. Sonuçlar için yıllarca beklemek zorunda kaldılar. En başından beri bir kitap yazmak istesem de arkadaşlarım, ailem, gazetecilik kariyerimden geriye kalanlar, doktora ve görece daha az faydalı bilumum meşgale bu kitabın yazılmasını geciktirdi. Bu uzun bekleyiş, bu çalışmayı nihayetinde mümkün kılan kurumlara ve insanlara karşı bir sürü borcumun oluştuğu anlamına da geliyordu. Her zaman olduğu gibi, kitapta beğendikleri şeyler adına övünüp, kalan her şey için suçu bana atabilirler. Tabii ki yorumlarda veya doğrularda herhangi bir hata dair varsa, tüm sorumluluğu bana aittir.

Bu çalışmayı mümkün kılan çeşitli projelerin peşinde koşmama imkân sağlayan bursları, ödenekleri sağlayan vakıf ve derneklere şükranlarımı sunmamım artık vakti geldi. MacArthur Vakfı yanı sıra teşekkürlerimi ABD Dışişleri Bakanlığı Fulbright öğrenci bursu, ABD Barış Enstitüsü, ABD Eğitim Bakanlığı Yabancı Dil ve Bölge Çalışmaları programı, Washington Üniversitesi, San Francisco Devlet Üniversitesi Davranış ve Sosyal Bilimler Enstitüsü ile Başkanlık Bursu programına sunarım. Türkiye Çalışmaları Enstitüsü'ne yayın destek bursu sağladıkları için minnettarım. Bu çalışmanın içeriği bu kurumların fikirlerini ve politikalarını yansıtmamaktadır.

Bay Area basın odasından editörler Mark Able, Doug Wilks ve Terry Winckler beni yıllar önce teşvik ettiler (ve akademinin aklı selim yazı yazma kabiliyetimi körelteceği hakkında beni uyarırken haklılardı). Ankara'da, misafirperverliğini, dostluğunu esirgemeyen, bana Türkçe öğretip çok değerli kişilerle tanıştıranlara çok teşekkür ederim; Aytül, Adnan, Ümit ve özellikle Selin Cankat'a. Diyarbakır'da Osman Baydemir, Mehdi Perinçek, Ercan Ayboğa, Hışyar Özsoy, Serdar Şengül ve ailesi, Çağlayan Ayhan-Day ve Reyhan Yalçındağ-Baydemir evlerini açtılar ve zamanlarını bana yardım etmeye adadılar. Bilhassa, Serdar ve Hışyar'a hem bilgi ve kaynaklara ulaşmam hususundaki destekleri hem de kendi araştırmamı ve onların çalışmalarını yeni bir ışıkta görmeme yardımları için özellikle minnettarım. Bilhassa Marie Le Ray, Cuma, Ercan, Gürkan ve Meral'e Tunceli Belediyesi'nde bana yardımcı oldukları için ve Burak Kara'ya da fotoğrafını bu kitabın kapağı olarak kullandırdığı için teşekkürler. Yıllar içinde mülakat yaptığım belediye başkanları, parti yöneticileri, vekiller, insan hakları aktivistleri ve diğerleri, bozuk Türkçemi görmezden gelip benimle fikirlerinizle birlikte bir sürü vaktinizi paylaşmanızı her zaman anacağım.

Bu çalışmayı ateşleyen ilk fikirler Washington Üniversitesi'ndeki doktora öğrencileri ve öğretim görevlileriyle kurduğum yakın ilişkiyle gelişti; Lauren Basson, Ceren Belge, Ali İğmen, Işık Özel, Tamir Moustafa, Niall O'Murchu, Ben Smith ve Patricia Woods. Özellikle Kathryn Libal ve Senem Aslan'a

dostlukları ve anlayışları için teşekkür ederim. Ayrıca hocalarımdan Reşat Kasaba ve Joel S. Migdal'a oldukça minnettarım, onların fikirleri ve insanlığı bana birçok açıdan ilham verdi ve beni birçok şeyi yapmaya teşvik etti. Reşat'a hem yoğun çalışma temposundan zaman ayırıp bu kitabın ilk halini okuduğu için hem de bana sıra dışı düşünmeme yardımcı olacak, her zaman yaptığı önerileri sunduğu için fazlasıyla müteşekkirim. San Francisco Devlet Üniversitesi'nde Lucia Volk, Carel Bertram, Fred Astren, Maziar Behrooz, Chris Chekuri, Angelia Von Wahl, Francis Neely, James Martel, Corey Cook, Tiffanny Willoughby-Herard ile Ortadoğu ve İslâm Çalışmaları'ndaki ve Siyaset Bilimi Bölümü'ndeki öğretim görevlilerinin hepsi yazmaya devam etmemi teşvik ettiler, yoğun çalışma takvimlerine rağmen bir kahve ya da yemek için vakit ayırabildiler. San Francisco Devlet Üniversitesi'ndeki bazı lisans ve yüksek lisans sınıfları da bu kitabın bir kısmını okuyup çok yararlı önerilerde bulundular. Washington Üniversitesi Yayınevi editörleri Michael Duckworth, Beth Fuget ve Mary Ribesky her zaman sabırlı oldular ve destek verdiler, size teşekkür ederim.

Cüretkâr ve yüksek kaliteli yayınlarıyla uzun yıllardır Türkiye'deki yayıncılık standartlarını belirleyen İletişim Yayınevi'ne teşekkür ederim. Kitabımın İletişim Yayınevi tarafından basılması benim için bir onur kaynağı oldu. Kitabımın olağanüstü çevirmeni Bilgesu Sümer'e de özellikle teşekkür etmek istiyorum. Onun sabrı, öngörüşlülüğü, açık fikirliliği ve girişimciliği olmadan bu kitabın Türkiye'de basılması mümkün olamazdı. Bütün bu süreç boyunca gösterdiği anlayış için, kitabın özünü yakalayabilmek için sarf ettiği büyük çaba için ve bazen söylemek istediklerimi benden daha iyi ifade edebildiği için kendisine minnettarım.

Kitabın içeriğinde, kitap 2010 yılında İngilizce olarak basıldığından beri, güncellemeler yapılmamıştır. Yine de, umarım, bu çalışma gelecek çalışmalar için bir temel oluşturabilir.

Beş kişi bu kitabın şekillenmesinde özellikle önemli bir rol oynadı; onlara fikirleri ve destekleri için bütün teşekkürlerimi sunuyorum. Bazı durumlarda tavsiyelerine uydum; bazen fark-

lı davrandım ve hep iyi nedenlerden ötürü olmasa da tavsiyelere uyamadım. Hootan Shambayati kitabın ilk hallerinden birini okuyup bir sürü faydalı öneride bulundu. Bana ayrıca Ankara'da evimden uzak bir ev sağladı. Hamit Bozarslan metni rekor bir sürede okuyup hep yaptığı gibi isabetli ve ilham kaynağı olan yorumlar yaptı. İki gizli okuyucu kitabın iki farklı halini okuyup kitabı birçok farklı şekillerde iyileştirmemi sağladı. Özellikle Gilles Dorronsoro'ya teşvikleri için, arşivde gazetelerin fotoğrafını çekerek geçirdiğimiz ortak saatler, metnin farklı hallerini sabırla okuması, kitabın organizasyonu ve kavramsallaşması konusundaki destekleri için teşekkür etmek istiyorum. Onun irfanı ve entelektüel cömertliği bu kitabı çok açıdan dönüştürdü. İlaveten, 1. Bölüm'ün bazı kısımları beraber yaptığımız çeşitli ortak projeler kapsamında araştırılıp yazıldı.

Araştırmak ve yazmak için zaman ve kaynak bulmam ve gündelik yaşamın sorumluluklarından azade olmam birçok aile ferdinin ve iyi dostların çabası ve üstün sabrıyla olabildi. Eileen, Don, ve Simone Watts; Robert Alvarez; Silvia Foresti; Renée Atkinson ve Sue Carow; Steve Shirrell, Aimée Shirrell, ve Oscar Gray; Ellen ve Rachel Squillace; Gina Larson ve tayfası; Blynn Baker; Kelly, Hervé, Caroline ve Charlotte Couturier; Faith Childress; Joreth Toropov; özellikle Alessandra Nicole Squillace, sana çok teşekkür ederim. Onun bu proje için gösterdiği heves ve işimle seyahatlerimin karşısında gösterdiği sınırsız erdem, diyebileceklerimden çok daha fazlası anlamına geliyor. Ayrıca bu kitabın ilk cümlesini kurmama yardımcı olarak da övgüyü hak ediyor. Son olarak, Ralph Squillace'a bu projenin tamamlanması için gösterdiği yılmaz bağlılıktan ve projenin bitmesi için yaptığı muazzam hokkabazlıktan dolayı teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Metin hakkında her an konuşabilmeye gönüllü olmasını, yapıcı yorumları ve fikirlerini, cömert dostluğunu, daha birçok şeyi her zaman anacağım.

GİRİŞ
Öteki Direniş Yolları

Türkiye'de Kürt aktivistler, 20. yüzyılın başından 21. yüzyıla kadar bölgesel özerklik, Kürt kültürünün tanınması ve demokratik reformların gerçekleştirilmesi için birçok yola başvurdular. Bu gibi çabalara resmî yollardan gösterilen direnç, Kürt ulusal hareketi ve Türk devleti arasında bir dizi çatışmayla sonuçlandı. Bu çatışma süreci on binlerce yaşama mal olurken, milyonların hayatını paramparça etti; Türk ulus-devletinin kurucu prensiplerinin altını oyarken Türkiye'nin demokratikleşme sürecini oldukça karmaşıklaştırdı. Bu çatışma büyük bir yoğunlukla, 1980'ler ve 1990'larda zorunlu askerlik yapan genç Türk erkekleriyle Türkiye'nin güneydoğusundaki ve Irak'ın kuzeyindeki dağlarda konuşlanan Kürt isyancılar arasındaki savaşa yansıdı. Ama 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde bu gibi mücadeleler birçok kıtada farklı şehirlerde bulunan yerel idareler, ulusal parlamentolar ve devletlerarası mahkemeler gibi daha gündelik yerlerde görülür olmuştu. Kürt kültürel ve siyasal hakları için açık açık daha fazla özgürlük isteyen erkek ve kadınlar siyasal partilere liderlik ettiler, Türk parlamentosuna girdiler ve belediye başkanı oldular. Bu kitap Kürt aktivistlerinin 1990-2008 yılları arasında bu gibi siyasi kurumları kullanmaları ve çalışmalarının etkisi hakkındadır. Daha genel

olaraksa, Timothy Mitchell'ın (1991, s. 93) "devlet adını verdiğiniz örgütsel mıntıka" şeklinde tanımladığı ve bununla ilişik mahallerde direnişin olanaklarına ve kısıtlamalarına dairdir.

Kürt meydan okuyucuların idari yönetim kademelerini ele geçirme çabaları görülmemiş bir şey değildir; genel algının tersine, birçok etnopolitik çatışmanın siyasal dağarcığı konvansiyonel eylem ve barışçıl protesto şeklini almıştır (Gurr 2000, s. 27; Marshall ve Gurr 2005, s. 21-22). Kürt aktivistlerinin durumunu bu kadar çarpıcı kılan iki şeyse devlet kurumlarından gördükleri baskının ve zulmün seviyesi ile kendi hareketleri içerisindeki silahlı milisler tarafından sıkıştırılmalarıdır. 1990'lar boyunca ve 2000'lerin başında devlet yetkilileri Kurdî aktivistleri gözaltına aldı, işkence etti, ofislerini bastı, bilgisayarlarına ve belgelerine el koydu ve yayın yapma, seyahat etme, toplantı düzenlenme özgürlüklerini kısıtladı. En az 112 Kürt siyasi parti mensubu 1990'larda öldürüldü. Binlercesi cezaevine konuldu ve birçoğunun siyasal hayata katılımı yasaklandı. Başka bir deyişle, konvansiyonel kurumların içine sadece girmek, "konvansiyonel" muamele görmeyi ya da rutin siyasal sonuçların oluşmasını garanti etmedi. Koşullar bu kadar açık bir şekilde zorken ve sistemin içinde çalışmanın herhangi bir faydası yokken, Kürt aktivistler neden legal siyaseti davaları için kullandılar? Ne gibi olanaklar buldular ve ne gibi kısıtlamalarla karşılaştılar? Anaakım siyasal çerçeveye girmenin harekete, destekçilerine, hareketin hedeflerini ilerletmeye ve hareketin Türk devletiyle olan ilişkisine ne gibi bir etkisi oldu?

Kurşunların ötesinde: Başka direniş yollarına başvurmak

İlginçtir ki, mevcut literatür bu sorulara yanıt vermemize yardımcı olma konusunda yeterince donanımlı değil. Bu aslında, etnopolitik ve toplumsal hareketler üzerine oldukça geniş olan literatürün iki zafiyeti yüzündendir. İlkin ve oldukça basitçe, etnik ve milliyetçi çatışmalar üzerine olan yaygın ve akademik çalışmalar, aktivistlerin resmî siyasal sistem içerisinden çalışma

çabalarını göz ardı etme eğilimindedir. Cynthia Irvin'in (1999, s. 7) İrlanda ve Bask milliyetçilerinin seçim stratejilerini incelerken belirttiği gibi, hareketlerin neden şiddete başvurduğuna dair kaygımız, onların –ya da en azından bazı ana şahsiyetlerin– neden, ne zaman ve hangi koşullar altında şiddeti kullanmamayı tercih ettiklerini incelemekten alıkoymuştur. Doğrusu, "konvansiyonel" etnopolitika yapan aktivistleri ekarte etmeleri çoğu zaman hem silahlı milislerin hem de devletlerin işlerine gelir. Milisler onları etkisiz bir "göz boyama" ve/veya rejimin kuklaları olarak yaftalar. Devlet yetkilileri de onları hiçbir özerkliği olmayan bir militan "cephe" olarak nitelerler. Resmî siyasi kanalları kullanan aktivistlerin önemi yokmuş gibi varsayma eğilimi, hareketin sempatizanlarının sıkça resmî siyasi kanalları kullanmayı bir vakit ve kaynak israfı olarak gördüğü, siyasal rekabetin olmadığı ya da kısıtlayıcı rejimlerde özellikle daha yaygındır.[1]

Kürt etnopolitikası hakkındaki çalışmalar silahlı çatışmaya olan bu genel vurguyu yansıtır: Hem analistler hem de hareketin mensupları Kurdî siyasetçileri ve aktivistleri göz ardı etme ya da ekarte etme eğilimi gösterdiler. Türkiye'deki Kürt sorunu üzerine 1990'ların başından beri İngilizce yazılmış kitaplar, Kurdî siyasal partilere birkaç sayfadan daha fazlasını ayırmadan Kürdistan İşçi Partisi'ne (Partiya Karkerên Kurdîstan-PKK) ve Türk devletine karşı yürüttüğü gerilla mücadelesine odaklandı (bkz. örn. Romano 2006; White 2000; Gunder 1997).[2] Her ne kadar, umut veren yeni çalışmalar yapılsa da, konu hakkında yazılmış hâlâ sadece bir avuç akademik maka-

1 Buna bir istisna Mısır, Ürdün ve Endonezya gibi ülkelerde İslâmcı partilerin seçimlere katılmaları üzerine giderek artan literatürdür. Bkz. örneğin Langohr (2001) ve Wiktorowicz (2001).

2 Kürt ulusal hareketi üzerine teorik olarak kapsamlı bir inceleme yapan ve özellikle de Türkiye'ye yoğunlaşan Romano (2006), siyasi partilere dair tartışmayı sadece bir dipnota indirgemiştir. Siyasal partileri ve etkilerini göz ardı eden bu genel eğilime kısmen bir istisna oluşturan yazarlar arasında Kirişçi ve Winrow (1997, bkz. özellikle s. 136-140) ile Barkey ve Fuller (1998) vardır. Bu siyasal partileri ve tarihlerini daha detaylı inceleyen bir avuç makale de mevcuttur ki, içlerinden en göze çarpanları Güney (2002), Barkey (1998) ve Yavuz (2001) tarafından yazılanlardır.

le vardır (Barkey 1998; Watts 1999, 2006; Yavuz 2001; Güney 2002). Kürt hareketi hakkında daha genel analizler yapanlar da, Irak, İran ve Türkiye'deki Kürt siyaseti ve tarihi tartışmalarında siyasal partilere ve temsilcilerine, benzer şekilde, üstünkörü eğilmektedir (örn. Natali 2005; McDowall 1997). Bu metinlerin birçoğunda, siyasal partilerin yoğun devlet baskısı altında olmalarından dolayı, etki yapabilmelerinin mümkün olamadığını varsayma eğilimi vardır. Bu eğilime, siyasal partiler hakkında Türkçe yazılmış iki gazetecilik çalışması en bariz istisnadır (Demir 2005; Ölmez 1995).

Silahlı milisler genelde bir hareket içindeki en baskın aktördür. En baştaki güçlerinin azalmasından çok sonra bile oldukça önemli bir etkiye sahip olmayı sürdürebilirler. Ama kan ve kurşun dramının karanlığındaki gerçek şudur ki, muhalif olmanın başka biçimleri de bazen hiç beklenmedik yerlerden ortaya çıkar. Bunlar da hareketler için önemli olabilir. Mücadelelerinin açıkça faydasız olmasının yanında, seçimler çerçevesinde çalışmaları ve varoluşları gayet hararetli tartışmalara sebep olsa da 1990'dan bu yana Türk siyasası içerisinde Kurdî aktivistler istikrarlı bir konum elde etmiştir. 2003 ve 2008 yılları arasında, Anayasa Mahkemesi sırasıyla dört büyük Kurdî siyasi partiyi kapattı; aktivistler yenilerini kurdu. Kurdî siyasi partilere gönüllü zamanını ayıracak, yönetimlerine girecek ya da aday olacak insan eksikliği hiçbir zaman olmadı. Her ne kadar bu aktivistler hem çalışmalarının sonuçları hem de reformun olasılığı hakkında çoğu zaman ümitsiz konuşuyor olsalar da açıkçası bunlar onlar için denenmeye değer yollardı. Bu inceleme, analiz düzeyine kişileri değil kurumları yerleştirse de ben bu gibi siyasal projelere katılmanın anlamlı hale getirildiği varsayımı üzerinden hareket ediyorum; sistemin içerisinde çalışanların önemli çoğunluğu basit anlamda sembolik bir bedel ödemek için bunu yapmadılar. Bu kitapta, bu gibi başka meydan okuma türlerine –ve bunları uygulayan aktörlere– odaklanıyorum, çünkü önemliler. Onları yok saymak, göz ardı etmek ya da önemleri azmış gibi göstermek, hikâyenin can alıcı kısımlarını kaçırmak olurdu.

Çatışma mı, geleneksel siyaset mi? Yarı-demokratik bağlamlarda harekete katılım

Literatürdeki ikinci bir boşluk da teorisyenlerin, hareketin resmî siyasete katılmasının formu ve işlevi hakkındaki genellemelerini kalkınmış ve endüstrileşmiş demokrasiler üzerine yapılmış vaka çalışmalarına dayandırma eğilimidir. Her ne kadar toplumsal hareketler üzerine yapılan çalışmalar coğrafi kapsama alanını gözle görülür ölçüde arttırmış olsa da (bkz. örn. Wiktorowicz 2003), aktivistlerin üzerlerine takım elbise çekip seçimlere katılması durumunda sistem-dışı protestoyla ilişkili genel risklerin uçup gitmediği "yarı-demokratik" ve otoriter rejimlerde meydan okuyucuların resmî siyasal kurumlara katılımının nasıl işlediğine çok az dikkat çekilmiştir. Hem partilerinin düzenli olarak kapatıldığı hem de üyelerinin zulüm gördüğü, hukukiliğin tartışmaya açık olduğu koşullarda siyasal partiler kurmak ve seçim süreçlerine katılmak aktivistler için ne anlama geliyor? Partide çalışan aktivistler, gerilla güçleriyle olan ilişkilerini nasıl müzakere ediyorlar? Kapalı kapılar ardında seçilerek gelmemiş kişiler asıl kararları verirken, mecliste oturmanın ne anlamı var?

Bu sorular hareket kurumsallaşması olarak bildiğimiz süreç ve bunun sonuçları hakkında genel düşüncelerimize meydan okumaktadır: Böyle bir gelişme sokaklarda yürüyen aktivistlerin veya dağlarda savaşanların seçimlere katılması, yasalar hazırlaması ya da ihtisas komisyonlarında oturmasıyla oluşur. Her ne kadar tam etkisinin ne olduğuna dair tartışmalar olsa da, kurumsallaşma genel bir olgu olarak kabul görmektedir ki, bazı araştırmacılar da bir zamanlar toplumsal hareket olarak anladığımız durumun artık var olup olmadığı sorusunu gündeme getirmiştir (Meyer ve Tarrow 1998). Bunu takiben, birçok toplumsal hareket analisti sistem-dışı protestoyla, daha az ilgilendikleri ve konvansiyonel siyaset olarak niteledikleri durum arasında eskisi gibi net çizgiler çizmiyor (bkz. örn. Meyer, Jenness ve Ingram 2005; Tilly 1999; Meyer ve Tarrow 1998). Yine de, kurumsallaşma genellikle aktivistlerin otoritelerle ilişki-

sinin doğasında, protestolarının stilinde ve şeklinde, hedeflerin ifadesinde belirgin bir değişimin olduğunu imleyen bir an olarak görülmeye devam ediliyor. Resmî siyasi süreçlere katılmanın, kolektif eylemi rutinleştirmesi ve karışıklığı en aza indirgemesi, siyasi meydan okuyucuları ve otoriteleri "ortak bir metne uymaya" (Meyer ve Tarrow 1998, s. 21) teşvik etmesi ve hareket organizatörlerinin iddialarını ve taktiklerini ılımlaştırması beklenmektedir. Kurumsallaşma yeni modeller, semboller ve yeniden üretebilir siyasal sözdizimleri getirmektedir. Buna karşın, meydan okuyanlar karar alma mekanizmalarına daha fazla ulaşabilmeyi, kişisel ve profesyonel riskin azalmasını, hareketin kurumlarını sürdürmek için daha güvenilebilir maddi kaynaklara ulaşmayı bekleyebilirler (bkz. örn. Meyer 2007, s. 130; Meyer ve Tarrow 1998).

Yarı-demokratik ya da otoriter iktidar yapılarında hareket katılımı bu modelden birkaç yönden ciddi farklılık gösterir. Öncelikle resmî siyasal sisteme katılım, talepleri ılımlaştırmayabilir çünkü ne sorunu göğüsleyenler ne de sorunun kendisi "sistem" tarafından meşru değildir. Bunun yerine çatışma, aktivistlerin suçlu addedilmelerine ya da marjinalleştirilmesine neden olabilir. Özellikle kitlesel protestonun yasaklandığı ya da gözünün korkutulduğu durumlarda, kısıtlamalar aktivizmi siyasal sisteme kanalize edebilir. Potansiyel risklerine rağmen, "tabandan" baskılar (kitlesel protesto ve seçim sandıkları) ve "dışarısı" (silahlı mücadele) seçimleri kazanmış aktivistlerin otoriteler tarafından radikal olarak algılanabilecek tavır ve eylemler içine girmesini teşvik edebilir. Eğer kilit seçmenin desteği, siyasal partinin silahlı örgüte ve onun hedeflerine –en azından duygusal olarak– destek olduğu algısı üzerinden gelişiyorsa, parti liderlerinin hâlâ özerk olduğunu kanıtlamak için çok çalışmaları gerekebilir. Daha bireysel düzeyde, bazı yeni seçilmiş meydan okuyucular kendilerini siyasetçi olarak değil de, davalarını devlet iktidarının merkezlerine taşımak için çalışan aktivistler olarak görebilir. Sistemin içinde çalışmanın sağladığı ilave olanaklar, hareketin harekât alanını genişletebilir ve aktivistlerin inkâr edilen kimlikleri daha agresifçe savunmalarını teşvik edebilir.

İkinci bir farksa her ne kadar bazı aktivistler seçilmiş oldukları için bir nebze yasal korumayı edinseler de, ne onlar ne de seçilmemiş aktivistler, daha liberal sistemlerdeki hemşerilerinin karşılaşmadıkları risklerde bir azalma beklemezler. Aslında, kişisel ve profesyonel risk daha da artabilir. Tartışmalı kamusal figürlerin şöhretleri üzerinden, kariyer odaklı devlet temsilcileri kariyerlerinde yükselme potansiyeli yaratma adına aktivist-siyasetçileri eleştirmiş, yargılamış ve hatta marjinalize etmiş ya da tartışmalardan ve karar verme mekanizmalarından dışlamıştır. Türkiye'de birçok cumhuriyet savcısı Kurdî siyasetçilere soruşturma açarak isim yapmıştır.

Üçüncüsü, yarı-demokratik sistemlerde resmî kanallara katılımdan sonra hareket içindeki parçalanmalar demokratik sistemlere göre daha az olabilir. Parti kurmanın önündeki engeller ve ağır baskılar, siyasi parti kurma maliyetlerini o kadar arttırır ki, başka bir ciddi mücadele tarafı ortaya çıkamaz. Özellikle legal (ya da yarı-legal) meydan okuma içinde olanların hareket içindeki konumlarını kıskançça koruyan militan örgütler tarafından çevrelenmesi durumunda, silahlı grupların yaptırım uygulayamadığı ya da örgütlenmelerine müsamaha etmediği etnopolitik partilerin ortaya çıkması çok zordur. Sisteme katılma, taleplerde bariz bir ılımlaşma yaratamaz ve daha radikal fraksiyonların partiden kopmasını teşvik edemezse, parçalanma çok mümkün olmayabilir.

Dördüncüsü, sistem-dışı silahlı ya da silahsız mücadelede tarafından seçim siyasetine geçişin genel olarak meydan okuyucular ve otoriteler arasındaki çatışma seviyesini düşürmesi beklenirken, siyasal çekişmenin olmadığı ya da yarı-demokratik rejimlerde hareketle ilintili siyasal partileri kurmak ve resmî siyasal yapılarda çalışmak daha da artan bir çatışma döngüsüne ve çatışma alanının genişlediğine işaret edebilir. Bu koşullar altında siyasete katılmak, kolektif eylemin ideolojik ya da pratik olarak rutinleşmesinde ya da kolektif eylemin yıkıcılığında bir azalmaya işaret etmeyebilir.

Örneğin Türkiye'de dinî ve etnik aidiyetlere göre örgütlenme anayasayla yasaklanmıştır. Başka bağlamlarda kendi içinde

ya da dışında siyasi parti kurma ve siyasal sisteme katılım süreçleri gayet mümkünken, Türkiye örneğinde devletin ideolojik tabanına temelden meydan okuma ve olağan siyasi rutinlerin bozulması anlamına gelebiliyor. Daha fazlası, James Franklin (2002) tarafından siyasal çekişmenin olmadığı rejimler üzerine birden fazla ülkede yapılmış bir araştırmanın gösterdiği gibi, kısıtlanmış koşullarda faaliyet yürüten siyasi partilerin sistem-dışı çatışma siyasetine ve kitle protestolarına dönüşebilmesi gayet sıklıkla mümkündür. Son ve beşinci farksa bu bağlamda etnopolitik mücadele verenlere, hareketin gündemiyle alakalı karar alma süreçlerine çok az erişim hakkı ve mevzubahis toplum hakkındaki ulusal politikaların içeriğine dair çok az söz etme hakkı tanınabilmesidir.

Yarı-demokratik ya da otokrat rejimlerde, "kurumsallaşma" ve "konvansiyonel siyaset" gibi terimler var olan yoğun çatışmayı yeteri kadar aktaramayabilir ya da belediye başkanı veya milletvekili gibi "saygı duyulan" konumlara geldiklerinde bile aktivistler, epey –ve şiddete başvuran– muhalefetle karşılaşabilirler. Türkiye'de Kürt aktivistler için, 20. yüzyılın ortasında İspanya'daki Bask milliyetçileri gibi, "legal" siyasette çalışmaları zulüm görmelerine engel olmadığı gibi politika üzerinde anlamlı bir etki göstermelerine de yaramamıştır. Bunun yerine tehdit edildiler, yargılandılar, hapse atıldılar, sürgün edildiler ve bazı durumlarda öldürüldüler.

Bu süreci tasvir etmek için kurumsallaşmanın klasik kavramsallaştırmalarından daha uygun olansa McAdam, Tarrow ve Tilly (2001, s. 8) tarafından "statüko dışı çatışma" adı verilen; aktivistlerin "sorgulanan rejimin yasakladığı" çatışmalı kolektif temsilleri kullanmaya devam ettiği durumdur. Başka bir yerde ben bundan "temsili çatışma" olarak bahsetmiştim (2006). Her ne kadar olağan siyaset gibi gözükse de, temsili çatışma "çatışma siyasetini" (Tilly 2003, s. 26-30; Tarrow 1998, s. 3-4) oluşturur ve toplumsal hareket faaliyetleri yürütür. Çünkü devlet ve seçilmişler arasındaki ilişki alenen hasmane bir şekilde, siyaset oyununun temeline kamusal olarak meydan okuyan kişinin gelmiş olduğu makamın statüsü ve hatta kişinin

kendisi üzerinden tehditlerle devam eder. Bu çerçevede, devlet zulmü tehdidi ve devlet destekli fiziksel yıldırma belli bir süre gündeme gelmediği zaman, harekete karşı yeni politikalar gelişmesi yüzünden ya da aktivist-siyasetçilerin makamlarını alenen hareketin talepleri için kullanmayı bırakmaları durumunda temsili çatışma bitebilir ve konvansiyonel hale gelebilir.

Baskı altında katılımı incelemek: İlişkisel bir yaklaşım

Aktivistlerin neden sistemin içerisinde bu gibi koşullarda çalışmayı tercih ettikleri, ne gibi bir tesirlerinin olacağı ve bu sürecin hareketin kurumlarını, seçmenini ve otoritelerini nasıl etkileyeceği gözle görülür olmaktan çok uzaktır. Bu sorulara cevap verirken alınabilecek referans noktaları olarak Charles Tilly, Doug McAdam ve Sidney Tarrow gibi analistlerin toplumsal hareketleri incelemiş çalışmalarından yararlanıyorum. Onların çalışmaları uzun süredir hareketleri incelemek için kullanılan siyasal süreç yaklaşımıyla bağdaştırılmaktadır ve giderek de "dinamik mobilizasyon" (McAdam, Tarrow ve Tilly 2001) olarak adlandırdıkları modelle ilişkilendirilmektedir. Bu yaklaşımlar aşağıda belirtilen noktaları vurgulamaktadır.

İlk olarak, hem eski siyasal süreç yaklaşımı hem de yeni çalışmalar harekete geçme *sürecine* odaklanıyor, sadece çatışmanın nedenlerine değil. Bu, hareketlerin ve hareketi örgütleyenlerin hangi koşullar altında otoritelere meydan okumalarının olası olduğunu ve hangi siyasal dağarcığı, neden kullanmayı tercih etme eğilimde olduklarını inceleyen çalışmaların artmasını teşvik etmiştir. Bu literatürde genellikle, aktivistlerin ve örgütlerin kendi davaları için seferber etmek üzere kullandıkları dışsal ve içsel kaynaklara vurgu yapılır, siyasal fırsatların (örneğin yönetici elit arasındaki ayrışmalar) ve kısıtlamaların (örneğin baskı) çatışma döngülerini nasıl üretip bitirdiğine önem verilir.

İkinci olarak, hareket etkisini inceleyen en verimli çalışmalar kendilerini bir hareketin politik reform sağlamada "başarı-

lı mı, başarısız mı" olduğu gibi sorularla kısıtlamazlar. Bunun ötesine geçerek hareketin muhtemel kültürel, sosyal ve siyasi bir dizi sonucunu incelerler. Bunlar, hareketin yandaşları tarafından faydalı kolektif sonuçlar olarak algılananlar kadar faydasız olarak görülenleri de kapsar (bkz. örn. Amenta ve Young 1999). Analistler için, başarı ya da başarısızlık üzerinden etkiyi ölçmek sorunludur. Çünkü başarının ne olduğunu tanımlamak zordur; başarı ve başarısızlığın nasıl ölçüleceği soruları vardır. Hareketin hedeflerinin –ve hareketin mensuplarının başarı algılarının– değişmesi (Giugni, McADam ve Tilly 1999) hiç de görülmemiş bir durum değildir. Her ne kadar politika değişiklikleri hareketin etkisine dair önemli bir gösterge olsa da, hareketin sonuçları peşinden koşulan reformlar düzleminden çok daha öteye, iktidar ilişkileriyle yapısal ve sosyokültürel dönüşümlerde isteyerek ya da istenmeden kaymalara gidebilir (Giugni 1999, s. xxiii).

Üçüncüsü, hareketler –meydan okudukları devlet gibi– bütünlüklü ya da ahenk içinde değildir. Norbert Elias'ın (1978, s. 130) "kafes gibi örülmüş, esneyen gerilimler" olarak betimlediği bir ağın içerisine sarılmış bir aktörler düzenidir. Eşgüdüm içinde ya da öyleymiş gibi işlese de işlemese de, birçok hareket örgütlenmesi dışsal aktörlerle olduğu kadar kendi aralarında da yoğun bir iktidar savaşına tutulmuştur. En basit seviyede, hareket örgütlenmeleri hem hareketin kendisini hem meydan okudukları otoriteleri ve hem de namlarına mücadele ettiklerini iddia ettikleri toplumları kapsayan üçlü bir ilişkinin parçasıdır (Tilly 1999, s. 257). Hareketler –ve özellikle de içerisindeki aktörler– bu ilişki kümelerini idare etmekte ve onlardan istediklerini almakta az ya da çok başarılı olabilir.

Hareketleri ilişkisel bir dinamiğin parçası olarak kavramsallaştırmak hareketin farklı hedeflerini ve ilişki kümelerini etkileyebilecek türden çeşitli şekillerde işleyen faaliyetini incelememizi teşvik eder. Etnik toplulukları etnopolitik hareketlerle bir tutmak gibi yaygın bir eğilim karşısında da, aralarındaki ilişkiyi çözümleyerek bundan uzak durmamızı sağlar. Aktivistler kendilerini toplumları için daha önemli kolektif kazançlar

elde etmek için –sıkça da büyük bir kişisel bedel ödeyerek– çalışan kişiler olarak görürler. Ama aynı zamanda da, diğer kimlik hareketleri gibi, etnopolitik girişimciler tüm bir etnik topluluk adına çalıştıklarını ve bu topluluğu temsil ettiklerini iddia etmekle kalmaz, bu toplumlardaki davranış biçimlerini temelden değiştirmeyi hedeflerler. Roger Brubaker'in yazdığı gibi (2005, s. 473) "grup olmayı hatırlatarak, [aktivistler] onlara *çağrı yaparlar*, var olmaya *davet ederler*." Etnopolitik hareketler, diğer bir deyişle, hedefteki devletten salt bir politika değişimi beklemezler, aynı zamanda kendileri de ulus inşa sürecine katılırlar. Devletleri uluslaştırmak gibi, onlar da homojenize kategorilerin peşine düşerler (örneğin, "Kürtler zulüm görüyor" ya da "İrlandalılar birleşmiş bir İrlanda istiyor") ve daha sıkı tanımlanmış bir "biz" yaratmak için genellemelere başvururlar. Aktivistler hareketlerini daha da ilerletmek için ciddi bedeller öderler. Ancak buna karşın, bu durum, söz konusu faaliyetlerden derinden etkilenen topluluklarla olduğu kadar aynı nüfusun üzerinde otorite sağlamak için onlarla rekabet eden yetkililerle kurdukları ilişkilerde de belirsizliğe ve çatışmaya neden olur.

Harekete geçme temelinde etnomilliyetçi çerçeveler kullanan aktivistlerle kullanmayan azınlık topluluklar arasındaki farkı ortaya koymak, Kurdî siyasi partilerin faaliyet gösterdikleri bağlamı anlamak için elzemdir. Türkiye'deki Kürtlerin çoğunluğu etnisiteyi siyaseten önemli olarak görmemektedir; birçoğu Türk devletine açıkça meydan okumamıştır; büyük bir kısmı Kürt etnomilliyetçi partiler yerine anaakım ya da İslâmcı partilere oy vermeyi ya da katılmayı tercih etmiştir. Türkiye siyasetine bu şekilde entegre olmanın "yanlış bilince" sahip olma ya da asimile olma faaliyeti (ya da eylemsizliği) olarak basitçe üzeri çizilmemelidir. Devlet politikasına ek olarak, teknoloji ve kente göç (özellikle İstanbul ve Ankara gibi batı kentlerine) birçok Kürdü, anaakım Türk yaşamının bünyesine sokmuştur. Kamusal entegrasyon Kürtlerin evde, okulda ya da başka yerlerde Kürtçe konuşmayı bıraktıkları ya da Kürtlüklerini "unuttukları" ve kendilerini Kürt olarak görmedikleri anlamına gel-

mez. Bunlar yerine Kürtlüklerine siyaseten anlam yüklememişlerdir. Aynı zamanda, birçok insan devleti görmezden gelerek ya da devlete James Scott'ın (1987) "gündelik direniş formları" olarak adlandırdığı şekilde meydan okumuşlardır. Kürt dilinin (Kurmanci ya da Zazaki) kullanılmasına devam edilmesinin en bariz örnekleri, çocuklara Kürtçe isimler vermek (bkz. örn. Aslan 2008) ve Türk yasalarına uymamaktır. Bu nedenle Kürt yanlısı partileri ve aktivistleri "Kurdî"[3] olarak tanımlıyorum, salt "Kürt" olarak değil. Kurdî bir aktör, hareket adına ya da hareketin hedefleri için kamusal olarak ve açıkça lobi faaliyeti yapan kurumlar veya kişilerdir. Tüm Kurdî aktivistler etnik Kürt değildir (örneğin bazıları Türk'tür) ve belirttiğim gibi, kendini etnik olarak Kürt gören herkes de Kurdî siyasete (aslında çoğu) destek vermemektedir.

Dinamik mobilizasyon yaklaşımının dördüncü yönüyse hareketin ana karakterlerinin ve rakiplerinin sosyal olarak inşa edilmesidir. Milliyetçilik analizlerine ve antropolojik çalışmalara, her ne kadar toplumların inşa edildiği, hayal ve tahayyül edildiği fikirleri hâkim olsa da, genel olarak toplumsal hareket araştırmaları uzun süredir sosyal hareket örgütlenmelerinin önceden var olan ve (sıkça) değişmez kimlikleri varmış gibi inceledi. Daha yeni toplumsal hareket literatürüyse bir grup aktivistin hali hazırda bir kurumu ya da organizasyonu ele geçirip kendi amaçları için kullanmaya başlamalarıyla birlikte genel olarak harekete geçildiği gerçeğine dikkat çekmektedir. Başka bir deyişle, harekete geçmeyi kolaylaştıran yapılar en başta siyasal meydan okuma için kurgulanmayabilir ama bu amaç için dönüştürülebilir. Harekete geçme sürecinin kendisi kadar –hareket organizatörleri arasındaki etkileşimle bu aktörler ve dışsal aktörler arasındaki etkileşim de– hareket ve örgütlenme kültürünü inşa ve yeniden inşa edebilir. Dahası, bu gibi kimlikler sabit değildir. Bir gerilla örgütü, örneğin, kendini daha

3 Bu terimin muğlak ve tatmin edici olmadığının farkındayım. Hem hareketin hedefleri zaman içinde değiştiğinden, ama bunun da ötesinde, hem de bir dönem "Kurdî" olmanın başka bir dönemde "Kurdî" olmakla tam olarak aynı şeye tekabül etmemesinden.

önceden belli bir kimlik çerçevesi içinde konumlandırmışsa da değişebilir, bazen bağlama göre bu değişim çok hızlı gelişebilir.

Kitabın argümanı

Gelecek sayfalar, siyasal olarak meydan okuyan Kürtlerin seçim siyasetinin içerisinde çalışarak silahlı mücadele yürütenlerin elde edemeyeceği, devlet tarafından tahsis edilen maddi, yasal ve siyasi olanaklara/kaynaklara erişime sahip olduklarını gösterecektir. Fakat bu olanakların kullanılmasında devlet baskısı ve hareket içi dinamikler tarafından kısıtlanmalarıyla birlikte "meydan okuyucu/rakip" partiler olarak kimliklerini sürdürmeye zorlanmışlardır. Bu kitabın merkezî argümanı aynı anda sistem dışı bir kimliği sürdürmek ve sistemin olanaklarından faydalanmak için Kurdî seçilmişlerin ve parti yöneticilerinin iki ana faaliyetle uğraştıklarıdır. İlk olarak, konvansiyonel siyaset arenasını ve çerçevesini "yüksek ses sistemlerine" dönüştürüp, Türk devlet kurumlarının güvenlik, kimlik ve temsiliyet anlatılarına meydan okuyan, çatışma yaratmaya oldukça yatkın bilgileri dolaşıma soktular. İkincisi, rakip bir "yönetimsellik" (Foucault 1991) ve güneydoğudaki kent ve kasabalarda yeni bir kolektif Kürt "öznesi" inşa etmeye çalıştılar. Dengeyi tutturmak hiç de kolay, net ya da öngörülebilir değildi ve görünüşe göre oldukça ikircikli karar ve davranışlar üretti. Bunlara rağmen, toplamda, hükümet kurumlarına girmek ve resmî siyasal alana katılmak aktivizm için sürdürülebilir bir platform yarattı ki, diğer cephelerde kaybettikleri zenginliğin karşısında Kürtlerin çoğunluğu oluşturduğu güneydoğu illerinde oylarla hareketi meşru kılan yeni sosyal ve siyasal doğrular yaratarak ayakta durmalarını sağladı. Sonuçta, silahlı çatışmanın yapamadığı şekillerde hareketi ilerletti.

Silahlı milisler, kendini adamış savaşçılarla, silah bulma ve haraca bağlama gibi bir dizi araçla kolektif eylem içerisine girebilir. Kurucu topluluktan ve dışarıdaki izleyicilerden, baskıyla ve dava için ölmeye gönüllükleri üzerinden itibar görürler. Ama her ne kadar yerel ve uluslararası kurumlar ihtilafla-

rını meşru görseler de, sistem dışı isyancılar (ya da "teröristler") olarak konumları onları kurallara göre (ya da en azından daha çok kurallara uygun) oynayanların erişebildikleri araçlardan sıkça mahrum bırakmaktadır. Hükümet sahasının içinde seçilmiş yetkililer ve parti liderleri olarak çalışmak Kurdî partilere ve aktivistlere hareketi ve hareketin hedeflerini yeni şekillerde, yeni mekânlarda ve de yeni izleyicilere anlatmak için kullanabilecekleri yeni türden olanaklara/kaynaklara erişim sağladı. Bunlar arasında bütçe ve bina gibi maddi kaynaklar ve insan kaynakları; yasal olanaklar (örneğin dokunulmazlık); erişim olanakları; idarecilik ve diplomasinin sağladığı siyasi rol olanakları; özellikle oylar gibi meşruiyet kaynakları bulunmaktadır.

Diğer partilerin mensubu olan etnik Kürtler de dahil, Türkiye'de seçilmiş tüm temsilciler bu gibi olanaklara erişim hakkı kazanır. Seçimleri kazanmanın ve kurumlara yerleşmenin böylesi rutin kazançlarının, Kurdî partiler ve otoriteler arasında çatışmalı bir mücadeleye dönüşmesinin iki sebebi vardır: Birincisi, birçok devlet yetkilisinin ve devlet destekli aktörün Kurdî siyasetçilerin bunlara erişmesini ve kullanabilmesini engellemeye çalışması; ikincisi de aktivistlerin ve partilerinin bu olanakları nasıl kullandığının belirlenmesi sorunu. Türk siyasal sisteminde Kurdî parti çalışmaları dinamiği de, çok geniş bir baskı yelpazesi kullanarak, parti ve aktivistlerini bastırmaya çalışan farklı kurumlar ve devletin farklı kolları arasında epey yoğun bir çatışmaya evrildi.

Ayrıca PKK, Kurdî partileri dar bir çembere aldı. Her ne kadar legal Kurdî partiler PKK tarafından kurulmamış olsa da, partilerin tabanındaki en aktif çalışanları ve partinin oy tabanının büyük çoğunluğu Kurdî partileri, PKK'nin bir kolu olarak gördükleri için veya PKK'ye yakın olduklarını düşündükleri için destekliyordu. Parti yönetiminde ve seçilmiş kadrolarında, PKK'ye sadık olanlar diye tanımlanabileceklerle (PKK liderliğiyle yakın ilişkiler kuran ve partiyi PKK'nin gayri resmî bir çehresi olarak da görenler) gerilla örgütünden özerk ve örgüte mesafeli durmayı çalışanlar arasında derin ayrımlar var-

dı. Bunlar tabii ki partinin içinde süregelen iktidar çekişmeleriydi. Bu çekişme PKK ile ne kadar yakından çalışmak gerektiği konusunda partilerin ve PKK'nin kendisinin arasında vuku buluyordu. Bu gibi çekişmelerin sonuçları zaman ve mekâna bağlı olarak değişkenlik göstermektedir; bazı anlarda partiler daha özerk davranırken, bazen de bu mümkün olmadı. Her durumda stratejik kararlar alırken olduğu kadar gündelik kararlarda ve söylemlerinde de PKK'den fazlasıyla etkilendikleri ve PKK'nin kendilerini kısıtladığı açıktır. Bu karmaşık ilişkinin kendilerini kısıtlaması yüzünden resmî siyaset içerisinde çalışırken yararlanabilecekleri bazı avantajlardan faydalanamıyorlardı. Bu gerilimi dengelemek için Kurdî parti yöneticileri ve seçilmiş yetkililer, sistemin olanaklarını sadece örgütsel ve hareketin hedeflerini gerçekleştirmek için değil aynı zamanda kendilerinin siyasal meydan okuma referanslarını desteklemek için de kullanmaya başladılar. Çatışmalı enformasyon siyaseti, sistem dışı protesto ve Kürtlüğü imleyen sembolik performanslar, tipik devlet işlevlerini kendine mal eden ya da Türk devletinin kendisini baypas eden paralel (rakip) yönetim ve sembolik alanlar geliştirmek bunu yapmanın yöntemiydi.

Resmî siyasal kurumlarda bu gibi faaliyetler hareketi olduğu kadar hareketin devletle ve toplumla olan ilişkisini birden fazla ama her zaman üst üste gelmeyen şekillerde etkiledi. Öncelikle, Kurdî siyasi partilerin kurulması ve çalışmaları, PKK ile açıkça rekabet edebilme gücünden yoksun olsa da, kendileri için yeni bir "iktidar havuzu" (Hafez 2003, s. 20) yaratabilmiş, hareket içinde yeni bir elit tabakası oluşturarak Kürt ulusal hareketini etkilemiştir. Hareketin liderliğinin böyle "kalınlaşması" yeni bir dizi Kürt yetkili tabakası yarattı ki, bunlar hareketle Türk devleti ve yabancı devletler, medya, diğer sosyal aktörler ve hükümet yetkilileri arasında muhatap kişiler olmaya başladılar. İkinci olarak, yürüyüş ve festivaller gibi Kurdî faaliyetlere hem oylarla destek verildi hem de etkin katılımla daha çok Kürt, Kürt ulusal projesine müdahil edildi ve kapsanmış oldu. Bu da hareketin kitlesel tabanının daha iyi ifade edilmesini ve Kürt aktivistlerin temsilcilik iddialarına destek çıkmasını sağ-

ladı. Bunun gibi, devletin açıkça karşısında duran kamusal bir Kürt "kolektivitesi" yaratma çabaları, Kurdî siyasi partileri, diğer partilerdeki birçok Kürt siyasetçiden ayrıştırmaktadır. Bu proje bazı Kürt kökenli yurttaşları muktedir kılmak ve harekete geçirmek olarak görülebilir ama aynı zamanda Kürtlük ve Türklük, "biz" ve "onlar" tarzında, görünürde daha net çizilmiş sınırlarla kendini tanımlamak konusunda çok rahat olmayan ötekileri de susturmaktadır. Üçüncüsü, Kürtlüğün yeniden kategori olması ve resmî mekânlarda yeniden üretilmesi, ülkedeki Kürt vatandaşların önemli bir çoğunluğunun Türk yetkililerin benimsediğine rakip olan bir temsil ve kültür vizyonunu desteklediğini göstererek, devletin siyasi ve ideolojik otoritesinin içini boşaltmaktadır. Silahlı milisler, devlet yetkililerince çok daha kolayca suçlular, teröristler ve siyasanın dışında olarak sınıflandırabildi; resmî siyasal süreçlerin içinde çalışanlarsa bu alternatif toplumun (ya da rakip "kategorinin") var olduğunu meşru gösteren olanaklara ulaşarak Türk yetkililerinin bunu makul şekilde inkâr etmelerini daha da garipleştirdi. Bu da devletin güdebileceği politikaları kısıtladı.

Daha genel olarak, hal böyleyken, örgütsel kimlik (seçilmiş, zorlanmış ya da ikisi birlikte) harekete geçme formlarının, siyasal dağarcığın ve meydan okuyucuların sisteme erişerek azami seviyeye çekebilecekleri potansiyel yararların ne olacağı konusunda anahtar etken oldu. Hem harekete geçilen alandaki olanaklar –siyasi sistem ve seçimle yerel-ulusal yönetime gelmek– hem de çatışma kültürü partiler, seçmenler ve otoriteler arasındaki etkileşimin doğasını şekillendirdi.

Meydan okuyan partiler

Bu kitapta kullandığım bazı kavramlar kendiliğinden açıklayıcı değil, o yüzden bazı tanımlamalar faydalı olacaktır. Kurdî partilerden *meydan okuyan partiler* olarak bahsediyorum. Meydan okuyan parti olarak tanımladığım parti, otoritelerin idarenin kurucu prensiplerinin temeline esastan bir meydan okuma güttüğü düşünülen siyasal kimlikler ya da programlar etrafın-

da harekete geçer.[4] Türkiye'de İslâmcı partiler, sosyalist ve komünist partilerle Kurdî partiler, meydan okuyan partiler olarak muamele görmüşlerdir. Meydan okuyan Kurdî partiler klasik anlamda sistem karşıtı değillerdi, dolayısıyla siyasal sistemin tamamen yıkılmasına meyil göstermiyorlardı. Bunun yerine, bunlar, Zariski'nin işaret ettiği gibi (1986, s. 30) süreğen ya da alışılageldik muhalefet partileriydi; birçok seçmen tarafından potansiyel olarak "toplumun temel çıkarlarını" tehlikeye sokan ve iktidara gelmeleri durumunda siyasi sistemin hayatta kalmasını riske atabilecek türden görülüyorlardı. Meydan okuyan partiler, otoriteler tarafından ciddi bir tehdit olarak değerlendirildiklerinden marjinalleştirilmeden dışlanmaya, baskıdan kapatılmaya kadar bir dizi cezai yaptırımlarla yüzleşme eğilimindedir.

Bu, bir açıdan ideal-tip kategorisidir ve bazı partiler meydan okuyan parti modeline uygun değildir. Örneğin Türkiye'deki İslâmcı partilerin durumu budur. 1997 yılında Refah Partisi iktidardan indirildikten sonra, iki ana gruba bölündü. Daha uzlaşmacı olan grup Adalet ve Kalkınma Partisi'ni (AKP) kurup, 2002 ve 2007 yıllarında ezici üstünlükle seçimleri kazandı. Bir yandan, geniş seçmen tabanı ve sivil bir hükümetin dizginlerini sıkıca kavramış olması artık meydan okuyan bir parti olmadığını gösteriyor. Diğer yandan, Türk ordusuyla ve bazı laik sosyal odaklarla gergin ilişkisi, Türk siyasal sistemine esaslı bir meydan okuyucu ve tehdit olarak görüldüklerini akla getiriyor. Fakat bazı meydan okuyucu partiler de açık şekilde böyle; Kurdî partilerin durumu gibi. Partinin imajı ve kültürünün temelinde (ve böylece bazı seçmenlerin meşruiyetlerinde) sistemin bir parçası olmadıkları fikri vardır (her ne kadar aslında resmî

4 Rochon'un terminolojisine göre (1985), bu partiler harekete geçen (mobilize eden) ya da yeni siyasal kimlikler, harekete geçiren partiler olarak sınıflandırabilir (s. 421). Rochon, meydan okuyan parti terimini, mevcut partilerin meşruiyetine "tabanlarının çıkarlarını temsil edemediklerini" iddia ederek meydan okuyan partiler için kullanır (ibid.). (Bu, Kurdî siyasi partilerin de yaptığı bir şeydir.) Kurdî partileri tanımlarken, meydan okuyan parti terimini biraz değiştirerek kullanmayı tercih ediyorum çünkü Türk siyaseti bağlamında bu partilerin işlevini ve kimliğini en iyi yansıtan terim gibi gözüküyor.

siyaset kurumlarının içinde çalışıyor olsalar da). Söylemlerine bakılırsa, sistem dışı olarak görülebilirler, her ne kadar pratikte öyle olmasalar da.

Kurdî partiler salt mensuplarının çoğunluğu Kürtlerden oluştuğu için meydan okuyan partiler değildir. Etnik Kürtler, Türkiye siyasetine her zaman katılmıştır. Her büyüklükten ve siyasi kanaatten partilerin mensupları olmuşlardır ve mensuplarıdırlar da. Birçoğu bu partilerde liderlik mertebelerine bile gelmiştir ve hatta bazıları kabinelerde bakan dahi olmuştur. Kurdî aktivistlerin ayrımını, bundan sonra, seçim siyasetine katılan Kürtler oldukları gerçeğinden yola çıkarak değil de, Kürtleri ilgilendiren resmî politikalara ve güneydoğunun nasıl yönetileceği konusunda kolektif, kamusal ve sürdürülebilir bir meydan okuma yaratmak için resmî siyasal sistemi kullanmaları üzerinden konulmalıdır. Kurdî parti liderleri, Kürt oldukları için değil ama oldukça saldırgan iddiaların ve karşı iddiaların belirlediği çatışmayla dolu bir siyasi süreç geçirdikleri için ulusal ve uluslararası ilgi gördüler. Etnik kimlikleri yüzünden değil de, Kürtlük, siyasal temsil ve egemenlik arasındaki ilişkileri yeniden tanımlamaya çalıştıkları için saldırıya uğradılar.

Yarı-demokratik rejimler ve güvenlik rejimleri: Türk devletinin tabiatı

Türkiye sıkça yarı-demokratik rejim olarak sınıflandırılır çünkü adil ve eşit seçimler düzenli olarak yapılırken düşünce ve toplanma özgürlüğü veya iktidara ait esas karar alma yapılarına erişimde belirgin kısıtlamalar devam etmektedir (Diamond 1996, 2002; Zakaria 1997). Her ne kadar, 1946 yılından beri çokpartili seçimler düzenli yapılıyor olsa da, en azından 2009'a kadar idare etme yetkisi ve iktidar, Larry Diamond'un (1996, s. 23) "hesap vermeyen dahili aktörler" (en başta da askerîye) diye tanımladığı gruplardaydı. Hâlâ düşünce ve toplanma özgürlüğü üzerinde ciddi kısıtlamalar vardır.

"Yarı-demokrasi" terimi, buna rağmen, devletin karmaşık tabiatını tam olarak yansıtmıyor. Zira bir siyasi ve ekonomik is-

tikrarsızlık döneminden sonra 1980'de Türk Silahlı Kuvvetleri askerî darbe yaparak seçimle gelmiş sivil hükümeti indirip ülkeyi 3 yıl boyunca yönetti. Darbeden sonra, demokratik yönetimden kalan birçok kurum olduğu gibi bırakılırken bir yandan da muhaliflere karşı oldukça ağır baskı ve şiddet uygulandı. Bu açıdan 1980 ve 2008 yılları arasındaki dönem için Türk devleti bir güvenlik rejimi olarak kavramsallaştırabilir (Dorronsoro 2005b; Cizre 2003, 2008). Çünkü bu süreçte siyaset ve siyasi kurumlar, Kürt ve İslâmcı aktivizminin devletin güvenliği için tehdit olarak tanımlandığı milli güvenlik saiklerinden oldukça etkilenmiştir. Bir yandan demokrasinin resmî mekanizmaları olduğu gibi bırakılırken, bir yandan da güvenlik saikleri askerîyenin tehdit tanımlamada tekel olmasını ve durmadan siyasete katılmasını rasyonelleştirmiştir. Askerîyenin devletin güvenliğine en ciddi tehditlerden biri olarak (çok geniş tanımlanan) Kürt "ayrılıkçılığını" belirlemesi, sivil yetkilileri Kürt sorununa herhangi ciddi bir katkı yapabilmekten hariç tutmuştur. Askerîye, birçok mücadele tipini suç olarak görmekle kalmayan aynı zamanda bazı "direniş kimliklerini" iç düşmanlar olarak tanımlayan bir baskıcı yargı ve güvenlik rejiminin inşa edilmesine katkıda bulunmuştur. Böylece meydan okuyanların yurttaşlık haklarını ellerinden alıp (açıkça olmasa bile) zımnen yargılanmalarını sağlamıştır. Uri Ben Eliezer'in (1998) "askerin yolu" –askerî çözümlere ve askerîyenin siyasete muhtemel müdahale tehdidinin hep var olmasına vurgu– olarak ifade ettiği durum, Türk siyasi yaşamının bir karakteristiği olmuştur.

Bu kadar muallakta olan bağlamlarda hareket katılımının nasıl olabileceğini göz önünde bulundurmak mantıklıdır. Çünkü birçok rejim klasik "liberal demokrasi" ya da otokrasi kategorilerine uymamaktır. Etnopolitik sorunlar karma rejimlerde daha sık görülme eğilimi gösterir (Marshall ve Gurr 2005, s. 17). 2007 yılında, Freedom House incelediği 193 ülkenin 60'ını "kısmen özgür" diye sınıflandırmıştır. Bu sayı otuz yıl önce 48'di (Freedom House 2007) (Şayet Diamond'un tanımını kullanırsak, muhtemelen Freedom House tarafından "özgür" diye sınıflandırılan bazı ülkeleri yarı-demokratik de sayabiliriz). Da-

ha az sayıda vakayı ele alan, Marshall ve Gur (2005, s. 17) 1985 yılından beri, anokrasi[5] (anocracies) ya da demokratik ve otoriter karakteristikleri birlikte taşıyan devletler olarak kategorize ettikleri devlet sayısında "neredeyse üç katı artış" olduğuna dikkat çekiyorlar. Bu gibi rejimlerde siyasal rekabet varmış gibi ya da resmî siyasi yapıların bakış açısından "demokratiklermiş" gibi gözükür, yani sistemin meydan okuyanları/rakiplerini içine alabileceği kadar geniş yer varmış gibi. Siyasal alanın liberal olmayan tabiatında, otoritelerin protestoya müdahaleleri, otoriter bir rejimden beklediğimiz müdahalelere daha çok benzemektedir. Örneğin Türkiye rekabetin olduğu bir seçim rejimidir. Ama otoriteler buna rağmen her seviyede ve şekilde baskıyı parti örgütlerine ve bireysel parti liderlerine karşı kullanmıştır. Franklin (2002, s. 530) bu olguları rekabet olmayan rejimlerde parti protestosu çalışmalarında baskıyı ölçme göstergesi olarak kullanmaktadır.

Devletin baskıcı yönlerine yapılan vurgunun, Türk devletinin bir nevi monolitik, Kürt toplumunun üzerine "çullanmış" üniter bir aktör olduğu ve Türk devleti-Kürt ilişkilerine dair topluma-karşı-devlet modelini uyguladığı fikrini destekleme eğilimi var. Bu model fazlasıyla basite kaçıyor. Kürtler ve Türk otoriteler arasındaki ilişkiler oldukça değişken ve birden fazla veçheye sahiptir. Bazı anlarda düşmancayken başka vakitlerde işbirliğine açık oluyor. Devletin, Kürt ulusal hareketini kontrol altına alma planları, Kürt direnişini saklamanın ya da aşikâr kılmanın ötesinde çeşitli şekillerde önlemiş ve zarar vermiştir. Yetkililerin kamusal alanda Kürtlüğü anlamsız kılma niyetlerinin tam aksine, örneğin, baskıcı politikalar bir farklılık hissini yaratmış ve başka koşullarda rejime meydan okumayacak birçok Kürdü harekete geçirmiştir. Otoriteler "hain" olarak gördüklerine karşı savaşmak için "sadık" Kürt aşiretlerini destek olarak askere aldıklarında, her ne kadar ötekilerin özerk-

5 Merkezî otoritenin çok zayıf ya da hiç olmadığı durumlarda görülen, iktidarın devlet kurumlarında değil iktidar için birbirleriyle sürekli çatışan seçkinlerin elinde olduğu bir rejim tipi. Somali, Kenya, Zimbabve gibi ülkelerde örnekleri görülmektedir – e.n.

liğini aşındırsa da, kendine sadık olanlarının daha özerk davranmasını olanak yaratabilirdi. Kürt kültürünü kamusal olarak göstermenin bastırılması, Kurdî aktörlerin sıkıntılarını tasvir edebilecekleri (kültürel soykırım ve azınlıklara yönelik ayrımcılık gibi), ikna gücü yüksek argümanlar sağlayarak direnişin ateşini yaktı.

Devlet politikaları da bir yandan farklı devlet kurumlarının içindeki ve arasındaki çıkarlar ve önceliklerden dolayı karmaşıklaşıyordu. Migdal'ın dikkat çektiği gibi (1988, 2001) cephedeki askerî ve sivil idareciler ile iktidarın "en tepesindekiler" her zaman aynı çıkarlara sahip olmayabilir. Kürtlerin çoğunlukta olduğu güneydoğu illerindeki yerel bürokrat, yargıç ve emniyet amirleri, Ankara'dan gelen yönergeleri uygulamak yerine aşırı sorun yaşamadan yönetmekle meşgullerdi ve herhangi bir durumda yerel halka inebilmek için gerekli olanaklardan yoksunlardı. Yerel koşulların pragmatik gerçekliğini değerlendirerek gündelik kararlar vermek aynı mekânda farklı politikalara ya da politikalardan bütünüyle sapmaya neden olabiliyordu. Kürtçe etkin olarak yasaklandığı zaman bile, örneğin, Türkçe bilmeyen sanıklar için mahkemenin çevirmenlere ve polisin Kürtçe yazılmış potansiyel "suçlu" Kürtçe şarkı sözlerini ve yazıları okumak için Kürtçe okuyabilenlere ihtiyacı oluyordu. Her ne kadar askerîye etkin bir şekilde milyonları, doğrudan da binlerce kişiyi idare etse de, resmî kültürel dönüş politikalarının uygulandığı onca yılın oldukça etkisiz olduğunu rahatça söyleyebiliriz. Özellikle de güneydoğudaki Kürt bölgesinde bu politikaların sonuçları ve etkisi genel olarak abartılmıştır.

Son olarak, farklı Kürt elitleriyle, farklı Kürt siyasetçiler ve aktivistlerle geliştirilen ilişkilerden dolayı merkezî devlet politikaları ihlal ediliyordu. Özellikle 1946'dan sonra çokpartili sisteme geçilmesiyle birlikte, siyasal partiler Kürt siyasal aktörleri sisteme entegre edebilecek aracı kurumlar olarak, her türden siyasi kanaatin platformu olarak ve Kürt meydan okuması ve Kürtlerin harekete geçmeleri için üs olarak işlev görüyordu. Aşiretler gibi (bkz. örn. Belge 2008) partiler de devlet ve top-

lum arasındaki ikili ilişkileri entegrasyon, müzakere ve mücadelenin olduğu üçlü bir ilişkiye dönüştürdü. Çok sayıda Kürt aslında mecliste hep olmuştu; Barkey ve Fuller (1998) Türkiye'de milletvekillerinin üçte biri kadarının hep Kürt kökenli olmuş olduğunu tahmin etmektedir.

Bu karmaşık bağlamın farkında olmak Kurdî partilerin kökenlerini, diğer siyasal aktörlerle olan ilişkilerinin tabiatını, Kürtleri etnik milliyetçi bir gündemle harekete geçirmeye çalışırken yüzleştikleri bazı sıkıntıları ve ele geçirdikleri fırsatları anlamak için çok önemlidir. Muhtemel ilişkilerin çeşitliliği sisteme katılım için (örneğin siyasal partiler üzerinden) yollar olduğu anlamına gelirken, bu gibi yollar katılım ve ihraç konusunda net ama yine de dinamik kurallarla birlikte söz konusuydu. Bu, Kürt politikacıların birçok partiye mensup olduğu ve resmî siyasi sistemi en iyi nasıl ve hangi amaçlar için kullanabileceklerine dair farklı fikirlere sahip oldukları anlamına geliyor. Ve de Kurdî aktivistlerin aslında etnik Kürt olmayan müttefiklerinin olduğu, Kurdî partilerin etnik Kürt seçmeninin desteği için mücadele eden birçok parti arasında sadece bir parti olduğu manasını taşıyor.

1990'lar ve sonrasında Kürt ulusal hareketi

Kurdî partiler, bir Kürt ulusal hareketi olarak tanımladığım hareketin bir parçasıdır. Bu gibi partilere karışmış kişilerden aktivist, aktivist-siyasetçi ve bazen de seçim siyaseti yanlıları olarak bahsediyorum. Bu şekilde seçim dışı çatışma yollarını kullanan Kürt aktivistlerden ayırıyorum. *Hareket* derken, otoritelere ortak amaçlar ve sosyal dayanışma temelinde kamusal ve kolektif bir meydan okuma yaratan interaktif bir aktörler sahasını kast ediyorum (bkz. örn. Tarrow 1998; Meyer 2007). Bunun katılımcıları durmaksızın birlikteliklerini, sayılarını ve hedeflerine ulaşma noktasındaki bağlılıklarını ve de hareketin değerini kamusal olarak göstermek peşindedir (Tilly 1999, s. 260-61). Daha net söylemek gerekirse, Kürt ulusal hareketi "etnik temelde dillendiren çıkarları devletin gündemine sokmayı" amaçlayan

etnopolitik bir harekettir (Esman 1994, s. 27). Fakat partileri hareketin bir parçası olarak kategorize etmek partilerin kendi kendilerine bir hareket oluşturdukları ya da bu hareketin içindeki tüm kurumların ve aktörlerin ahenk içinde birlikte çalıştıkları (tam tersine, ilişkileri sıkça belirleyen nokta yoğun rekabet oluyordu) veya hareketin içindeki tüm aktörlerin tıpatıp aynı amaçları paylaştıkları anlamına gelmiyor. Bu açıdan Pierre Bourdieu'nün (1991, s. 171-202) ve ondan sonra Rogers Brubaker'ın (1996) çalışmalarına dikkat çekerek, Kurdî partileri bazen Kürt muhalefeti ya da direnişinin bir parçası olarak tanımlamıyorum. Birçok farklı kurum ve aktörün oluşturduğu ilişkisel bir konfigürasyonun parçası olarak "her biri, kendi üyesi olarak var saydıkları kişilere, içinde bulundukları devlete veya dışarıdaki dünyaya, 'azınlığı' temsil etmeye çalışıyor, her biri grubun meşru temsiliyetini tekele almaya uğraşıyor" (Brubaker 1996, s. 61).

Ulusal hareket terimini kullanıyorum çünkü hareket kendini Kürt ulusu adına –ve Kürt ulusunun yeniden inşası için– çalışıyor olarak gören kurumlar ve diğer aktörlerden oluşmaktadır. Çok kabaca, Kürt hareketinin savunucuları üç ana hedef için çalışma eğilimindedir: Bölgesel otorite (toprak ve kaynaklar), kültürel özgürlük (demokratikleşme mekanizması üzerinden kültürel koruma ve kültürü sürdürme) ve Kürt ulusunun inşası. Kürt aktivistlerinin bölgesel otorite peşinde olması etkin olarak bağımsızlık istedikleri anlamına gelmez: Hareketin birçok kurumu bir çeşit ademi merkeziyeti veya federasyon oluşumunu kabul ederlerdi. Bu hedefler tam olarak tüm seçmen topluluğu tarafından paylaşılmıyor, hareketi farklı şekillerde destekleyenler arasında bile. Ülkenin Kürt çoğunluklu bölgelerinde yaşayan birçok sıradan insan, örneğin daha fazla kültürel hakları ve iktisadi kalkınma imkânları olsaydı, devlete karşı harekete geçmeyi bırakırlardı.

Hareketin bu üç isteğinin kapsamında, hareketin birçok kurumunun daha belirgin amaçları arasında şunlar vardır: Ülkedeki Kürt topluluklar arasında Kurmanci'yi (Türkiye'de konuşulan en yaygın Kürtçe şekli) standart yazı ve konuşma di-

li yapmak; devletin ideolojik temellerini yeniden ele alarak ülkeyi çokkültürlü ve uluslu olarak, ülkenin güneydoğu kesimlerindeki Kürt ulusal anlatısına birincil bir önem atfedecek şekilde yeniden tanımlamak; devlet okullarında ve üniversitelerinde Kürtçe eğitim vermek ve Kürtçe yayın ve basım haklarının yasal olarak garantiye alınması; Kürt kültürünü ve siyasetini yansıtan örgütlerin kurulmasının yasal olarak açıkça garanti edilmesi; Türk hükümeti ve PKK arasında doğrudan müzakerelerin başlaması; PKK ve militanları için genel af; ülkenin Kürt bölgesinde temelden bir ekonomik kalkınma; bölgesel özerklik ya da ademi merkeziyet ve yetkilerin yerele devredilmesi.

Hareketin bileşimi

1990'larda ve 21. yüzyılın ilk on yılında, Türkiye'deki Kürt ulusal hareketini Türkiye temelli ve ülkenin dışından birçok grup oluşturuyordu. İçlerindeki en büyük ve en etkili örgüt Kürdistan İşçi Partisi'ydi (PKK). 1970'lerin sonunda kurulup, 1980 yılındaki askerî darbeden sonra yeniden ortaya çıkıp, 1984 yılında devlete karşı gerilla savaşı başlattı; 1985 ile 2008 yılları arasında yaklaşık 40 bin kişi savaşta yaşamını kaybetti. PKK, Kürt etnik milliyetçiliğini radikal sol siyasetle (Marksist, Stalinist ve o dönemdeki sosyalist çerçevelerle) harmanladı. 1999 yılında PKK lideri Abdullah Öcalan Türk güvenlik güçleri tarafından yakalanıp ömür boyu hapse mahkûm edildi. Silahlı çatışmaya 2004 yılına kadar ara verildi.[6]

PKK'nin etkisine rağmen 1990'lar boyunca Kürt direnişinin alanı oldukça genişledi ve hareket giderek daha çoğulcu ve profesyonel hale geldi. Hareketin yüzlerce kurumu Türkiye, Avrupa ve dünyanın öteki kısımlarında faaliyet gösterdi. Bunlar arasında insan hakları örgütleri, Kürt medyası, siyasi partiler ve sendikalar, araştırma enstitüleri ve kültürel dernekler var. Her ne kadar bu kurumların birçoğu PKK ile zayıf ya da yakından bağlar geliştirmiş olsa da, bunu hepsi için söylemek doğru ol-

6 PKK hakkında İngilizce yazılmış iyi denilebilecek kaynaklar arasında Marcus (2007), Romano (2006) ve White'ın (2000) kitapları vardır.

maz: Bazıları mesafesini korudu ve görece özerklikle faaliyetlerine devam etti (en belirgin örnek olarak Paris'teki Kürt Enstitüsü'nü verebiliriz). 1990'larla birlikte hareketin Türkiye'deki en önemli kurumlarını Kurdî siyasi partiler oluşturdu.

Her ne kadar benzerlikler olsa da, Türkiye'deki Kürt ulusal hareketinin sosyolojik tabanı ve örgütsel yapısı, Irak ve İran'daki Kürt hareketlerinden farklıdır. 1980'ler ve 1990'larda PKK, Irak'taki Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) ile Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) arasında rekabet ve savaş vardı. Buna rağmen, hareketler arasında önemli ideolojik ve sosyolojik bağlar bulunur, hareketin birçok aktivisti ve organizatörü (çoğu Avrupa ve Kuzey Amerika'da olan) birden fazla ülkedeki Kürt toplulukları adına faaliyet göstermektedir. O yüzden, hem birden fazla ülkedeki Kürt aktivistleri kapsayan daha geniş bir Kürt ulusal hareketi hem de birbirinden oldukça farklı iç ve dış dinamikler barından alt Kürt hareketlerinden bahsedebiliriz.

Kitabın düzenlemesi

1. Bölüm, "İlk Güzergâhlar: Kürtler Seçimler İçin Harekete Geçerken Koşullar", Kürt aktivistlerin seçim siyasetini siyasi reform ve Kürt kültürünün tanınması gayesini gerçekleştirmek için ilk olarak nasıl kullandıklarını inceliyor. Her ne kadar Kürtler, Türkiye'deki siyasi partilerin uzun yıllar mensubu olmuş olsalar da, 1960'lar ve 1970'lere kadar partileri kolektif harekete geçme ve meydan okuma için kullanmamışlardır. Bölümün ilk kısmı, bu vakitlerde Kürt seçim mücadelesini kolaylaştıran sosyal ve siyasi değişkenleri analiz etmektedir. Bölümün ikinci kısmı Kurdî siyasal örgütlenmenin bu dönemdeki şeklini ve etkisini öncelikle Kürt aktivistlerinin Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve 1970'lerin sonunda Diyarbakır kentinde belediye siyasetine katılmaları vakaları üzerinden inceliyor.

2. Bölüm, "Yeni Kolektif Meydan Okuyucular: Türkiye'nin İlk Kurdî Partisinin Kurumsal Yörüngesi", Kürt milliyetçiliğiyle bağdaştırılan bir partinin Türk siyasal sistemine neden ve na-

sıl 1990 yılında girdiğini analiz ediyor. Siyasal sistemin içerisinde Kurdî partilerin nasıl faaliyet gösterdiğini anlamanın, onları salt etnik milliyetçi örgütlenmeler olarak değil de, bunun yerine Türkiye'nin merkez solu ve Kürt ulusal hareketinin arasında konumlandırmaya başlayarak olabileceğini öneriyorum. Kürt milliyetçisi bir parti olarak ün yapmış olmasına rağmen, Halkın Emek Partisi (HEP), PKK tarafından kurulmamış. Türk parti sisteminin içinden çıkmıştı ki, bu hem fırsatları hem de zorlukları beraberinde getirmiştir. Kurdî seçim mücadelesinin ilk yıllarında bu ikilik var olmayı sürdürürken, hem ulusal hem de uluslararası arenadaki önemli birtakım sosyal ve siyasi dönüşümler Kurdî aktivistlerin 1980'ler ve 1990'larda faaliyet yürüttükleri bağlamı değiştirdi ve seçim mücadelesini eskisinden daha önemli kıldı.

3. Bölüm, "Sistemin Olanakları/Kaynakları", 1990 ve 2008 yılları arasında siyasetçilerin ve partilerin edinebildikleri ve Kurdî bir gündem yaratmak için kullanabildikleri, devlet tarafından sağlanan olanakları, kaynakları incelemektedir. Bölüm öncelikle Türkiye'de mevcut seçim olanaklarını sınıflandırıp tanımlıyor ve sonra da 1990'ların sonunda Kurdî hakları savunmak için bu olanakları kullanma fırsatlarının nasıl değiştiğini tartışıyor. Bölümün son kısmı, PKK'den partilere içeriden yapılan baskının ve partilerin seçmen tabanının devletin bölüştürdüğü olanaklar havuzuna ne kadar açılacakları konusunda partileri nasıl etkilediğini tartışıyor. Partilerin meydan okuyucu kimliklerini sürdürebilmek adına bazı erişim haklarından ve yasal olanaklardan vazgeçme eğilimi taşıdıklarını iddia ediyorum.

4. Bölüm, "Baskının Karakteristikleri: Olanaklara/Kaynaklara Erişimi Kısıtlamak", Türk yetkililerinin ve devletin içindeki diğer aktörlerin Kurdî partilerin devlet olanaklarına erişmelerini ve kullanmalarını engelleme çabalarını inceliyor. Bölümün ilk kısmında 1990-2008 yılları arasında partilere karşı kullanılan farklı baskı yöntemleri belgeleniyor ve sonra 1999 yılından sonra baskının tabiatının nasıl değiştiği, yargının baskısına vurgu yapılarak betimleniyor. Farklı devlet kurumları arasındaki eşgüdüm sorununun partilere akla gelenin daha

ötesinde faaliyet alanı sağladığını iddia ediyorum. Buna rağmen, baskı hem partiyi anaakım dan uzaklaştırmak hem de etkinliğini azaltmak konusunda oldukça etkili olmuştur. Bunu iki sade vakayla gösteriyorum: 1994 yılının baharındaki baskılar ve sonuçlarının bir analizi, 2004 ile 2007 yılları arasında Kurdî belediye başkanlarına yönelik yargısal baskının bir değerlendirmesi.

3. ve 4. bölümler de işlenen fırsatlar ve kısıtlamalar karşısında, Kurdî partiler ve seçilmişler hareketi ilerletmek için sistemin içinden ne yaptılar? 5. Bölüm, "Rakip Hakikatler Üretmek", 1990 ve 1994 yılları arasında Kurdî aktivistlerin seçim kurumlarını parti siyasetini kullanarak devletin ve birçok Türk elitinin dolaşımda tuttuğu güvenlik, şiddet ve kimlik anlatılarına alternatif "doğrular" yaymak için çok kanallı yayın sistemini nasıl kullandığını inceliyor. Kurdî milletvekilleri ve parti yetkilileri parti aygıtını, meclisi, kitlesel protesto eylemlerini ve diplomatik ilişkileri kullanarak devlet politikasının meşruiyetini sarsmaya, birden çok ilgili kesimi hareket ve hareketin gündemi için destek vermeye, seferber etmeye çalıştılar. Söylemleri ve yöntemleri aynı zamanda Kurdî partilerin meydan okuyan parti kimliğini güçlendirdi, her ne kadar o dönemde bazı milletvekilleri hükümetin bir kesimini oluşturuyor olsa da.

6. Bölüm, "Yeni Bir Kürt Öznesi Yaratmak", Kurdî partilerin güneydoğudaki Kürt çoğunluğun olduğu kentleri ve beldeleri, belediye idaresini 1999-2007 yılları arasında mücadele platformu olarak kullanma çabalarına yönelmektedir. Her ne kadar partiler idari ve siyasi reform tartışmaları içine gömülmüş olsa da, Türk devletininkine rakip olacak bir "yönetimselik" ve yeni bir Kürt ulusal öznesi yaratmaya çalışabildiler. Özellikle de bunu, Kürt dilinin resmîleştirilmesi, kamusal alanın "Kürtleştirilmesi" ve törenlerin (festival ve kutlamaların) kullanılması gibi sembolik siyasetle olduğu kadar modernist idari projelerle yaptılar. Bu gibi faaliyetler aynı anda hem Türk devletinin normlarına ve pratiklerine meydan okumak için hem de özellikle yeni bir Kürt temsilini meşru kılabilecek ve talep edebilecek uluslaşmış bir Kürt yurttaşı yaratmaya yaradı.

Son bölüm, "Sonuçlar: Bir Meydan Okuyucunun Etkisini Değerlendirmek", Kurdî partilerin sistem içinden çalışmalarının etkisini ele alıyor ve zaman içindeki seçim performansları hakkında kısa bir analiz sunuyor.

1

İLK GÜZERGÂHLAR

Kürtler Seçimler İçin Harekete Geçerken Koşullar

> Arkadaşlar, ben yurtsever bir aday olarak ortaya çıktım. (...) Ben [belediyeyi] yurtseverlerin çıkarı için burayı kullanıp, belediyeyi yurtseverliğin kalesi haline getirmek istiyorum.
>
> – Mehdi Zana, *Bekle Diyarbakır*

Bu bölümde Türkiye'deki Kürtlerin koşullarını iyileştirecek reformların yapılması ve Kürtlerin farklı bir şekilde temsil edilmesi için seçim siyasetinin ilk kez kullanılma çabaları incelenmektedir. Kürtler 1940'lar ve 1950'lerde siyasete katılıyorlardı ama siyasi makamlarını, devletin güneydoğudaki etnisite ve kamu idare politikalarına meydan okumak için açık bir şekilde kullanmıyorlardı. 1960'lar ve 1970'lerdeyse seçilmiş siyasetçiler Kürtlerin statüleri hakkındaki şikâyetlerini, kamusal olarak dile getirmeye başladılar. Kürt dilinin özgür bırakılması, Kürtlerin ayrı bir halk olarak tanınması, ülkenin adı fakire çıkmış doğu illerinin kalkındırılması ve bu illere yatırım yapılması için çağrıda bulundular. 1979 yılına gelindiğinde, Ankara'daki Kürt parlamenterler statükoyu doğrudan zorlamaya başlamışlardı. O zamanın bakanlarından Şerafettin Elçi'nin bir Türk gazetesine 1979 baharında vermiş olduğu ünlü demeçte olduğu gibi: "Türkiye'de Kürtler vardır. Ben de bir Kürdüm." (*Hürriyet*, 19 Nisan 1979)

Siyasetçiler Kürtlerin haklarını savunmak için seçim siyasetini kullanmaya neden daha önceden değil de, 1960'lar ve 1970'lerde başladılar? Türk devletinin Kürt etnopolitikasını bastırma çabaları devam ederken, Kürt muhalifler seçimleri nasıl kazandılar? Daha genel olarak, hangi koşullar bütünüyle demokratik olmayan bir sistemde bu mücadeleyi sürdürenleri resmî siyasal sistemin içerisinden hedeflerinin peşinde koşmaya teşvik etti? Bu tarz bir meydan okumanın tabiatı, güçlü ve zayıf yanları nasıl açıklanabilir?

Söz konusu yıllardaki Kürt siyasetinin yaygın tanımlamaları, yeni ortaya çıkan çatışma döngüsünü Kürt milliyetçiliğinin bir dirilişi ya da "yeniden uyanışı" olarak tarif etme eğilimindedir (bkz. örn. Mc Dowall 1997, s. 402; White 2000, s. 130-31). Bu diriliş şeması, sanki daha önceden kurgulanmış, inşa edilmiş bir çeşit politik figürün –Kürt milliyetçisi– koşullar uygun olduğu anda Türk siyasal sistemine atıldığı fikrini desteklediği için sorunludur. Değişen ulusal ve uluslararası faktörler, Türkiye'de verilen Kürt ulusal mücadelesinde yeni bir döngünün ortaya çıkışını açıklamak için elbette faydalıdır. Ama o yıllardaki etnopolitik Kürt aktivizmin şeklini ve çerçevesini ya da Türkiye'de Kürt milliyetçiliğinin nasıl tanımlanmaya başladığını anlamak için çok da yeterli olmamaktadır.

Tam tersine, Türk siyasal sistemine Kurdî meydan okuyucuların katılmasının bir dizi dinamik etkileşimden kaynaklandığını iddia ediyorum. Bu etkileşim ve değişim dinamiği, genç nesil Kürtlerle bir dizi aktör arasında kurulmuştur. Özellikle de devlet kurumları, toplumsal hareketler ve Türk soluyla dirsek teması olan siyasal partiler bu etkileşimde anahtar rol oynamıştır. Bu aktörler ve ortaya çıkan Kürt lider kadroları arasındaki meydan okuma, rekabet ve işbirliği ilişkileri; Kürtlerin bu aktörlerle aynı kurumlarda yan yana gelmesi yeni bir referans kümesi, örgütlenme için yeni müttefiklikler, platformlar ve yeni bir siyaset dağarcığı sağladı. Aktivistlerin seçimlerde yer almak için gereken yeni olanaklara erişmesinde de yardımcı oldu. Bu etkileşim Kürt aktivistlerin Türkiye'deki devlet ve toplum ilişkilerine dair geliştirdikleri kavramları derinden etkiledi; hare-

ketin hedefini nasıl tanımladıklarını ve bu hedefin nasıl gerçekleşebileceğine dair fikirlerini değiştirdi.

Bu tarz etkileşimler etnik Kürt aktivizminin akışını ve şeklini derinden etkileyen birtakım gerilimleri beraberinde getirmiştir. İlk olarak, Kürt kimliğinin kolektif ifadesine dair otoritelerin baskısı devam ederken bile sistematik sosyal ve siyasi değişimler, harekete geçmek için yeni fırsatlar sağladı. İkincisi, Türkiye'de 1960'tan sonra siyasal alana çıkan sol partiler Kürt siyasal elitlerine Kurdî bir gündem için destek örgütleme adına yeni fırsatlar verdi. Fakat bu partiler, bu hareketlenmeden çıkan talepleri yeterli derecede temsil edemediler. Üçüncüsü, bir açıdan da mevcut parti temsilindeki yetersizliklerden ötürü, birçok yeni Kürt sosyal grubu ve sosyal hareket örgütlenmesi siyasal alana 1960'ların sonunda ve 1970'lerin ortasında müdahil oldu. Bu, seçimlerde Kurdî hareketlenme için yeni olanaklar yarattı ama o dönemdeki çoğulculuk ve örgüt yaşamındaki çeşitlilik daha koordineli bir Kurdî seçim çabasına da engel oldu. Türkiye'de Kürtlerin hakları, kendi kendini yönetmesi ve tanınması yönündeki siyaset, bu yüzden bağımsız veya dışsal bir olgu olarak değil de, diğer siyasal aktörlerle etkileşim halinde geliştirilmiş olarak görülmelidir. Başka bir deyişle, Kürt aktivist-siyasetçilerin şu anki Kürt savunucuları-avukatları haline gelmelerinin nedeni bir açıdan da etnik çoğulluğun olduğu kurum ve aktörlerle girdikleri çatışma ve işbirliğidir. Bu örnek daha genel olarak dışsal bağlamlardaki değişimlerin etnik siyasetin harekete geçmesini ne kadar etkileyebildiğine işaret eder: Aktivistler tarafından daha önceden belirlenmiş ya da açık hedefleri olan bir mobilizasyon bu etkiyi azaltırken, yeni ilişkilerin olanağıyla etki artabilir. Bu ilişkilerin karmaşıklığı –bu örnekte, reform alanının büyümesi de sınırlandırılması da–, meydan okuyanların kimliklerini, direnişe dair fikirlerini ve karşı duruş biçimlerini derinlemesine şekillendirir.

Bu bölüm, yeni Kürt meydan okumasının tabiatını, Kürt seçim aktivizminin daha önceki yıllardaki siyaset ve muhalefetten ne yönden farklılaştığının altını çizerek araştırıyor. 1960 darbesinden sonraki sistematik reformlar, baskılar ve yeni çe-

şitlerde muhalefeti mümkün kılan sosyal ve siyasi değişimlerin bazılarını inceliyor. Sonra da Türkiye'de 1960 ve 1971 yılları arasında ulusal siyasi partilere müdahil olmanın kendine mahsus bir Kürt ulusal gündeminin büyümesini nasıl kolaylaştırdığını, Kürt seçim mücadelesinin çeşitlilik kazanıp özerkleşmesinin 1971-1980 yılları arasında nasıl oluştuğuna bakıyor.

Yeni rakipler: Devlet ve Kürtler arasında yeni bir ilişki

1960'larda Kürt aktivistlerin seçim siyasetini kullanarak devlete meydan okumaları iki farklı açıdan yeni bir olgudur. İlkin, Kürtler seçim kurumunu yeni bir tarzda kullanıyorlardı. Çünkü her ne kadar 1960'ların sonuna kadar Türkiye'deki siyasi partilere katılmış olsalar da, bu konumlarını devlet politikasına kolektif kamusal bir meydan okuma geliştirmek için kullanmaktan çekinmişlerdi. 1960'ların öncesinde, anaakım Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Demokrat Parti (DP) "rakipsizdiler" (Barkey ve Fuller 1998, s. 74). Yerelde, kırsaldan blok halde oyları toplayabildikleri için ileri gelen Kürtlerle çalışıyorlardı. Her ne kadar bir grup Kürt siyasetçisi bu yıllar boyunca Kürt milliyetçisi reflekslerini korumuş olsalar da, CHP ve DP içindeki konumlarını devlete karşı açıktan harekete geçmek için kullanmadılar. Yerleşik siyasi partilerde faaliyet göstermek sınıf çıkarlarını korumalarına yardımcı olup kendilerinin ve aile fertlerinin konumlarını geliştirmek için önemli bir araç olarak (özellikle zulüm görmüş ve ülke içinde sürgün edilmiş aileler için önemli olan) bazı yasal korumalar sağladı. Aynı zamanda parti içindeki ve meclisteki konumları Kürt temsilcilerin olanakları memleketlerine yönlendirebilmelerini sağladı.

İkinci olarak, Kürt milliyetçilerinin seçim kurumlarını meydan okuma alanı olarak kullanmaları, Türkiye'deki Kürt muhalefetinin gelişiminde yeniydi ve daha önceden 1920'lerde-1930'larda ortaya çıkan Kürt ulusal aktivizminden önemli açılardan farklıydı. Bu fark sadece yöntem bakımından değil aynı zamanda sosyolojik ve ideolojikti. 1920'li ve 1930'lu yıllarda Kürt etnopolitik örgütlenmesi kırsaldaki ileri gelenler ve dinî

liderler tarafından, bazen kentli milliyetçi elitlerle işbirliğiyle ya da desteğiyle yürütüldü (Bozarslan 2007, s. 38-41). İsyancıların amaçları zaman ve mekâna göre değişiklik gösteriyordu; örneğin 1925 yılındaki Şeyh Sait isyanı ve 1937-38 yılları arasındaki Dersim ayaklanması aynı dertler veya talepler nedeniyle çıkmamıştı. Bu nedenle çizgisel ya da kolektif bir ulusal mücadele olarak görülmemelidir. Fakat bu isyanların hedefleri, siyasi özerklik ve devlet-toplum ilişkilerinin asgariye çekilmesi gibi noktalara vurgu yapmasıyla veya Hechter'in ifadesiyle (2000, s. 35-55) dolaylı yönetim tanımı kullanarak kabaca özetlenebilir. Yeni cumhuriyetin kurucularıyla müzakereler istenen sonuçları getirmeyince, silahlı isyan başladı.

1960'lar ve 1970'lerde, tam tersine, Kürtlerin statüsünün değiştirilmesini savunanlar sosyal ve siyasi olarak çeşitli kesimlerden geliyordu; Batı'da eğitim görmüş avukatlar ve doktorlar olduğu kadar, yazarlar, entelektüeller, sendikacılar, öğretmenler ve öğrenciler de vardı aralarında. Kürt "karşı-elitinin" (Brass 1991) yükselişi birçok bakımdan devlet politikalarının öngörülebilir bir sonucuydu çünkü geleneksel Kürt dinî ve siyasi liderliği ya asimile edilmişti ya da susturulmuştu. Bu da genç Kürtlere yeni eğitim fırsatları ve ekonomik olanaklar sağladı. Ankara ve İstanbul'daki üniversiteler başta olmak üzere, daha fazla eğitim imkânlarına kavuşmaları, 1960'tan sonra "Kürt kimliğinin entelektüel önde gidenlerinin" (McDowall 1997, s. 403) çıktığı yeni bir Kürt liderliğinin yaratılmasına fayda sağladı.

Seleflerinin aksine, yeni Kürt karşı-eliti dolaylı yönetim istemediler. Bunun yerine, devletin, maddi ve sembolik olanaklarını kullanım tarzını dönüştürmek ve hatta bunları kendilerine mal etmek istediler. Tondaki bu değişiklik bazen siyasal milliyetçilikten kültürel olana geçiş olarak tanımlandı (bkz. örn. Bozarslan 2007, s. 47-49) ama aynı zamanda da farklı bir devlet-toplum ilişkisi kavramına kayış ve devletin yaratıcı iktidarı hakkında yeni fikirlerin ortaya çıkması şeklinde de değerlendirilebilir. Bu dönemde aktivistlerin, güneydoğunun kalkınması ve Kürt kültürünün yeniden inşası konularına yaptıkla-

rı vurguda bunlar belirgindir. *Yön* ve *Forum* gibi sosyalist dergiler "Doğu Meselesi" olarak adlandırılan duruma oldukça geniş yer verdiler. Daha etkili sosyal dönüşüm, gelir dağılımı, toprak reformu ve daha demokratik bir yönetim çağrısı yaptılar. Bu gibi değişimler, Kürt çoğunluklu bölgelerde daha fazla devlet müdahalesinin olmasını gerektiriyordu, daha azını değil. Benzer olarak, Kürt dili ve okuryazarlığa vurgu, yeni bir sosyal müdahalecilik noktasını betimliyordu ve yeni bir tarzda vatandaşı yaratabilecek süreçlere etki etme çabasını ifade ediyordu. 1960'ların başında yayımlanan ve ömrü kısa olan bazı süreli yayınlar (*Dicle-Fırat*, *Deng*, *Roja Newê*) Kürt kültürünün tanıtılmasına ve doğuya dair yayınlar yapılmasına kendilerini adamıştı; bunlar Türkiye'de yazılı Kurmanci'nin daha resmî olarak geliştirilmesini tetikleyen önemli roller oynadılar ve hem Türk milliyetçilik doktrininin hem de Kürt milliyetçiliğinin daha önceki şekillerinin aksine alternatif bir Kürt tarih yazımı önerdiler (Bozarslan 2003, s. 34-39). Yeni nesil meydan okuyan Kürtler bu yüzden tartışmasız ve katıksız modernleşme yanlısıydı ki, bu aktivistler devlet ve kamu kurumlarını (medya da dahil) toplumsal dönüşümün araçları olarak görüyorlardı. Kürt kültürünün rehabilitasyonu devletin ve devlet menşeli Kemalist öğelerin elinden bu araçları almayı gerektiriyordu.

Devlet-aktivist etkileşimi: Liberalleşme ve baskılar

1960 askerî darbesinden sonra Türkiye'de uygulanan siyasi reformlar, birçok farklı muhalif grubun ilk defa harekete geçmesine izin veren yeni "fırsat/olanak yapıları" (Tarrow 1998) sağladı ama bu reformlar aynı zamanda Kürt etnopolitik aktivizminin alanını bazı bakımlardan daralttı. 1960 darbesi Demokrat Parti'yi iktidardan indirip 1961 anayasasına giden yolu açarak, yönetici elit arasında çatırdamalara neden oldu ve müsaade edilen siyasetin menzilini genişleten yeni hak ve özgürlükler tanıdı. 1961 anayasası, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nden esinlendiği şekliyle, ilk defa sendikalara izin vererek ve siyasi kanaatlere oldukça geniş bir açı sağlayarak yeni bir siya-

sal haklar manzumesi öne sürdü. Bağımsız bir anayasa mahkemesi ve daha da bağımsız bir yargı yaratıldı. Üniversiteler neredeyse tamamen özerk hale gelerek akademisyenlerin ve öğrencilerin yeni ve çeşitli yollarla örgütlenmesine hak tanıdı. Benzer şekilde, medyaya dair kanunların gevşetilmesi süreli yayın ve gazeteleri geniş çapta yaygınlaştırdı. Bunların önemli bir kesimi emek yanlısı ve sosyalist düşünceleri benimsiyordu. Bu görüşler siyasal partiler ve sendikalarla örtüşüyor, yeni muhalefet alanları açıyordu.

Seçim reformları da etkiliydi. 1960 darbesinden önce, Türkiye'de genel seçimlerde bir ilde en çok oyu alan parti o ilin tüm sandalyelerini de kazanıyordu. 1961 yılından sonra, bu sistem yerini nispi temsil sistemine (*d'Hont sistemine*) bıraktı ama partilerin meclise girebilmeleri için hâlâ tüm oyların bir kısmını almaları gerekiyordu. 1965 yılında bu da değiştirildi, "milli bakiye sistemi" uygulanmaya başladı. Buna göre, eğer bir parti gereken asgari oy oranına ulaşmamışsa, oyları (asgari oy oranını geçmiş olan partilere dağıtılmak yerine) milli havuza aktarılıyor ve ulusal çapta yeniden dağıtılıyordu (Hale 1980, s. 404-5). Bu, küçük partilerin ilk defa meclise girebileceği anlamına geliyordu.

Sistemdeki bu şekli değişiklikler, öğrenciler ve işçiler gibi yeni siyasi oyuncuların kolektif çalışmasını teşvik etti. Fakat bu yıllardaki Kürt seçim aktivizmi bir yandan da devletin baskıcı koluyla üst üste karşılaşmalarıyla da şekillenmiştir. 1960 darbesi bir yandan bazı yasaları gevşetirken, bir yandan da hükümette daha geniş bir askerî müdahaleyi ve Kürt aktivizmini, Kürt kültürel ifadesini daraltmak için tasarlanmış yeni politikaların uygulamasını da getirdi. Birçok yüksek rütbeli askerden oluşan Milli Güvenlik Konseyi, 1962'de hükümete iç ve dış güvenlik konularında "tavsiye" vermesi için kuruldu. Askerî liderler, sağ partiler ve yeni Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT), solculuk ve "Kürtçülük" karşıtı mücadeleyi hep gündemde tuttu. 1960 yılında, 55 Kürt aşiret lideri ve toprak ağası, Türkiye'nin güneydoğusundaki evlerinden zorla edildiler. "Devlete karşı yıkıcı faaliyetler içinde bulunmakla" sorumlu tutulan toprak sa-

hiplerinin zorla yerlerinden edilip topraklarına el konulmasına izin veren yeni bir yasaya göre "iç sürgüne" yollandılar.[1]

1960'larda aynı zamanda Türkleştirme politikalarının ve yer isimlerinin değiştirilme stratejilerinin daha sıklaştırıldığı görüldü. Kerem Öktem'in yazdığına göre (2008), Türkiye'deki köylerin %36'sına 1960'lar ve 1970'lerde yeni isimler verildi. Güneydoğu ve doğuda, ile göre isimlerin yaklaşık %44 ila 91 kadarı değiştirildi (Öktem 2008, paragraf 44). Kürtçe konuşanların resmî nüfus sayımıyla tespit edilmesinden 1965 yılından sonra vazgeçildi, ülkedeki vatandaşların sadece etnik Türklerden oluştuğu konusundaki resmî tutum pekiştirildi.

Kürt etnopolitikası ana olarak iki tür baskıdan etkilendi: Kürt etnopolitik "girişimcilerini" hedef alan baskılar ve güneydoğudaki Kürt nüfusuna yönelik daha genel baskılar. 1960'lar ve 1970'ler boyunca, Türk yetkililer sol siyasi partilerde faaliyet gösteren Kürt entelektüelleri, aktivistleri, öğrencileri ve siyasetçileri düzenli olarak tutuklayıp hapse attı. Bu tarz hedefli baskılar, daha önceki yıllarda kolektif olarak harekete geçmeyi engellemiş olan sınıf ve ideolojik farklılıklarını ortadan kaldıran yeni bağlantılar ve dayanışma ağları kurarak yeni bir liderlik kadrosunun yaratılmasını kolaylaştırdı.

Bunun ilk ve en önemli örneklerinden biri 1959 yılının Aralık ayında gerçekleşti. 50 Kürt sanatçısı, öğrencisi ve entelektüeli, bir Türk milletvekilinin Kürt karşıtı bir ifadesini protesto eden bir mektup yolladıktan sonra, gözaltına alınıp tutuklandı. Mahkûmlardan biri öldü ve geriye kalanlardan "49'lar" olarak bahsedilmeye başlandı. Daha sonra birçok Kürt aktivisti bu olayı, kendi siyasal gelişimlerine biçim veren bir an olarak tarif edecekti. Tutuklananlar arasında yer alan yazar ve aktivist Musa Anter anılarında otoritelere karşı koymak uğruna solculuk ya da sağcılığın ve grubun içindeki diğer farklılıkların nasıl bir kenara bırakıldığını anlatır (1991, s. 168-69). Örneğin, hükü-

1 Kürt liderlerin 44'ü iktidardan indirilen DP'yi desteklemişlerdi. 1962 yılında topraklarına geri dönmelerine izin verildi. Bkz. *Yön*, 10 Aralık 1961, s. 4-5 ve 10 Ocak 1962, s. 8-14. Ayrıca bkz. *Christian Science Monitor*, 5 Aralık 1960, s. 12 ve *Cumhuriyet*, 5 Aralık 1960, s. 1.

metin yaptığı nüfus sayımından bir gün önce tutuklular olarak bir araya gelip, "anadilleri sorulduğu zaman Türkçe mi Kürtçe mi diyeceklerini" tartışmışlardı.

> Sağdan sola, hepimiz anadilimizin Kürtçe olduğunu yazmaya karar verdik. Sırf inatçılıktan, yabancı dil bilip bilmediğimiz sorulduğunda, Türkçe yazacaktık. Ertesi gün belirlenmiş vakitte, bir yüzbaşıyla birkaç subay hapse geldiler. Bizi topladılar ve kayıt altına almaya başladılar. Karar verdiğimiz gibi davrandık. Anadilimizin Kürtçe, yabancı dilimizin Türkçe olduğunu yazdırdık.

1960'lar boyunca aktivistler düzenli olarak gözaltına alındı ve sıkça hapse mahkûm edildi. 1963'te, 23 Kürt entelektüeli tutuklandı ve bir Kürt devleti kurma teşebbüsüyle suçlandı (bkz. örn. *Milliyet*, 18 Aralık 1963; *Cumhuriyet*, 29 Haziran 1963); aralarında yukarıdaki sözlerin sahibi Musa Anter ile Kürt aktivist ve yayıncı Edip Karahan da vardı. Karahan, 1963-1965 yılları arasında 2 yılını hapiste geçirdi; 1967'de Diyarbakır'da 9 ay ve 1971'de de yine 1.5 yıl kadar hapse konuldu (*Edip Karahan'ın Anısına* 1977, s. 8). Dersim doğumlu siyasetçi ve şair Kemal Burkay, sosyalist *Yeni Akış* dergisine Kürt sorunu üzerine yazdığı bir makaleden dolayı 1966'da 4 ayını Ankara'da hapishanede geçirdi. 1969 yılında tekrar tutuklanıp işkence gördü. Musa Anter, 1959'da tutuklanmasının yanı sıra önce 1964'te sonra da 1971 askerî muhtırası ertesinde 3 yıl hapiste kaldı.

1971 darbesinden sonra bir grup Türk generalinin sivil hükümeti "anarşi, kardeş kavgası ve toplumsal ve ekonomik istikrarsızlığa" sürüklemekle itham edip (Ahmad 1993, s. 148) başbakan Süleyman Demirel'i istifaya zorlamasıyla, hedefli baskıların seviyesi arttı. Yüzlerce parti lideri ve aktivist tutuklanıp hapse mahkûm edildi. Kemal Burkay, Musa Anter ve Tarık Ziya Ekinci gibi siyasetçi-aktivistler de 1 yıldan fazla süreyi hapiste geçirdiler.

Güneydoğuda ayrım gözetmeksizin ve genele yayılmış baskılar Kürt topluluklarını hedef alarak, yeni ihtilaflar üretti ve daha politize bir seçmen tabanının ortaya çıkmasına vesile ol-

du. Jandarmanın "komando" timlerinin saçtığı dehşet 1960'lı yılların sonunda daha da yayıldı ve bazı Kürt köylüleri saldırıya maruz kaldı (bkz. örn. *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi* 1988, s. 2131). Jandarma, kırsal alanda kolluk gücüydü ve 1960'ların sonuna doğru, polis teşkilatında olduğu gibi, sağcı aşırı milliyetçiler kolluk kuvvetlerine sızmıştı. Komando timlerinin üzerinde hiçbir kontrol olmamasının yarattığı ruh hali, bazı Kürt liderlerinin kendi gruplarını kurup legal kanalların dışında çalışma kararı almalarında oldukça etkili oldu (bkz. örn. Burkay 2002, s. 209).

Güneydoğudaki hukuki ve yargısal baskılar birçok farklı grubu ve topluluğu da etkiledi, ülkenin değişik kesimlerinde farklı yasalar ve normların yerleştirilmesiyle Kürtler ve Türkler arasındaki etnik farklılıkları siyasileştirdi. Çoğu güneydoğuda olan 10 ilde ve Diyarbakır'da 26 Nisan 1971 tarihinde sıkıyönetim kanunu uygulamaya konuldu. *New York Times* gazetesinin (2 Haziran 1971) haberine göre Adalet Bakanı İsmail Arar, Türk parlamentosuna bu gibi acil önlemlerin alınmasının ehemmiyet taşıdığını söylüyordu, çünkü "Türkiye'nin doğusunda bulunan ülkenin Kürt azınlığını arasındaki bölücü faaliyetler artık milli güvenliğe ciddi bir tehdit yaratıyordu." Maraş'taki olaylarda toplumsal ve siyasi çatışma sonucu 31 kişinin ölmesi ve yüzlerce insanın yaralanmasından sonra, 1978 yılının Aralık ayında yine çoğu ülkenin Kürt bölgesinde olan 13 ilde sıkıyönetim ilan edildi. 1979 yılında güneydoğu illeri için, birçok doğulu milletvekilinin protestosuna karşın sıkıyönetim tekrar devreye sokuldu. Vekiller memleketlerinin haksızca hedef alındığını ve Ankara'daki liderlerin ülkenin Kürt bölgesindeki şiddet oranını abarttığını söylüyordu.

Böyle yaygın baskıların en azından iki ana etkisi oldu: İlkin, güneydoğudaki nüfusun geniş kesimlerinin politikleşmesinde ve harekete geçmesinde pay sahibi oldu. İkinci olarak da Kürt hareketinin Türk solundan kopmasına giden yolu, bölgesel ve etnik temelli sıkıntıları öne koyarak açtı. Artık güneydoğudaki Kürtler, ülkenin diğer kısımlarından farklı hukuki ve siyasi koşullarla (kısıtlamalarla ve saldırılarla) yüzleşmek durumundaydı.

Toplumsal dönüşümler ve toplumsal hareketler

1950'ler ve 1960'lardaki toplumsal dönüşümler toplumsal farklılaşmayı getirdi, siyasallaşmayı arttırdı ve daha etkin bir seçmen kitlesi oluşturdu. 1950'lerde 1 milyondan fazla insan kırsal alandan şehirlere çalışmak için göç etti ve 1960'a gelindiğinde İstanbul, İzmir ve Ankara yılda %10 oranında büyüyordu (Zürcher 1993, s. 237). Güneydoğuda nüfus hızla arttı. 1945'ten 1964'e kadar, Diyarbakır'ın il merkezi nüfusu resmî sayılara göre ikiye katlandı; en yüksek artış oranı 1965 ve 1970 yılları arasında gerçekleşti ve resmî nüfus yaklaşık 476.000'den 581.000 kişiye çıktı (Devlet İstatistik Enstitüsü 2000, s. 43). Okuryazar oranı da oldukça yükseldi; örneğin 1960 yılında Diyarbakır'daki erkek nüfusunun %70'i okuryazar değilken; bu sayı 1975'te %44'e kadar düştü (kadın okuryazarlığı da arttı ama 1975'te Diyarbakır'daki kadınların %84'ü hâlâ okuma yazma bilmiyordu; Devlet İstatistik Enstitüsü 2000, s. 25 ve 47).

Bu tarz dönüşümler ülke çapında sınıf yapılarını ve sosyal ilişkilenme biçimlerini değiştirdi. Özellikle güneydoğuda toprak sahibi elitler merkezî devlet kurumlarını sıkça destekleyerek güçlerini olabildiğince korumuşlardı. Bu süre zarfında, siyasi partilerde faaliyet gösteren Kürtlerin sosyolojik profilleri daha değişken olmaya başladı. Sosyal sermayesi meslekî ünlerine ya da uzun süredir partiye hizmet etmiş olmaya dayanan siyasetçiler, aile adı ya da toprak mülkiyeti gibi daha geleneksel kaynakları kullanan siyasetçilerin yerini almaya başladı (Dorronsoro 2005a). Sanayileşme ve geleneksel emek ilişkilerinin yıkılması daha çeşitlilik barındıran bir toplumun oluşmasına, siyasi ve iktisadi yaşamda önemli güçler haline dönüşen yeni sosyal örgütlenmelerin kurulmasına yol açtı.

Özellikle 1960'lar ve 1970'lerde sosyalist hareketlerin ve emek hareketlerinin yükselişine tanık olundu (bkz. örn. Mello 2006; Aydınoğlu 2007). Bu hareketler oluşmakta olan Kürt entelektüel ve aktivist nesline yeni örgütlenme ve harekete geçme şekilleri, yeni söylemsel çerçeveler, devlet-toplum ilişkileri-

ni tanımlayan yeni kavramlar ve yeni müttefikler sağladı. Türkiye'deki Kürt muhalefetini Marksist, sosyalist ve sol cenahın ekonomik dağılım, sınıf mücadelesi ve anti-emperyalizm çerçevesi etrafında yeniden konumlandırılmasında bu çeşit hareketler özellikle önemli bir rol oynadı. Sosyalist ve solcu öğrenci örgütler, sendikalar, kültürel dernekler, dergiler ve gazetelerle diğer toplumsal hareket örgütlenmeleri de genç aktivistlerin siyasi deneyim kazanmasına ve mevcut siyasal partilerin dışında sosyal sermaye edinmesine olanak sağladı.

Sınıf temelli ve sosyalist çerçeveler, mücadelenin evrensel olduğuna dair yeni söylemlerle birlikte yerel mücadeleleri yepyeni yollardan yeniden tanımlama şansı verdi. Bozarslan'ın yazdığı gibi (2003, s. 38), Marksizm büyümekte olan Kürt milliyetçi elite "yalıtılmışlıktan sıyrılabilecekleri, Kürtlere ulus statüsü verirken aynı zamanda onlara dünya tarihinde bir yer de edindiren" bir çerçeve sağladı. 1958 yılında Irak'ta monarşinin devrilmesi, Latin Amerika ve Cezayir'deki ayaklanmalar ve devrimler, 1960'ların öğrenci hareketleri farklı bir mücadele aşamasının ortaya çıkmasına ve derin siyasal değişimlerin mümkün olduğu bir atmosferinin yaratılmasına yardımcı oldu. Mustafa Barzani'nin 1958'de Irak'a dönmesi, Irak Başkanı Abdülkerim Kasım ile Irak Kürt liderlerinin arasındaki (kısa da olsa) ittifak ve Barzani'nin sonradan ayaklanması, hep devlet-Kürt ilişkilerinde yeni modeller sundu, ilham kaynağı oldu. Kürtçe radyo yayını, Kürtçe kitaplar ve Irak Kürdistanı'ndan haberler hâlâ geçirgen olan sınırdan insanların geçip durmaları insanları harekete geçirmeye yardımcı oldu ve Kürtlerin farklı bir topluluk olduğu hissiyatını arttırmakta önem taşıdı. 1965 yılının Aralık ayında Faik Bucak, ileri gelen bir Kürt aşiretinin lideri olarak Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi'ni (KDP), Irak'taki Kürdistan Demokrat Partisi'nin Türkiye ayağı olarak kurdu. Her ne kadar muhafazakâr sosyoekonomik politikaları yüzünden görece az sayıda aktivist Türkiye KDP'sini aktif olarak desteklemiş olsa da partinin Türkiye'de Kürt milliyetçiliğinin gelişmesine katkısı olduğu gibi benzer örgütlerin ortaya çıkmasına da ilham kaynağı oldu. Dahası, ideolojik ve sınıf temelli

farklılıklara rağmen (ki bunlar bazen gerçekten öte sadece görünüşteydi) hem sosyalist hem de milliyetçi akımlara müdahil Kürt aktivistleri bazen oldukça yakın faaliyet gösterdi ve birbirlerine destek çıktı (bkz. örn. Burkay 2002, s. 183; Anter 1991, s. 221-14).

Sistem içinde çalışmak: Müdahil edilme, harekete geçme ve dışlanma

Kürt siyaset-aktivistleri, 1960'lar ve 1970'lerde Türk siyasal partileri ve özellikle soldaki toplumsal hareketlerle ilişkilerinden oldukça etkilenmiştir. Partilerle etkileşimin büyük bir kısmı, hem anaakım hem de alternatif partilere Kürt aktivistlerinin katılımı şeklinde gelişmiştir. Bu etnik farklılaşma süreciyle ilgili olduğu kadar 1971 darbesinden sonra partilerin kapatılmasından ve Türk partilerinin Kürt aktivistlerinin taleplerini kendi programlarına dahil edememelerinden dolayı sınırları dışlanmayla çizilen bir alışverişti.

Bu yıllardaki Kürt aktivistlerinin seçimleri kullanmaları iki ana safhada incelenebilir. 1959'dan 1971 askerî muhtırasına kadar olan ilk aşamada Türk solcularıyla Kürt siyasetçileri, entelektüelleri ve aktivistleri arasında yakın ilişkiler gelişti. Bu yakın ilişkilerin temelinde örgütlenme, perspektif ve taleplerin görece benzemesi ve ulusal siyasete siyasal katılımının vurgulanması vardı. İkinci safhadaysa 1970'lerin başından 1980 darbesine kadar, solcu ve sosyalist Kürt siyasetçi-aktivistler genel olarak ulusal siyasal partilerin dışında faaliyet yürüttüler. Ulusal seviyede Kürt haklarını savunanlar (her ne kadar Kürt milliyetçiliğine dair sorunlarda oldukça radikal dursalar da) genelde muhafazakâr iktisadi düşüncelere sahip milletvekilleriydi, solcu Kürt seçim siyasetiyse daha çok yerel siyaset seviyesinde gerçekleşti. Kürt aktivizminin belediye idaresine doğru böyle yayılması bölgeleşme, çoğulculuk ve Kürt toplumsal hareket örgütlenmesinin giderek artan özerkliğine işaret etmektedir. Bu gelişmeler yerel seçimlere katılan solcu, Kurdî adaylara yeni bir destek tabanı sağladı.

1960'larda ulusal siyaset: Yeni Türkiye Partisi ve Türkiye İşçi Partisi

Merkez sağdaki Demokratik Parti'nin mensubu bazı ileri gelen Kürt siyasetçiler, DP'nin 1960 darbesinden sonra kapatılmasının ardından siyasette etkin olmaya ve Kürtlerin çoğunlukta oldukları illerin koşullarını iyileştirmek için çalışmaya devam ettiler. Bu gibi figürlerin en önemlilerinden biri Yusuf Azizoğlu'ydu. Azizoğlu, Diyarbakır'ın Silvan ilçesinde 1917 yılında dünyaya gelmişti ve İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi mezunuydu. 1930'lar ve 1940'larda Türkiye'nin batısına sürgün edilmiş önde gelen, seçkin bir aileden geliyordu (Ünlü ve Aydın 2005, s. 128-29). Azizoğlu, 1950'li yıllarda DP'den birden fazla kez milletvekili seçilmişti ve 1961 Şubat'ında Yeni Türkiye Partisi'ni (YTP) kuran bir grup eski DP milletvekili arasındaydı (Ahmad ve Ahmad, 1976, s. 229). Azizoğlu, 1961, 1965 ve 1969 yıllarında YTP üyesi olarak yeniden meclise girdi, İnönü hükümetinde 1962'den 1963'e kadar Sağlık ve Sosyal Yardım bakanlığı yaptı.

Yeni Türkiye Partisi merkez sağ bir partiydi ve kalkınma konusunda güçlü vurguları vardı. 1961 yılındaki yasama seçimlerinde ulusal oyun %13.7'sini toplayarak mecliste 65 sandalye almıştı (Devlet İstatistik Enstitüsü 2004). Parti özellikle doğu ve güneydoğu illerinde popülerdi. 1961 seçimlerinde örneğin Bingöl'de oyların %54'ünü, Diyarbakır'da %41'ini, Van'da da %38'ini almıştı. Bu oranlar o yıl belirtilen illerde bir siyasal partinin aldığı en yüksek oy oranıydı. Azizoğlu'nun kişisel geçmişinden, (yukarıda değinilen) "sürgün edilmiş" 55 Kürt ağa için yaptığı çalışmalardan ve özellikle de ülkenin doğu illerine altyapı getirip oraları kalkındırmak için azimle çalışmasından dolayı parti "doğuculuk"la eş görülmeye başlandı.

Ne var ki, Yeni Türkiye Partisi (1961 seçimlerinde Türkiye'nin birçok yerinde, Türk çoğunluklu illerden aldığı yoğun desteğin de gösterdiği gibi) bir "Kürt" partisi değildi ve daha geniş bir Kürt örgütlenmesini sağlama işlevi görmedi. Her ne kadar Azizoğlu'nun kişiliği popüler olsa da (ve diğer kabine

üyeleri tarafından "Kürtçülük" ve vatana ihanetle suçlanıp nihayetinde bakanlıktan istifa etmeye zorlansa da), partinin içinde ağalar ve yerel seçkinler baskındı. Bu da sınıfsal albenisini düşürüyordu. İlaveten, parti liderleri meclisteki o ilk baskınlığı Kürtlerin Türkiye'deki statüsü ve Kürtlere dair resmî söyleme meydan okuma için doğrudan kullanamadılar. Bu da bazı genç Kürt aktivistlerini kızdırmıştı (bkz. örn. Burkay 2002, s. 148).

YTP'den ziyade, 1960'lı yıllardaki en önemli meydan okuyucu parti 1961 yılında bir grup sendika yöneticisi tarafından kurulan Türkiye İşçi Partisi'ydi (TİP). Parti, genç nesil Kürt siyasetçilere ve aktivistlere maddi kaynak, erişim ve müttefikler sağladı. Bunlar sosyal ağlar geliştirmek, reform için destek üretmek ve Kürtlerin yeni ulusal taleplerini kamusal alanda ifade ettirecek platformlar sağlamakta önemli rol oynadılar.[2]

TİP, "kapitalist olmayan bir kalkınma yoluna" barışçıl bir geçiş, özellikle ülkenin doğu illerindeki "feodal" sosyoekonomik sistemin lağvedilmesi, Türkiye'nin ve Türk işçilerinin Batılı ülkeler tarafından sömürülmesinin durdurulması için çağrıda bulunacak demokratik bir sosyalist platformu savunuyordu. TİP'in liderleri ancak kentli işçi sınıfı ve kırsal nüfusun birlikte çalışmasıyla seçimlerle içeriden bir sosyalist devrimin yapılabileceğini savunuyordu. 1965 genel seçimlerinde, TİP tüm oyların %3.3'ünü aldı ve yeni milli bakiye sisteminden yararlanarak, 15 mensubunu meclise gönderdi. Türkiye tarihinde ilk kez bir sosyalist parti mecliste temsil ediliyordu. Yeni vekiller arasında kayda değer Kürt nüfusu barından Kars, Malatya, Urfa ve Diyarbakır illerinden (Diken 2007, s. 57) dört erkek vardı.

Sosyoekonomik reform ve Kürt sorununa dair daha açık bir pozisyon vaatlerinden dolayı birçok Kürt TİP'e katıldı. Burkay bu dönemden bahsederken (2002, s. 183) "Biz Kürt sosyalistler hem ulusal sorunu hem de onun sınıf boyutlarını ele alıyorduk" diye yazıyor. Parti, Kürt entelektüellerin olduğu kadar işçilerin, fakir köylülerin, küçük esnaf ve zanaatkârın, düşük seviyeli memurların ve öğrencilerin de desteğini alıyordu. Öne

2 TİP ve Kürt aktivizmi üzerine çalışmalar için, bkz. Ekinci 2004; Gündoğan 2005; Mello 2006; Watts 2007.

çıkan TİP mensupları arasında Diyarbakır'dan vekil seçilen bir doktor olan Tarık Ziya Ekinci yanında Musa Anter, Kemal Burkay, Naci Kutlay ve Mehdi Zana gibi Kürt entelektüel ve hak savunucuları da vardı; hepsi partinin merkezî ve yerel yönetimlerinde liderlik mevkilerinde bulundular (bkz. örn. Aren 1993, s. 261-71). Parti, güneydoğu kırsalı ve kentlerindeki seçmenlere ulaşabilmek için organize bir çaba içindeydi ki, bu sosyalist seküler bir parti için zor bir uğraştı. 1960'ların ortasında Antep, Diyarbakır, Malatya ve Elazığ'da şube açmışlardı. Parti üyeleri ayrıca birçok şehirde kültür dernekleri de açmışlardı (Burkay 2002, s. 154-59).

TİP, birçok reform yanlısı Kürt'ü Türk siyasal sistemine dahil etti ve Kürt hareketlenmesinin kuluçkası olma işlevi gördü. Partinin kısıtlı sayıdaki milletvekili sayısı ve güçlü hiçbir müttefikinin olmaması, yasama üzerinde çok az etkisinin olabileceği anlamına geliyordu. TİP'in asıl etkisi, özellikle Kürt siyaseti için, yeni kolektif öznellikler inşasına yardımcı olduğu ölçüde siyaset kültürüne yaptığı tesirdedir ya da Brian Mello'nun yazdığı gibi (2006, s. 19-21), "biz kimiz" ve "nasıl bir dünyada yaşamak istiyoruz" gibi sorulara kolektif cevaplar arayan yeni topluluklar ortaya çıkarmasıdır.

Kürt aktivistlerinin örgütlenmesinde TİP'in rolü

TİP, yeni nesil Kürt seçim aktivizmini birkaç önemli yolla kolaylaştırdı ve şekillendirdi. İlkin, yeni nesil Kürt siyasetçiler ortaya çıkararak bunların yakın bağlar kurabilecekleri ve siyasi sermayeye dönüştürebilecekleri bir kurumsal şemsiye sağladı. TİP içerisinde Kürt sorununa öncelik verilmesi, Kürt aktivist liderliğinin çekirdeğinin oluşturulmasına yardımcı oldu. Parti içinde Kürtlerin kurduğu bir grup, *Doğulular* olarak bilinmeye başlandı; içlerinde daha sonradan Türkiye'de Kürtlerin haklarının savunmasında öncülük yapacak bazı kişilerinde de yer aldığı bu grup çekirdek bir kadroydu. Gündoğan'ın belirttiği gibi (2005, s. 116), partinin içinde "Doğulular" grubunun ortaya çıkması kendiliğinden (doğal) bir gelişme değildi, aksine hem etnisitelerin-

den ötürü hem de Kürtlerin meselelerini öncelikli ele almalarından dolayı partinin içinde Kürt sosyalistlerin nasıl görüldüğüne dair bir yanıttı. TİP'e 1963 yılında katılan Anter şöyle yazıyor:

> Bu arkadaşlarla [Türk sosyalistleriyle] aramızda daima fikir ayrılığı vardı. Tabii bu ayrılığımız Kürt meselesi üzerineydi. Bu konuda söylenenler; Türkiye'de solcu olmanın zaten başlı başlına ağır bir külfet getirdiği, buna bir de Kürt sorunu eklenirse bu işin altından çıkılmayacak kadar zorlaşacağı; şayet bir gün muvaffak olunursa, zaten sosyalist bir Türkiye'nin kurulmuş olacağı ve haliyle Kürtlere de haklarının verileceği biçimde bir düşünceye dayanıyordu. Ben ise Kürt sorununun Türkiye'nin temel sorunu olduğunu, daha baştan bu sorun ele alınmazsa, başka hiçbir sorunun çözülemeyeceğini ve aynı zamanda Kürt milli potansiyelinin kazanılamayacağını savunuyordum. (2001, s. 214)

İkincisi, Türk devletine ve doğuya dair milliyetçi söyleme meydan okumada ve Kürt ulusal taleplerini sosyalist gündemle bağdaştırmak konusunda TİP önemli bir rol oynadı. Konuşmalarda, parti programlarında ve dolaşımdaki diğer materyallerinde, partinin Kürt ve Türk liderliği Kürtlerden adlarıyla bahsediyorlar; Kürtlerin karşılaştığı siyasi ve ekonomik sorunlara dikkat çekiyorlardı. Partinin 1964 yılındaki programında aşağıdaki ibareler yer alıyordu:

> Bölgenin ekonomik geriliğine paralel olarak buradaki vatandaşlar sosyal ve kültürel bakımdan geri durumdadırlar. Üstelik bu vatandaşlarımızdan Kürtçe ve Arapça konuşanlar veya Alevi mezhebinden olanlar bu durumları sebebiyle ayırıma uğramaktadırlar. (s. 110-11)

TİP liderleri bu yıllarda Kürtlere ve doğuya yönelik Türk politikasını giderek daha çok eleştiriyordu. Partinin 1970'teki 4. Kongresi'nde kabul edilen çözüm önerisi, Kürt halkının Türkiye'nin doğusunda yaşadığını ve Kürtlerin "baskı, terör ve asimilasyon politikalarının" kurbanları olduğunu net bir şekilde ortaya koyuyordu (akt. Aren 1993, s. 71-72).

Partinin popüler literatürü de Kürtlerin farklı bir halk olduğu ve ayrımcılık gördüğü fikrini tekrarlıyordu. Örneğin, Ağrı'da 1966 yılında basılmış bir el ilanında partinin amacının "geri kalmış Doğu Anadolu'da" yaşayan insanlar adına faaliyet yürütmek olduğu yazıyor, Kürtlere, Lazlara, Çerkezlere olduğu kadar Türklere de sesleniyordu. İlan, tüm azınlık gruplarının Türkiye'de eşit ortak olduğunu düşündüklerini ve partinin bu gibi azınlıklara yönelik ayrımcılığa karşı çıktığını da belirtiyordu (Landau 1974, s. 145-46). TİP'in Kürt üyelerinin radyo konuşmalarında da sınıf ilişkileri eleştiriliyor ve bölgedeki insanlara hiç destek gelmediği dile getiriliyordu (Ekinci 2004, s. 277).

Üçüncüsü, TİP tabandan örgütlenmeyi ve mahallelere ulaşmayı kolaylaştırdı. Legal bir parti statüsünün olması (diğer illegal veya yeraltı örgütlerden farklı olarak) harekete geçme ve örgütleme konusunda oldukça avantaj sağlıyordu. Seçimler sırasında TİP adayları parti propagandası için köyleri geziyor, Kürtçe nutuklar atıyor ve reformlardan bahsediyorlar (Anter 1991, s. 217); parti üyeleri açık dersler düzenliyordu.

Parti –ya da daha doğrusu doğu şubelerindeki Kürt liderler– 1967 yılında Doğu Mitingleri'nin düzenlenmesinde özellikle önemli bir rol oynamışlardı. TİP'in güneydoğudaki bölgesel şubelerinin başını çektiği (bkz. örn. Burkay 2002, s. 205) Diyarbakır, Silvan, Siverek, Batman, Tunceli, Ağrı ve Ankara'daki gösterilerin her birine 3.000 ila 10.000 kişi arası katılım gerçekleşti. Mitingleri ekonomik geriliğe ve demokrasi eksikliğine karşı bir protesto kampanyası çerçevesinde geliştirerek, Cumhuriyet tarihindeki ilk barışçıl ve kitlesel Kürt protestosunu düzenlemişlerdi. Partililer, batıda doğan Kürtlere ilk elden görme fırsatı elde edemedikleri, güneydoğu Anadolu'daki koşulları aktarıyorlar; Kürt siyasetçilere ve entelektüellere sıradan halkla fikirlerini paylaşmak için bir kamu platformu fırsatı sağlıyorlardı. Her yerde Kürtçe konuşuluyordu ve bazı katılımcılar Kürt diline haklar tanınmasını da dile getiriyordu. Mitingler hem sempatizan hem tepkili gözlemcilerin dikkatini çekiyor, çok geniş bir yelpazeden aktivist, siyasetçi ve sıradan in-

sanları bir araya getiriyordu. (Watts 2006; Gündoğan 2005; Beşikçi 1992). Bu mitingler hakkında Burkay şöyle yazıyor:

> yeni bir heyecan dalgasına, canlanmaya, ve bilinçlenmeye yol açtılar... Kürt halkı suskunluk duvarlarını bu mitinglerle kırmaktaydı. Ve bu kez, geçmişte çokça yaşanmış olduğu üzere, tüfeklere sarılıp dağlara tırmanarak değil, bunu siyasal çatışmayla, kitlesel biçimlerde yapmaktaydı. (2002, s. 202)

Etnikleştirme ve özerklik: 1970'lerde seçim siyaseti

1960'lı yıllarda Kürt seçim faaliyetlerini, Türk ve Kürt sosyalistler arasında etnik farklılıkları bütünleştiren, ulusal seviyede işbirliği tanımlar. Dahası, sosyalist ya da sola yakın Kürtler seçim siyaseti içinde Kürt milliyetçileri arasında açıkça daha baskındı. 1970'lerde ise bunun aksine Türk sosyalistlerinin ve Kürt siyasi gündeminin birbirinden ayrıldığı, ulusal partilere üye olmaya devam eden aktivist siyasetçilerin Kürt ulusal söyleminde giderek artan bir şekilde etnikleştiği, bölgesel ve yerel siyasette büyüyen bir Kürt meydan okuması ve artan hareket özerkliği görülür. Bölgeselleştirme, çoğullaşma ve Kürt hareketinin örgütlenmesinin giderek artan bağımsızlığı, özellikle kentlerde, yerel seçimlerde aday olan Kürt aktivistlere yeni bir destek ve dayanak sağladı.

Kürt aktivistleri ve Türk solunun ilişkisinin çözülmesi birden fazla sebepten kaynaklandı. Yukarıda tartışıldığı gibi, 1960'ların sonunda ve 1970'lerde güneydoğudaki Kürtlere karşı devlet baskısı ve paramiliter faaliyetler, farklılık ve ayrımcılık hissiyatının yaratılmasına vesile oldu. Bu, TİP içinde uzun süredir devam eden bir farklılaşmayla ifade buluyordu: Bir grup, sosyalist bir gündemi öne çıkarırken başka bir grup (Kürt) ulusal mücadelesinin öne çıkarılmasını istiyordu. Hükümet, Kürt dilinde yayın yapılmasını veya bu dilde ürünlerin ithal edilmesini 1967'de yasakladı (McDowall 1997, s. 408). 1971 muhtırasının ardından 20'den fazla TİP lideri "Kürt propagandası" yaptıkları ve "komünizmi desteklediklerı" için tutuklandı (bkz. örn.

Cumhuriyet, 13 Mart 1971). Ayrıca, 1968'de seçim yasaları yeniden değiştirilerek küçük partilerin meclise girmesi tekrar zorlaştırıldı. Buna rağmen 1969'da TİP bağımsız adaylarla 15 üyesini meclise sokabildi. Dahası, Yunanistan ve Türkiye arasındaki Kıbrıs sorununun öncesinde (bkz. örn. Dorronsoro 2009) hem sol hem de sağ partiler giderek daha çok Türkçü (etnikleşmiş) bir söylem kullanmaya başladılar. Bu da Kürt aktivistlerinin bu gibi partilerde yer bulabilmesini daha da zorlaştırdı.

1960'ların sonunda, bazı Kürtler Türk sosyalistlerinin saflarından ayrılarak Kürt kültürüne ve siyasetine dair sorunlara odaklanan yeni örgütler kurmaya başladılar. Bu örgütler arasında ilk ortaya çıkan ve en önemlilerinden biri olan Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) 1969'da bir grup Kürt üniversite öğrencisi tarafından Ankara'da kuruldu. Öğrenciler ve aktivistler İstanbul ve Diyarbakır dahil diğer şehirlerde şubeler açtılar. Her ne kadar her şube bağımsız olup kendi tüzüğünü belirlemiş olsa da, hepsinin ortak hedefinde Kürt kültürünün ve toplumunun gelişmesi kadar örneğin, eğitim seminerlerinin düzenlenmesi üzerinden resmî politikalara karşı mücadele etmek de vardı. Diyarbakır'da, TİP'in içindeki birçok Kürt lider, bir açıdan da Kürt örgütsel yaşamı üzerinde kontrol sahibi olmaya devam edebilmek için, DDKO'ya katıldı. TİP gibi DDKO da 1971 muhtırasından sonra kapatıldı ve birçok yöneticisi yargılandı.

Muhtıradan sonra ve 1970'li yıllar boyunca, legal ve yeraltı solcu Kürt örgütleri yerel ve bölgesel siyasette daha istençli ve etkili olmaya başladılar. Daha çok özerk Kürt örgütünün ortaya çıkması seçim siyaseti için yeni olanaklar yarattı, bazı Kürt aktivistlerinin anaakım siyasi partilerin desteğini almadan yerel seçimlerde aday olabilmesine olanak verdi. Bu da daha net bir şekilde Kürt ulusal söyleminin ifade edilmesini ve yerel meselelerde önceliklerinin yeni bir şekilde tanımlanmasının ortaya çıkmasını kolaylaştırdı.

TİP, 1975 yılının Mayıs ayında yeniden kuruldu ve önde gelen Kürt siyasetçilerinin önemli bir kesiminin desteğini almaya devam etti (içlerinde en öne çıkanı Tarık Ziya Ekinci'ydi).

Fakat 1960'larla karşılaştırıldığında artık marjinal bir politik güçtü ve yeniden saflarına katılan birçok Kürt aktivisti (örneğin Kemal Burkay, Mehdi Zana) bir yandan da paralel, rakip ve bazen de illegal örgütlenme faaliyetleri yürütüyordu (bkz. örn. Diken 2007, s. 62-63; *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi* 1988). DDKO, 1974 yılının ortasına doğru Devrimci Doğu Kültür Dernekleri (DDKD) olarak yeniden örgütlendi. Başka, daha milliyetçi gruplar da ortaya çıkıp hem yeraltında hem de legal olarak faaliyet gösterdiler (sıkça dergiler üzerinden): Örneğin Türkiye Kürdistan Sosyalist Partisi (TKSP) yasadışıydı ama 1975'ten 1979 yılının Ocak ayına kadar düzenli olarak yayımlanan *Özgürlük Yolu* dergisiyle çok yakın temas içindeydi. Dergiyi çıkaranlar, başka bir önemli Kürt dergisi olan *Rızgari*'nin yazarlarıyla çok sert tartışmalara girdiler. Yasadışı Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları (KUK) da güneydoğunun bazı kesimlerinde etkindi.[3] Sosyalist bir Kürdistan'ın kurulmasını savunuyorlardı ve 1970'li yılların sonunda yeni kurulmuş PKK ile çatışmaya girdiler.

1970'lerde ulusal siyasi partiler bünyesinde Kürt seçim siyaseti

Kürt sosyalistlerinin ulusal siyaset arenasında büyük ölçüde bulunmamasıyla birlikte, Kürt haklarını gündemde tutabilecek olanlar genelde Türklerin yerleşik sınıf çıkarlarına meydan okumaktan ziyade anaakım partilerin içinden etnik soruna odaklandılar. Her ne kadar 1960'lardaki ulusal seviyedeki seçim çalışmalarıyla karşılaştırıldığında görece izole edilmiş olsalar da, bu Kürt milletvekilleri giderek artan şekillerde Kürtlerin tanınmasını savundular ve yerel Kürt siyasetçilere Ankara'ya erişim olanağı sağladılar. Solcu Kürt milletvekillerinin Kürtlere dair tartışmaları sosyalizm ve azgelişmişlik çerçevesinde kurgulayan daha önceki çalışmalarından ayrı olarak bu Kürt siyasetçiler medyaya erişimlerini ve meclisteki statülerini hassas et-

3 PKK 1979 yılına kadar Diyarbakır'da etkin değildi ve Mehdi Zana'nın 1977 yerel seçimlerini kazanmasında bir rolü olmadığı gözüküyor.

nisite sorununu tartışmak için kullandılar. "Doğu sorunun" etnikleştirilmesi önemli bir söylem değişimiydi.

Bu çeşit siyasetçiler arasında en önemli olanı Mardin milletvekili Şerafettin Elçi, aslında merkez sağda yer alan Adalet Partisi'nin bir üyesiydi. 1977'de Adalet Partisi'nden ayrıldıktan sonra Cumhuriyet Halk Partisi'ne katıldı. Bülent Ecevit'in başbakan olduğu hükümette 1978'den hükümetin döneminin de bitişi olan 1979'un sonlarına kadar Bayındırlık Bakanlığı yaptı. Elçi, Kürt hareketi içinde (sosyalistten ziyade) "milliyetçi" cenahta yer alıyordu: 1959'da tutuklanan "49'lar" arasındaydı ve yeraltındaki Türkiye KDP'sinin kurulmasına da karışmıştı.

Elçi, profili yüksek bir iletişim siyaseti kullanarak toplumun ilgisini bir hayli üzerine çekebilmişti. 1978 yazında, muhabirleri güneydoğuda yedi ilde sekiz günlük bir tura çıkarmış, "faşist terörün" sona erdirilmesi, bölgede daha fazla kalkınma ve kaynak aktarımı çağrısı yapmıştı (bkz. örn. *Hürriyet*, 23 Temmuz 1978). Bir muhabir Elçi'nin "doğunun önderi" gibi karşılandığını yazıyordu. Elçi, 1979 baharında sağlık muayenesi için gittiği Londra'da Iraklı Kürt liderlerle buluştuğu dedikodusuyla birlikte geniş çapta bir kamusal tartışmanın konusu oldu. Bunun yanı sıra CHP lideri Ecevit'in ülkenin güvenliğine "iç bölücülerin" ciddi tehdit oluşturduğunu iddia ettiği konuşması, Elçi'yi Kürt kimliğine dair giderek artan ve daha açık bir dizi açıklamalar yapmaya itti. Gazeteler, Elçi'nin Türkiye'de etnik grupların varlığını kabul ettiğine ve Türkiye'de Kürtler zaten var olmasaydı "Kürtçülük" sorununun gündemde olmayacağına dair sözlerini manşete taşıdılar (*Milliyet*, 18 Nisan 1979). Bölücülük suçlamalarına karşı Elçi şöyle bir demeç verdi: "Bölücülük ve Kürt Sorunu Türkiye'de konuşuluyor, demek ki, Kürtlerin varlığını inkâr etmek mümkün değil. Türkiye'de Kürtler vardır, ben de Kürdüm. Bölücülük nedir hakikaten? Biri 'Ben Kürdüm, Türkiye'de Kürtler vardır' diyorsa bölücü müdür? Ya da ayrı bir Kürt devleti kurmak istemek midir bölücülük?" (*Hürriyet*, 19 Nisan 1979).

Bölgede ve içerde yaşanan olaylar Kürt sorununu ülke gündemine taşıdı; bazı Kürt vekiller ve ülkenin diğer kesimlerinden vekiller arasında etnik ve bölgesel farklılıkların olduğu his-

sinin gelişmesine katkıda bulundu. Özellikle, doğu ve güneydoğuda (1978 yılının Aralık ayından beri bazı illerde ilan edilmiş olan) sıkıyönetimin genişletilmesi tartışmaları, iktidardaki CHP içinde doğu illerindeki güvenlik ve ekonomi konusunda tatsız tartışmalara neden oldu. Giderek artan bölücü faaliyete atfen Milli Güvenlik Konseyi 1979 baharında sıkıyönetimin Tunceli, Diyarbakır, Mardin ve Hakkari de dahil, 19 ili kapsamasını oyladı. Her ne kadar meclis ve CHP yönetimi sıkıyönetimin arttırılmasını onamış olsa da, CHP'nin bazı Kürt milletvekilleri alenen buna karşı çıktıklarını ifade ettiler (bkz. örn. *Hürriyet*, 26 Nisan 1979).

Bağımsız Kürt milletvekilleriyle CHP ve Adalet Partisi'ndeki Kürt milletvekillerinin kendilerini parti politikasıyla giderek daha çok çelişir halde bulmaları bazen kamusal alana da taşınan keskin iç tartışmalara neden oluyordu. 1979'da Ayetullah Humeyni liderliğindeki İran'daki yeni rejime karşı Kürtlerin ayaklanması kadar PKK'nin Kürt aşiret liderlerine saldırması da çok dikkat çekiyordu. PKK'nin ilk eylemlerinin medyaya yansıyışı örgütün bağımsız bir Kürt devleti talebi olduğunu ilan ediyordu (bkz. örn. *Hürriyet*, 2 Ağustos 1979). Haberler açıkça grubun yaptığı saldırıların etnik milliyetçi boyutuna ışık tutuyordu ve 1980'lerde görülecek olandan farklı biçimde, eşkıya ya da terörist olarak tanımlamaktan çekiniyordu. İran-Kürt çatışmasının ortasında 2 Kürt milletvekili (CHP Diyarbakır vekili İskan Azizoğlu ve Mardin bağımsız vekili Nurettin Yılmaz), hükümeti Kürtlerin varlığını tanımaya ve politikasını değiştirmeye davet ediyordu (*Hürriyet*, 30 Ağustos 1979). Ecevit, Azizoğlu ve Yılmaz'ı ağır bir dille eleştirirken bazı milletvekilleri de bu isimler hakkında soruşturma başlatılmasını istiyordu.

Yerel seçimlerde aktivizm: 1977 yılında Mehdi Zana'nın seçilmesi

1970'lerin ikinci yarısında, Kürt seçim aktivizmi yerel seçimleri de kapsamaya başladı. Bunun sebepleri ulusal partilerin Kürt akvistlerinin dile getirdiği sıkıntıları karşılayamamasında; Yük-

sek Seçim Kurumu'nun Kürt milliyetçisi ve ufak sosyalist partilerin genel seçimlere katılmasını engellemeye çalışmasında (bkz. *Özgürlük Yolu,* 24 Mayıs 1977, s. 80) ve Kürt aktivistlere alternatif (parti dışı) destek-seçmen örgütleme olanağı sağlayabilen toplumsal hareket örgütlerinin artmasında (Dorronsoro ve Watts 2009) aranabilir. 1960'larda belediyeler güçsüzdü, çok az sorumlulukları ve kısıtlı bütçeleri vardı ama belediye başkanlığı yine de siyasal gündemi belirleyebilmek için çok değerli bir platform oluşturabilirdi. İktidardaki CHP ve AP arasındaki çıkmazın yanı sıra tüm siyasi ve meslekî yaşam alanlarının politikleşmesinin de, ülkenin bazı kesimlerinde devletin gerilemesine ve yerel özerkliğin ilerlemesine yol açtığı 1970'lerin sonu için bu özellikle doğruydu.

Aralık 1977 yerel seçimlerine, bir grup Kürt aktivisti başkan adayı olarak katıldı. Kürt kültürel ve siyasi örgütleri, merkez sağdaki Adalet Partisi karşısında merkez soldaki CHP'yi "kötünün iyisi" olarak destekledikleri Haziran 1977 genel seçimlerinin aksine seçmenleri ve aktivistleri –yerel seçimlerdeki adayların CHP'den ya da bağımsız olarak seçimlere girmelerine bakmadan– doğrudan Kürt aktivist adayları desteklemeleri yönünde teşvik ettiler (bkz. *Özgürlük Yolu*, Mayıs 1977, s. 3-17 ve Ekim 1977, s. 11-14). Açıkça Kürtlerin tanınmasını ve haklarını savunan adaylar Diyarbakır, Urfa ve Batman'da belediyeyi kazandılar. Aralarında en kayda değer olan Mehdi Zana'nın bağımsız aday olarak katıldığı seçimlerde Diyarbakır belediye başkanlığını kazanmasıydı. Zana'nın seçim kampanyası ve başkanlık dönemi, Kürt hakları gündeminin yaratılmasında ve yeni bir tarz temsiliyetin oluşturulmasında yerel yönetimlerin ilk kez kullanılmasının en önemli örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Diyarbakır'ın Silvan ilçesinden, işçi sınıfından bir terzi olan Zana uzun süredir Diyarbakır'da sol cenahın ve Kürt aktivist çevresinin önemli bir parçasıydı. 1960'larda Silvan'da TİP üyesi olarak partinin hem merkezinde hem de Diyarbakır şubesinde yöneticilik yapmıştı ve 1967 yılındaki Doğu Mitingleri'nin örgütlenmesinde yardımcı olmuştu. 1970'lerde *Özgürlük*

Yolu'nun önemli bir katılımcısıydı ve solcu Kürt dernekleriyle ilişkisini sürdürdü. 1970'lerde yeniden kurulan TİP'e tekrar katıldı ama seçilmesinden önce örgütle bağını kopardı.[4]

Zana'nın karizmatik bir "halk çocuğu" olarak, bir aktivist ve mahalli lider olarak hem yerelde hem de bölgede ünü vardı. Yılmaz bir Kürt *yurtsever*i olarak biliniyordu ve Kürt kültürünün, toplumunun savunulması gerektiğini açıkça söylüyordu. Yerel gazete *Yeni Yurt*'ta basılan seçim manifestosu bu temaları vurguluyordu: Metin, Zana'nın "emperyalizm, faşizm, sömürgecilik ve feodal gericilere karşı halkımızın mücadelesini destekleyeceği" ve "emeğimiz, kültürümüz, ülkemiz, kısaca varlığımız üzerinde oynanan hain oyunları ifşa edeceği" sözünü verdiğini yazıyordu (*Yeni Yurt*, 25 Ağustos 1977, s. 1).

Zana, bağımsız aday olarak ve TİP'in ya da (kendisine karşı aday çıkaran) DDKD'nin desteği olmadan oyların yaklaşık %35'ini aldı ve 1977 yılının Aralık ayında belediye başkanı oldu. Kürt ulusal örgütlerinin bir kısmı ile *Özgürlük Yolu*, bazı aşiretler, öğrenciler ve bazı sendika aktivistlerinin de (her ne kadar bazı önde gelen sendikalar adaylığını onaylamasa da) içinde bulunduğu yereldeki taban ağının desteğini harekete geçirmiş olması seçilmesinde anahtar rol oynamıştı. Zana, bu farklı kaynaklardan oyları toplayarak ulusal partilerin ve yerel elitlerin yerel siyaset üzerindeki geleneksel nüfuzunu kırmayı başardı (Dorronsoro ve Watts 2009).

Belediye başkanlığı Zana ve Kürt hareketine yeni bir görünürlük, yeni müttefikler ve olanaklar getirdi. Zana ve kadrosu belediyenin içinde ve belediye meclis toplantılarında Kürtçeyi kullandılar (Bu, 1980 darbesinden sonra açılan davada Zana'nın mahkemede suçlandığı konulardan biriydi). Yüksek mevkilerdeki yetkililere, özellikle de askerlere erişimini, devletin Kürt politikalarına dair doğrudan meydan okumak için kullandı. Avrupa'daki örgütler ve Kürt aktivistlerle bağını kullanarak uluslararası Kürt dayanışma ağının temellerinin atılmasına yardımcı oldu ki, bu ağ daha sonra hareket için çok önem-

4 Zana'nın seçilmesi ve 1970'lerdeki Diyarbakır'daki siyasi iklim için bkz. Dorronsoro ve Watts 2009; Bildirici 2008; Zana 1991.

li olacaktı. Avrupa'ya birkaç seyahat düzenledi; Kürt örgütlerinin misafiri olarak Stockholm, Almanya ve Fransa'yı ziyaret etti. 1979'da, Fransa'dan bazı sosyalist belediyeler Diyarbakır'a 15 yeni otobüs ve kamyon yolladılar. Bu hediyeler bazı Fransız yazarların otobüsleri "Türkiye Kürdistanı'nın başkenti Diyarbakır'a" hediye olarak tarif etmesiyle birlikte ulusal basında da yer aldı. Türk gazeteleri, bazı otobüslerin arka camlarına kargacık burgacık bir şekilde "Kurdistan Libre!" (Özgür Kürdistan!) ibarelerinin yazılı olduğu fotoğrafları manşetten tam sayfa olarak girdiler (bkz. örn. *Hürriyet*, 4 Aralık 1979).

Zana'nın belediyeyi Kürt milliyetçiliğinin bir "kalesi" olarak kullanması en azından iki önemli açıdan kısıtlanmıştı. İlkin, belediyenin çok az yasal otoritesi ve kaynağı vardı. Şehir daima borçlu haldeydi: Zana, o dönemde belediyenin aylık gelirinin 14 milyon Türk lirası olduğunu ama her ay en azından iki katını harcadığını yazıyor (1991, s. 241). İkincisi, Zana görece izole edilmişti çünkü arkasında bütünlüklü bir siyasal partinin desteği yoktu. Belediyedeki birçok deneyimli personel, Zana başkan olunca istifa etti. Polis kendisini bazen taciz ediyor, rütbeli askerler ve valilik resmî törenlerde onu görmezden geliyordu. Bölge karayolları müdürü gibi anahtar bürokratlarla ilişkisi kısıtlı olduğundan altyapı çalışmalarında ilerleme sağlamak çok zor oluyordu.

Zana aynı zamanda Kürt hareketi içindeki bazı gruplardan ve sendikalardan da ciddi meydan okumalarla karşılaştı. İşçi sınıfından gelmesine rağmen yönetimi durmadan grevlerle yüzleşiyordu. Bu grevler Zana'ya daha önceden destek vermiş ama artık belediyenin kontrolü üzerinden Zana'yla tatsız bir rekabete girmiş Kurdî ve sendikacı aktörler tarafından kışkırtılıyordu. 1979 yazında çöp toplama işini bıraktıran grev kenti çöplüğe çevirdi ve durum ulusal bir meseleye döndü. Zana'nın *Özgürlük Yolu* ile ilişkileri (özellikle de başkanı Kemal Burkay ile) kısa sürede belediyenin nasıl idare edileceği konusunda tartışmalar üzerinden kopmuştu (Baştürk ve Hasar, mülakat, 2007; Zana 1991). Zaten gruba danışmadan başkanlığa aday olduğundan bu ilişkiler daha önceden oldukça yıpranmıştı. 1979 yılı-

nın yaz aylarında bir yandan da PKK, Diyarbakır'da dahil, şehir merkezlerinde askerî operasyonlara başlamış, bazı insanları yaralamış ve öldürmüştü.

İki yıldan az süre yaptığı belediye başkanlığı sonrasında Zana 12 Eylül 1980 askerî darbesiyle tutuklandı. Darbenin ertesinde, belediye encümeni ve meclisi dağıtıldı, yerlerine subaylar geldi. Zana, "Biz zavallılara, düşünen kafirlere, resmî dinin aforoz ettiklerine felaket geldi" diyor (1997, s. 9). Zana belediye başkanlığından hapse girdi; seçilmiş diğer binlerce siyasetçi ve aktivistle birlikte hapse atıldı. 11 yıl hapiste kaldı, işkence gördü ve 1991'de serbest bırakıldı (daha sonra 1994 ve 1995 yılları arasında 1,5 yıl kadar daha hapiste kaldı).

Sonuç

1960'lar ve 1970'lerde Kürt etnopolitik gündeminin yaratılması için seçim siyasetinin kullanılması en iyi biçimde devlet yetkilileri, sol partiler ve Kürt toplumsal hareket organizasyonlarıyla yeni neslin etkileşiminin bir sonucu olarak anlaşılabilir. "Kürt milliyetçisi" gibi önceden belirlenmiş ya da sabit kimlikleri olan aktivistler, zaten mevcut olan politik yapılara milliyetçiler olarak ya da araçsal bir karar verme mekanizması dolayısıyla katılmadılar. Kurdî siyasetçi ve aktivistlerin siyasal kimlikleri bunun yerine, birden fazla aktör kümesiyle girdikleri etkileşim üzerinden ve katılım, dışlanma, olanak, zulüm gibi birbirlerinden oldukça farklı yaşadıkları deneyimler üzerinden şekillendi.

Türkiye'de yeni bir Kürt ulusal gündemi yaratmak için siyasal seçim sisteminin kullanılmasını bir dizi sosyo-demografik değişim, bölgesel gelişme ve siyasal reform takip etti. Bunlar Kürtlerin taleplerinin tabiatını değiştirdi ve bu taleplerin ifade edilmesi için kullanılabilecek yeni alanları Kürt haklarının peşinde koşanlara açtı. Bu dönemde farklı partilerdeki Kürtler "doğuda" reform çağrısında bulunmuş olsa da, 1960'lı yıllarda Kürt aktivizminin en önemli kurumsal lokomotifi Türkiye İşçi Partisi'ydi. TİP, yeni nesil Kürt siyasal elitine siyaset oyununun nasıl oynanacağını öğretti; müttefikler ve iletişim ağı sağla-

dı; halk desteğini sağlamak için kullanabilecekleri bir dizi maddi, ideolojik ve insan kaynağına erişim yarattı. Üyelerini, bölgesel sorunları sınıf perspektifi ve sosyalist yeniden paylaşım düşüncesi çerçevesinde tekrar kurgulamaları, devlet iktidarının tabiatı ve devlet-toplum ilişkileri konusunda yeniden düşünmeye teşvik eden parti, partiye katılan Türkiye'deki Kürt haklarını savunanların fikirlerini ve yaklaşımlarını da derinden şekillendi.

Türk sosyalistleri ve Kürt haklarını savunanlar arasındaki sıkı ilişkiler 1960'ların sonunda gevşedi; özellikle 1971 muhtırasından sonra birçok Kürt aktivistinin kendi legal ve illegal örgütlerinin içinde faal olmaya başlamaları bunda etkili oldu. 1970'lerin sonunda, Diyarbakır gibi şehirler onlarca farklı Kürt grubu barındırıyordu. Bu gruplar çeşitli kültürel-siyasi hedeflerin peşindeydi ve bazıları Türk soluyla olduğu kadar Irak ve İran'daki Kürt gruplarıyla da ilişkilerini sürdürüyordu. Kurdî örgütsel faaliyetin genişlemesi, yerel seçimlere katılma peşinde olan aktivistler için yeni destek ve hareketlenme ağları sağladı. Belediyeler, Mehdi Zana'nın lafıyla, Kürt ulusal mücadelesinin "kaleleri" olabilecek yerlerdi.

Bu dönemdeki Kürt aktivizmi daha sonraki Kürt seçim siyaseti için çok önemli sonuçları barındırmaktadır. Örneğin 1990'lardaki birçok Kurdî parlamenter ve parti yöneticisi siyasi kariyerlerine sol partilerde, 60'lı-70'li yıllarda ortaya çıkan örgütlenmelerde başladı. Özellikle bu dönem, Kürt ve Türk aktivistleri sosyalist hareketin şemsiyesinde bir araya getirdi, hareketin Irak'taki Kürt ayağından kesinlikle farklı olan bir dizi çok önemli ilişkiler inşa etti. Bu, tabii ki söz konusu yıllarda yaşanan olayların 1980'ler ve 1990'larda vuku bulan çatışmanın doğrudan ya da çizgisel bir öncüsü olarak basitçe ele alınması anlamına gelmemelidir. Bu dönemler arasında seçim oyunun tabiatını derinden etkileyen çok temel farklılıklar vardır. 1960'lar ve 1970'lerde seçim siyasetine katılarak edinilen olanaklar, 1990'dan 2010'a kadar olan dönemde edinilebilenlere kıyasla oldukça zayıftır ve Kürt seçim siyasetinin ulaşabildiği noktayı, etkisini kısıtlamıştır. Türk devleti 1980 darbesi ön-

cesinde ve sonrasında farklı rejimlere tâbi olmuştur; 1980'lerden sonra ortaya çıkan bekçi (*watchdog*) veya derebeyi (*overlord*) devletten (bkz. örn. Robins 1993) farklı olarak 1960'lar ve 1970'lerde güneydoğuda devlet topraklarının başında durmayan bir ağa gibi (aralıklarla ağır ve sert darbeler indirerek) davranıyordu. Kürt ulusal hareketinin yapısı da farklıydı: 1970'li yıllarda birbirine rakip birçok Kürt örgütü varken, 1990'larda sadece PKK'nin hâkimiyeti söz konusudur. Bu, seçim siyasetine katılan Kürt aktivistlerine yirmi yıl sonra elde ettiklerden daha çok esneklik ve bağımsızlık veriyordu.

Bu dönemdeki Kurdî seçim siyaseti, devletin Kürt politikasına ve doğuyu idare etme tarzına meydan okumak için hem yerel siyasetin hem ulusal partilerin ve siyasetin bir noktaya kadar önemli vasıtalar olduğunu göstermiştir. İdareye, siyasal partilere ve seçim siyasetine katılmak, büyümekte olan Kürt hareketine taban desteğini harekete geçirdi; daha etkin aktörlere resmî ve gayri-resmî erişim sağladı; güneydoğuda yaşayan birçok Kürt'ün derdini medyaya taşıdı; siyasal normları ve pratikleri değiştirmeye başlayan farklı bir Kürt siyaset alanının temellerini attı.

2

Yeni Kolektif Meydan Okuyucular

Türkiye'nin İlk Kurdî Partisinin Kurumsal Yörüngesi

Siyasi partiler:

a) Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde milli veya dinî kültür veya mezhep veya ırk veya dil farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri süremezler.

b) Türk dilinden veya kültüründen başka dil ve kültürleri korumak, geliştirmek veya yaymak yoluyla Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde azınlıklar yaratarak millet bütünlüğünün bozulması amacını güdemezler ve bu yolda faaliyette bulunamazlar.

c) Tüzük ve programlarının yazımı ve yayınlanmasında, kongrelerinde, açık veya kapalı salon toplantılarında, mitinglerinde, propagandalarında Türkçeden başka dil kullanamazlar; Türkçeden başka dillerde yazılmış pankartlar, levhalar, plâklar, ses ve görüntü bantları, broşür ve beyannameler kullanamaz ve dağıtamazlar; bu eylem ve işlemlerin başkaları tarafından da yapılmasına kayıtsız kalamazlar. Ancak, tüzük ve programlarının kanunla yasaklanmış diller dışındaki yabancı bir dile çevrilmesi mümkündür.

– Siyasi Partiler Kanunu, 81. madde (1982)

7 Haziran 1990 günü, bir grup milletvekili Halkın Emek Partisi (HEP) adını verdikleri yeni bir parti kurmak için dilekçelerini İçişleri Bakanlığı'na teslim etti. Parti başkanı Fehmi Işıklar basına, yeni partinin Türkiye'de demokrasi, özgürlük ve insan

haklarının savunulmasında öncü bir rol oynaması için kurulduğunu söylüyordu (*Cumhuriyet*, 8 Haziran 1990). Üç yıl sonra Anayasa Mahkemesi tarafından "ülkenin bölünmez bütünlüğünü tehdit ettiği" ve terörizme destek verdiği suçlamalarıyla HEP'i kapatılması ise bu sessiz kurulma anının zıttı gibiydi. Birçok yöneticisinin ve bazı seçilmiş vekillerinin sonu hapis oldu. Onlarca yöneticisi öldürüldü. Buna rağmen, partinin bir dizi varisi siyasal sistemde Kürt ulusal mevcudiyetinin kalmasını hep sağlayabildi.

HEP, Türkiye'nin ilk legal Kurdî partisi olarak bilinir çünkü destekçilerinin büyük çoğunluğu Kürt'tü, çünkü Türkiye'nin "Kürt sorununun" çözülmesi konusuna ağırlıklı vurgu yapıyordu, çünkü PKK ile yakın ilişkileri vardı. Parti, Kürt seçim aktivizmi için bir dönüm noktasıydı: Kürtler ilk kez hem genel hem de yerel seçimlere katılabilecek ve seçimleri kazanabilecek kapasiteye sahip, Kürt ulusal gündemi adına resmî bir siyasi parti kurmuşlardı. 1990'dan sonra Türkiye'de seçim siyaseti üzerinden Kürt haklarını savunanlar, daha geniş tabanlı organizasyonlar içinde veya bağımsız adaylar olarak faaliyet göstermek yerine kolektif Kürt gündemini temsil etmeye kendini adamış bir parti içinde amaçlarını gerçekleştirebileceklerdi.

Türk hukuku, ırk ve din ekseninde parti kurulmasını yasaklamaktadır. Kanun, siyasi partilerin Türkiye'de azınlıkların var olduğu fikrini savunmasını ve "ulusal bütünlüğü zedeleyeceği" için Türk kültürü ve dili dışındaki kültürleri ve dilleri geliştirme veya yaygınlaştırma yolunda faaliyette bulunmasını açıkça yasaklar. Bu bağlamda, 1990'da HEP gibi etnopolitik bir partinin siyaset oyununa girmesi nasıl mümkün oldu? Dahası, HEP ve varislerinin dayanıklılığını ve görünürlüğünü ne açıklamaktadır? HEP, üç yıl sonra kapatıldı ama bir dizi Kurdî parti onun yerini aldı. Bu partiler yirmi yıl kadar Türkiye siyasetinde çok tartışmalı bir zeminde sağlam bir konum tutup HEP'in meşalesini taşımaya devam ederek yerelde ve genelde siyasal rekabeti birçok önemli sandalye kazanarak sürdürdü. Özellikle 1960'lar ve 1970'lerdeki Kurdî grupların görece kırılganlığıyla mukayese ettiğimizde, 1990'lardaki Kurdî partilerin sürekliliğini nasıl

anlamalıyız? Daha genel olarak, görece olarak izole edilmiş etnopolitik aktivist kümeleri nasıl oldu da bu kadar kısıtlı şartlar içinde siyaseten örgütlenip, bu örgütlenmeyi sürdürebildiler?

HEP ve varisleri sıkça PKK'nin yüzü olarak tanımlandılar ve HEP'in Türk siyasal sistemine girişi PKK'nin "Türk siyasal sistemine gizlice girmesi" olarak tasvir edildi (McDowall 1997, s. 430). Olayların gelişiminin bu kadar araçsal yorumlanması sıkıntılıdır. Çünkü HEP'in kökeni ve siyaseti hakkında bütün açıklayıcı gücü PKK'ye atfetmektedir ve partilerin kendi aralarındaki farklı siyasi dinamikleriyle partilerin kurumsal kökenlerini yakından incelemekten bizi alıkoyar. Bu bölüm, partileri bağımsız elemanlar olarak ele alarak HEP'in ilk kurulma aşaması ve siyasi mirası hakkında iki önemli özelliğe dikkat çekiyor. İlkin, HEP'in Türkiye'de seçim siyasetine katılması müzakere edilmiş bir stratejik karar üzerinden olmamıştır. Tam tersine, ulusal ve uluslararası siyasal sistemlerdeki değişiklikler, giderek daha da canlanan Kürt ulusal hareketinin sağladığı olanak ve kaynaklar, merkez soldaki Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) gibi bir ulusal siyasal partiye katılmak ve dışlanmak sürekli değişiklikler geçiren doğum sürecini şekillendirmiştir. Böylece HEP ve varisleri bir çeşit ikililik göstermişlerdir: Hem resmî parti sisteminde hem de sistem-ötesi Kürt ulusal hareketi içinde kök salmışlardı. Bu da hem olanaklar hem de gerginlikler üretmiştir.

1990'da Kurdî parti siyasetini kolaylaştıran koşullar 1960'lar ve 1970'lerde Kürt seçim aktivizmini teşvik eden koşullar kümesini çağrıştırmaktadır. Fakat 1990'larda yeni bir toplumsal hareketin varlığının yarattığı olanaklar, otoriteler ve meydan okuyan Kürtler arasındaki güç dengesini değiştirdi. Böylece Kurdî seçim aktivistleri artık daha etkili ve önceki yıllara nazaran daha görünür olabiliyorlardı. Türk aktörler ve ulusal partiler, bu yeni koşullara yanıt olarak kendi konumlarını değiştirmeye başladılar. Bu, Kurdî siyasetçiler ve Türk merkez solu arasında bir başlayıp bir biten yakınlaşmalar yaratıp partilerin hem sisteme katılmasını hem de sistemden belli bir mesafe uzak durabilmelerini sağladı.

İkincisi HEP, Türkiye'de kendine mahsus ve oldukça farklı bir Kürt ulusal partisi tarzının temellerini attı. Bu, Kürt etnopolitik partisi sol cenahtan ve sekülerdi. Seçimlere katılmaya öncelik veren; kentli gruplarla ve diğer siyasi partilerle güçlü, çok yanlı ilişkiler sürdüren; esas olarak kentli, orta ve orta-alt sınıftan kimseler tarafından yönetiliyordu. Her ne kadar birtakım farklılıklar barındırsa da, zaman içerisinde bir parti kapatılıp diğeri açılmasına rağmen bu tipoloji oldukça tutarlılık gösterdi.

Bu bölümün ilk kısmı Kurdî parti aktivizmine yeni imkânlar ve kaynaklar sağlayan, ulusal siyasette, uluslararası bağlamda ve Kürt toplumunda 1980'lerin sonunda ve 1990'ların başında yaşanan değişimleri özetleyecek. İkinci kısım, bu değişimlerin Kurdî siyasetçilerin anaakım SHP'ye katılımlarını nasıl etkilediğini ve işbirliğiyle çatışmanın yeni bir partiyi, HEP'i, nasıl ortaya çıkardığını inceleyecek. Üçüncü kısım, HEP ve varislerinin temel ideolojik ve sosyolojik karakteristiklerine dair genel bir inceleme sunmakta. Bu karakteristik özelliklerin en önemlilerinden biri de, bilhassa seçim ortamlarına girebilmek için Kürt olmayan (Türk) partilerle ittifak kurma istekliliğidir.

Ulusal ve uluslararası siyasal sistemde değişimler

1990'larda ulusal siyasette ve uluslararası konjonktürde yaşanan değişimler, etnopolitik seçim siyasetinin ortaya çıkmasını kolaylaştırdı. Kurdî siyasetçiler ve aktivistler bu değişimler sayesinde yeni imkânlara ve kaynaklara ulaşarak hem kendilerini destekleyebildiler hem de devlet baskılarını göğüsleyebildiler. 1980 darbesi ve 1982 anayasası Türkiye'de siyasi otoriteyi merkezîleştirerek özellikle Kürt ve İslâmî aktivizm konularında askerîyeye sivil siyaset üzerinde geniş kapsamlı denetim hakkı tanıdı. 1980'lerin sonunda ve 1990'ların başında, önce başbakanlık ve sonra da cumhurbaşkanlığı yapan Turgut Özal devleti "sivilleştirmeye", askerîyenin iç ve dış güvenlik konularındaki baskınlığını kırmaya çalıştı (bkz. örn. Evin 1994; Özbudun 1994; Ataman 2002). Bu, askerîyenin birçok önemli mevki üzerindeki kontrolünü gevşetti ve bazı devlet kurum-

ları ile politikaları üzerindeki etkisini azalttı. Özal ülkenin savunma harcamalarını 1987'de (1960'tan beri mecliste ilk kez) bütçe denetlemesine tâbi tuttu, 1991'deki ilk Körfez Savaşı'nda Türk politikasının yönünü tayin etti, 1991 başında düşünce ve toplanma özgürlüğü üzerindeki kısıtlamaları gevşeten bir dizi önemli anayasal ve kanuni değişikliklerin yapılmasının başını çekti. Bunların arasında 1980 darbesinden sonra Milli Güvenlik Konseyi tarafından konulan ve Kürtçenin yazılı-sözlü kullanılmasını bilfiil yasaklayan 2932 sayılı kanunun kaldırılması da vardır. *Hürriyet*, olayı bir sonraki gün manşetine şöyle taşıyordu: "Kürtçe serbest bırakılıyor" (26 Ocak 1991).

Ulusal siyasi dönüşümler, Türk egemenliği üzerine yeni kısıtlamalar getirip Türkiye'nin stratejik çıkarlarını oluşturan resmî kavrayışları karmaşıklaştıran daha geniş bir uluslararası ve bölgesel değişiklikler bağlamında gerçekleşti. Soğuk Savaş'ın bitmesi, 1991 Körfez Savaşı ve Avrupa Topluluğu'nun sonra da Avrupa Birliği'nin büyümesi sınır, idare ve toprak hakkındaki önceki varsayımları sorgulama noktasına getirdi. Körfez Savaşı'nın arifesinde 1991 yılının baharında yarım milyon Irak Kürt'ünün Irak-Türkiye sınırına akın etmesi; Kürtler için Irak'ta 36. paralelin kuzeyinde bir "kurtarılmış bölge" oluşmasını sağladı. Bu gibi olaylar Türkiye çapında Kürtler hakkındaki kamusal farkındalığı arttırdı ve Türk yetkililerin "Kürtlük" hakkındaki uzun soluklu sessizliklerini korumalarını veya Kürtlerin ayrı bir halk olarak yaşadığını inkâr etmelerini çok daha zorlaştırırdı. Robert Olson'un (2005) iddia ettiği gibi 1990'lardaki iktisadi ve güvenliğe bağlı zorunluluklar Türk devletini 1992'den sonra Irak'ta ortaya çıkan yeni Kürdistan Bölgesel Hükümeti (KBH) ile resmî hükümetler arasındakilere benzer şekilde ilişkiler kurmaya itti. 1987'de Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na tam üyelik için başvurması, 1990'larda uluslararası insan haklarına uygun bir rejiminin yapılandırılması da öncekinden daha fazla ve yüksek seviyelerde uluslararası denetimi getirerek Türkiye'nin aldığı yabancı ekonomik ve askerî yardımlarla Kürtlere muamelesi arasındaki bağın kurulmasına katkı yaptı. Devletin Kurdî partilere ve siyasetçilere yaklaşımı

AB üyeliğinin önemli bir bileşeni olan Türkiye'deki insan haklarının durumunu ölçmek için kıstas haline geldi.

Kürt hareketinin çeşitlenmesi ve yoğunlaşması

1980'lerin sonu ve 1990'ların ilk yıllarında Türkiye'nin içinde ve dışında Kürt ulusal hareketinin çarpıcı şekilde genişlediğine, çeşitlendiğine ve "yoğunlaştığına" tanık olundu. Başka türlü kavramsallaştırılacak olursa, Kürt direnişinin genişleyen alanının sınırlarını çizmek iç içe geçmiş üç eğilimle mümkündür: İlki, ülkenin güneydoğusunda siyasal taban, sosyal seviyede siyasallaşma ve harekete geçme; ikincisi, PKK'nin çarpıcı büyüyüşü ve gücü; üçüncüsü, hem ulusal hem de ulusaşırı Kürt kültürel-siyasi organizasyonlarının sayısındaki ve faaliyetlerindeki artış. Kurdî siyasetçiler bu direniş sahasının içine yerleşmiş durumdaydılar ve bu sahanın çoklu dinamiği onları oldukça etkiliyordu.

Kurdî partiler 1980'lerin sonunda ve 1990'ların başında seçmen desteği almaya başladılar ve sosyal taban kazanmaya başladılar çünkü güneydoğuda Kürt toplumu giderek daha da siyasallaşıyordu ve örgütlenmek için eskisinden daha fazla harekete geçiyordu. PKK ile devlet arasındaki savaş ve 1980 darbesi yüzünden örgütlenmek için harekete geçenlerin sayısı fazlasıyla arttı. Darbeden sonra, sol gruplara ve Kürt milliyetçisi örgütlere mensup olma suçundan dolayı görülen toplu davalar sonucunda binlerce insan uzun süreli mahkûmiyet cezası almıştı ve 3.600'e yakın idam hükmü verilmişti (bunlardan sadece 15 tanesi infaz edildi) (Zürcher 1993, s. 295). Hapishanelerdeki yaygın zulüm ve mahkûmların komünal yaşam biçimi birçok insanı radikalleştirdi, aktivistler arasında yakın bağlar kurdu ve siyasi sonuçlar doğurdu. Siyasallaşma ve toplumsal dönüşüm hapishanelerin dışında da devam etti çünkü 1980'den sonra güneydoğuda oldukça yoğun askerî hareketlilik vardı. 1985 yılından sonra paramiliter "köy koruculuğu" sistemi getirildi: 100 bin kadar erkek Kürt köylüsü silahlandırıldı, maaşa bağlandı ve PKK'nin manevra alanını kısıtlama amacıyla devlet ta-

rafından koruma altına alındı (bkz. örn. Balta 2004; Bozarslan 2004, s. 84). 1980'lerin sonlarında ve özellikle 1991-1996 yılları arası dönemde, 945 ila 2.967 kadar köy ve kasaba Türk yetkililer tarafından PKK'nin sızdığı ve hâkim olduğu alanlarda devlet kontrolünün tekrar kurulması amacıyla zorla boşaltıldı. En güvenilir tahminler 1.5 milyon civarında insanın yerinden edildiğini öngörüyor (bkz. örn. Jongerden 2006, s. 1-3). Yüzlerce, binlerce insan Diyarbakır, İstanbul ve Adana gibi kent merkezlerine yerleşti. Bu süreçler yürek burkan bir sosyal kayma doğurdu ve yeni yerleşimcilerin aniden akması da kentler üzerinde büyük baskı oluşturdu.

Kürt örgütlenmesinin birden fazla farklı milliyetçi örgütün ortaya çıkmasıyla sonuçlandığı 1970'lerle karşılaştırıldığında, 1980'ler ve 1990'ların başındaki siyasallaşma sadece bir grubu desteklemeye kanalize edildi: PKK. 1992'ye gelindiğinde PKK kırdaki ve kentlerdeki birçok yerleşimi kontrol ediyordu ve güneydoğuda aktif olarak 10 bin kadar savaşçısı vardı. Ayrıca 50 bin kişi civarında bir milis gücü de vardı (İmset 1992, s. 218). Diyarbakır'da isyancılar "birkaç gün içinde tüm şehre tamamen kilit vurabiliyordu" (Marcus 2007, s. 175). Nusaybin, Cizre ve İdil gibi ilçelerde PKK'nin paralel ve rakip idare sistemleri vardı. Birçok kasabaya Türk askeri giremiyordu (bkz. örn. İmset 1992, s. 262-64; Marcus 2007, s. 175-77).

PKK'ye geniş destek, birbiriyle ilişkili birden fazla etkenin sonucudur. PKK bu dönemde Türkiye'deki Kürtlerin "tek meşru temsilcisi" olduğu iddiasını savaş, endoktrinasyon ve mitoslarıyla etkin bir şekilde gerçekleştirdi. Örgüt, Kürt siyasal bilincini bariz bir şekilde değiştirdi, Kürt milliyetçiliği için yeni referans noktaları sağladı ve Türk milliyetçiliğinin Kürtleşmiş yansımalarına alternatif bir tarihî anlatı sundu (Bozarslan 2000, 2003). PKK, faaliyetlerine muhalefet edenleri çok ağır şekillerde, şiddet kullanarak bastırdı ve Türkiye'de tabandaki hareketi tekeline aldı. Ayrıca Türkiye içinde ve dışında yeni bir Kürt siyasi-sosyal ağı da geliştirdi (bkz. örn. Marcus 2007; Yavuz 2001, s. 11). Bu ağ sayesinde ülke içinde ve dışında insan, para, silah ve bilgi akışı sağladı. PKK'ye 1980'lerin sonun-

da ve 1990'ların başında özellikle kentlerdeki liselerden ve üniversitelerden çok fazla katılım oldu (Özcan 2006, 200; Marcus 2007).

Ülkedeki diğer yüz binlerce Kürt, gerilla olmadılar ama PKK'yi kendi çıkarlarını ve arzularını temsil eden örgüt olarak gördüler. Bu, 1990 yılının Mart ayında başlayan kitle gösterileri ve protestolarında gayet açıktı ki, Kürt aktivistleri bu toplanmaları daha sonra *serhildan*, halkın başkaldırısı olarak adlandıracaklardı. Devlet güçlerine karşı yapılan ve PKK'yi destekleyen protestolar, gösteriler Nusaybin'den başlayarak güneydoğudaki Kürt bölgesinin diğer kent ve kasabalarına da yayıldı. Bu gösteriler 2 yıl boyunca yer yer devam etti. Kendini PKK'nin legal ayağı olarak başarılı bir şekilde konumlandırabilecek herhangi bir partinin, cazip bir siyasi çekim merkezi olacağı ve Kürt bölgesindeki sandıklarda, geçmişte hiçbir Kurdî örgütün erişemediği bir başarıya ulaşma potansiyelinin olacağı açıkça ortadaydı.

Türkiye'nin başka kısımlarına ve batı Avrupa'ya göç aynı zamanda Kürt toplumunun siyasallaşmasına ve Kürtlerin ulusaşırı insan hakları izleme, savunma ağlarının büyümesine katkı yaptı (Keck ve Sikkink 1998; Watts 2004). 1960'lardan beri on binlerce Kürt, batı Avrupa'ya geçici işçi ve siyasi mülteci olarak gitmişti. 1990'ların ortasında, yaklaşık 850.000 Kürt orada yaşıyordu. Bunların yarım milyon kadarı Almanya'daydı ve bu nüfusun da %85 kadarı Türkiye'den geliyordu. Birçok göçmen, Kürt siyasi-kültürel organizasyonlarında ve özellikle PKK içinde faaldi (bkz. örn. Wahlbeck 1999). PKK'nin yardım temelli organizasyon ağı ve Avrupa'daki siyasi ofisleri oldukça yaygındı.

Yeni özgürlükler ve Avrupa'daki hükümet destekli çokkültürcü programlar gibi olanaklar yeni bir Kürt kültürel organizasyon yelpazesinin ortaya çıkmasına yardımcı oldu. Türkiye'deki aktivistler böylece mali ve siyasi olanaklar edindiler. Avrupa çapındaki örgütlü Kürt yaşamının yoğun ağı içerisinde onlarca Kürtçe yayınevi, kültür derneği, müzik grupları ve farklı ülkelerde kurulmuş araştırma enstitüleri vardı. İçlerinde

en önemlisi Paris Kürt Enstitüsü'ydü. Aslında 1983 yılında kurulan Enstitü, 1990'ların başında Kürt akademik, kültürel, sosyal ve siyasi yaşamın merkezi olmuştu; bir çeşit Kürt konsolosluğu olarak hizmet veriyordu ve Türkiye'den gelen birçok aktivist-siyasetçinin buluşma noktasıydı.

1990'larda uluslararası hukuk aktivizmi de Kürt aktivistler için giderek daha önemli bir araç haline gelerek harekete yeni bir baskı gücü, maddi olanaklar ve üst seviyelerle bağlantılar sağladı. 1980'lerin sonunda ve 1990'ların başında Türkiye, uluslararası kurumları ve insan hakları bildirilerini usulen kabul etme politikasını daha entegre veya "yerel/kendine özgü" bir yaklaşımla değiştirdi (Ataman 2002). 1987'de Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na yapılan bireysel şikâyetleri ve 1990 yılının Ocak ayında da Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin hükümlerinin yargı açısından bağlayıcılığını ilk kez kabul etti. 1990'ların başlarına gelindiğinde, Kurdî örgütlenmeler Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin hukuki yaptırım mekanizmaları üzerinden Kurdî gündemi kurumsallaştırmaya başlamışlardı. Bu durum Kürtlerin sorunlarını uluslararası arenada yasal olarak meşrulaştırmaya başladı ve aktivistlerin Türkiye'nin uluslararası insan hakları normlarına daha çok uyması için baskı yapmalarına olanak sağladı (Watts 2004; Keck ve Sikkink 1998).

Bu ağın en önemli üyeleri arasında İnsan Hakları Derneği (İHD), Türkiye İnsan Hakları Vakfı (TİHV) ve Londra'da 1992'de kurulan hukuki destek grubu Kürt İnsan Hakları Projesi (KİHP) vardı. Bunların hepsi Kurdî siyasi partilerle yakın ilişkiler kurdular. 1998 yılının Aralık ayına gelindiğinde, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin değerlendirmesi beklenen başvuruların (7.771 başvurudan 1.825'i) dörtte biri Türkiye'ye karşıydı (AİHM 1998, s. 21, 283-84) ve başvuruların çoğunluğu Türkiye'nin Kürtlere muamelesi ile güneydoğuda yürüttüğü faaliyetler hakkındaydı.

Son olarak, Türkiye ve Avrupa'daki medya endüstrisindeki çarpıcı dönüşümler Kurdî partilere enformasyon siyaseti için giderek genişleyen imkânlar sağladı (Keck ve Sikkink 1998) ve Kürt toplumunun örgütlenmesine katkı yaptı. Türkiye'de

1989'a kadar radyo istasyonları ve televizyon kanalları devlet denetimi altındaydı, Türk Ceza Kanunu'nun bazı maddeleri de kimlik ve kültüre dair tartışmaları kısıtlıyordu. 1989'da bu maddeler kaldırıldı ve 1990'da Türkiye'nin ilk özel uydu televizyon kanalı Almanya'dan yayın yapmaya başladı (Öncü 1995, s. 57). Bir sürü özel televizyon kanalı hemen bunu takip etti. Geleneksel olarak tek bir ailenin sahip olduğu ve yönettiği gazeteler de el değiştirmeye başlayınca Türk medya sektörünün yapısı birkaç yıl içinde radikal olarak değişti (Öncü 2000). Bu medya devrimi daha önceden yayımlanmayan sesleri ve fikirleri anaakım medya söylemi içine soktu; birçok farklı dinî, siyasi ve etnik grubun kendi gazetelerini basmaya başlamasına, kendi televizyon kanallarını kurmasına ve programlarını yapmasına olanak sağladı.

Alevi cemaatleri ve İslâmî gruplar gibi Kürt aktivistleri de kendi gazetelerini çıkarmaya başladılar: PKK yanlısı *Yeni Ülke* 1990 yılında basılmaya başlandı, *Özgür Gündem* 1991'den 1994'e kadar çıktı. Güneydoğudaki yerel gazeteler (*Diyarbakır Söz* gibi) ve *Özgür Gündem* gibi Kurdî gazeteler Kurdî vekiller ve partiler hakkında geniş haberlere yer verdiler. Sıkça kapatılmalarına rağmen, Kurdî gazeteler yeni bir kolektif kimlik hissiyatı oluşmasına ve PKK'ye desteğin devam etmesine yardımcı oldular. Türklerin sahip olduğu anaakım gazeteler ve televizyon kanalları da Kurdî iddiaları ve kişilikleri bu yıllarda doğrudan geniş çaptaki Türk izleyicilerin önüne çıkardılar. Bunların içindeki en cesur örneklerden biri, Mehmet Ali Birand'ın 1988'de PKK lideri Abdullah Öcalan'la yaptığı söyleşinin günlük anaakım gazetelerden olan *Milliyet*'in ilk sayfasından verilmesiydi.

Türkiye'deki Kürt hareketiyle bağlantılı ve (Iraklı Kürt partileri desteklemekten farklı olarak) PKK'yi destekleyen ilk Kürt uydu kanalı MED TV 1995 yılında Londra'dan yayın yapmaya başladı (Hassanpour 1998). Her ne kadar lisansı 1999'da kaldırılmış olsa da, onu bir dizi başka Kürtçe yayın yapan uydu kanalı takip etti. MED TV hemen hemen tam gün yayın yaparak Avrupa'da, Türkiye'de ve Ortadoğu'da milyonlarca izleyiciye ulaştı. Böyle kanalların varlığı Türkiye'deki ve Avrupa'daki

Kürtlerin coğrafi uzaklığını kapatmakta, Kürtçenin (özellikle Kurmancinin) gelişmesinde, standartlaşmasında ve Kürt kimliğini belirgin açılardan tanımlamada önemli rol oynadı. Ayrıca örgütün savunuculuğunu yaparak ve diğer Kürt grupların siyasi tartışmalarını kısıtlayarak (ya da söz konusu yorumların olumsuz yönde olduğuna dair algı yaratarak) PKK'nin hâkimiyetini korumasına yardımcı oldular.

Bu tarz değişimler, seçim siyaseti peşindeki Kurdî siyasetçilerin resmî siyasal sistemin dışında siyasi sermaye geliştirip görünür olabilecekleri anlamına geliyordu. Bu da Kurdî siyasetçiler ve anaakım parti liderleri arasındaki güç dengesini değiştirdi. Türk ulusal partileri için de yeniden tanımlanan siyaset meydanı yeni olanaklar ve belirsizlikler sunuyordu. Özellikle güneydoğudaki siyasete inancını yitirmiş seçmenlerin oyları için rekabet, birçok partinin liderini etnik kimlik konusunda (daha sonra 5. Bölüm'de tartışılacağı gibi) daha esnek politikalara doğru itti. Yine de anaakım partiler esas destekçilerini yabancılaştırmadan, savcılar ve askerî yetkililerle zıtlaşmadan Kürt ulusal taleplerinin ifade edilebileceği bir platform işlevini uzun vadede göremezlerdi. Bu yüzden, önceki dönemlerde olduğu gibi, Türk ulusal partilerine Kurdî katılım anaakım Türk siyaset elitleri ve Kurdî siyasetçiler arasında ittifaklar kurdu, ihtilaflar üretti, seçimlere katılacak yeni bir Kürt kadrosunun ortaya çıkacağı bir bağlam sağladı.

Kurdî siyasetçiler SHP'de: Katılım ve dışlanma

1980 darbesi birçok politikacının Türk siyasetinde yer almasını yasaklamıştı. Yasak 1987 yılında bittiğinde, birçok deneyimli politikacı siyasete döndü, yeni partiler kurdu. Bu gelişmeler siyasal meydan okuyuculara taleplerini dile getirebilmek için yeni parti platformlar ve kurumsal erişim sağladı. 1983 tarihli Seçim Yasası %10 barajı koyduğu için (yani genel oyların %10'unu almayan partiler mecliste sandalye kazanamıyordu), yüksek oranlarda oy toplayabilecek büyük partilerde çalışma saikleri oluştu.

Her ne kadar Kürtler, Turgut Özal'ın Anavatan Partisi (ANAP) dahil birçok partiye katılmış olsa da, Kürt ulusal ve kültürel hakları için uğraşanlar büyük oranda İslâmcı ve sol partilere yakındılar. Bazı Kurdî siyasetçiler deneyimli siyasetçi Necmettin Erbakan'ın kurduğu yeni İslâmcı parti Refah Partisi'ne katıldı. Erbakan'ın partisi İslâmî düzen himayesinde Türk ve Kürt kardeşliği vizyonu sunuyordu. Sol ve seküler siyaseti tercih edenler 1985'te kurulan, eski cumhurbaşkanlarından İsmet İnönü'nün oğlu liberal entelektüel Erdal İnönü'nün liderliğindeki Sosyaldemokrat Halkçı Parti'ye (SHP) katıldılar. Ülkedeki tek etkili sol parti olarak SHP içinde farklı siyasal gruplar vardı: Kemalistler, Türk liberalleri, Marksistler ve Kürt aktivistleri. Partinin içindeki daha muhafazakâr fraksiyonlar periyodik olarak partiyi "radikal etmenlerinden" "arındırmaya" çalıştılar ama yine de parti birçok liberal Kürt'ün tercihi olarak kaldı (Ölmez 1995, s. 53-59; Gürkan, mülakat, 1994).

SHP, 1987 genel seçimlerinde ANAP'tan sonra ikinci en büyük parti olarak, genel oyun %24'ünü alıp 99 sandalye kazanarak meclise girdi. Seçilen vekiller içinde Kürt kültürel ve siyasal haklarını savunmakla bilinen bir grup Kürt siyasetçi de vardı. Seçim kampanyası sırasında PKK'ye destek verme suçuyla tutuklanıp daha sonra seçimi kazanınca serbest bırakılan Mardin milletvekili Ahmet Türk de aralarındaydı (Ölmez 1995, s. 54). 1987 seçimlerde Diyarbakır ilinin 8 sandalyesinden 4'ünü SHP kazanmıştı (Devlet İstatistik Enstitüsü 2004).

1960'lardaki Türkiye İşçi Partisi gibi SHP de yeni bir Kurdî liderlik kadrosunun gelişmesi için bir platform sağladı. Parti içindeki birçok liberal Türk, Kürtlerin sorunlarına kulak veriyor, demokratikleşme, kültürel özgürlükler ve olağanüstü halin kaldırılması konularında Kürt aktivistleri destekliyordu. Ülkenin en büyük ikinci partisi olarak SHP Kürt bölgesindeki oylar için ANAP'la kıyasıya bir rekabet içindeydi, bu da yöneticileri Kürt sorununa daha eleştirel yaklaşımlara itmişti. SHP'ye katılım böylece Kurdî milletvekillerine kurumsal müttefikler, meclis kürsüsüne erişim ve Kürt haklarına destek verdiklerini ifade edebilecekleri olanaklar (hükümet ve parti temsilci olarak) sağladı.

Bu gibi olanakların açıkça Türk politikalarına meydan okumak için Kürtler tarafından kullanılması aynı zamanda SHP içinde de gerilimlere yol açtı. Zira hem bazı parti üyeleri etnik kimlik sorununda daha muhafazakârlardı hem de Kürt sorunun giderek artan ehemmiyeti Kürt siyasetçileri daha geniş izleyici kitleleri karşısında daha agresif ajitasyon yapmaya zorluyordu. 1988 yılında İstanbul milletvekili, liberal Kürt parlamenter Mehmet Ali Eren, hukukun ülkenin batısında ve doğusunda farklı uygulandığını iddia ederek hükümeti Türkiye'de Kürtlerin var olduğunu inkâr etmekle eleştirdi (Çevik 1993, s. 196). Bu, SHP'ye eleştiri oklarını yönlendirdi ve SHP başkanı Erdal İnönü'nün istifa etme kararında etkili oldu (her ne kadar daha sonra partiyi yönetmek için geri dönse de). Malatya milletvekili İbrahim Aksoy, 1989 yılının Şubat ayında Türkiye-Avrupa Ortak Parlamento Komisyonu'nda Türkiye'de bir Kürt sorununun olduğunu ve özerklikle çözülebileceğini söylediği için SHP'den ihraç edildi (bkz. örn. *2000'e Doğru*, 19 Şubat 1989, s. 19). Birkaç yıl sonra SHP'nin kurucusu ve eski milletvekili Aydın Güven Gürkan, her ne kadar SHP içinde bazılarının Kürt sorununda yeni bir açılımın varlığını görseler de partinin liderlerinin çoğunun herhangi bir yeni adım atılmasından endişeli olduğunu hatırladığını anlattı: "Partimizde Türkçe konuşmayı ya da okumayı bilmeyen Kürt üyeler olduğundan bahsedip, parti demeçlerini Kürtçeye çevirmeyi önerdiğimizde bile bu, onları korkuttu ve bunu öneren vekil disiplin kurula sevk edildi... Başka bir olayda, Kürtlerin farklı bir etnik grup olduğundan bahseden başka bir vekilin daha fazla konuşmasına izin verilmedi ve ifadesi tutanaktan çıkartıldı" (Gürkan, mülakat, 1994). Eski SHP üyesi, HEP'in kurucu üyesi ve daha sonra başka bir Kurdî partinin başkanlığını yapan avukat Murat Bozlak ise 1994 yılında kendisiyle yapılan bir söyleşide şunu söylüyordu: "Bu partide Kürt sorununu gündeme getirmeye çalışarak altı yıl geçirdik fakat hiçbir ilgi yoktu. Biz de, 'Tamam, bu partide hiçbir şansımız yok, o zaman başka bir yoldan giderek kendi partilerimizi kurarız' dedik." Ulusaşırı Kürt aktivizmi de Türk partiler ve Kürt meydan okuyucular arasındaki dinamiği karmaşıklaştırdı. Av-

rupa temelli Kürt örgütleri, Kürtlerin sorunlarını ve sıkıntılarını ifade edebilecekleri daha özgür platformlar yanında maddi ve ideolojik destek de sunuyorlardı. Ayrıca Londra ya da Paris'te çok kolayca söylenebilecek bir şey medya üzerinden Türkiye'ye servis ediliyor ve daha farklı yansıtılıyordu.

Bu bağlamda, bir yandan kurumsallaşmış Türk merkez solu bir yandan da Kürt ulusal örgütlenmesinin farklı güçleri arasındaki çekişmeler HEP'in kurulmasına giden olaylar serisi şeklinde ele alınabilir. İlk çekişme 1989 yılının Ekim ayında, SHP'li 7 Kürt parlamenterin parti emirlerine uymayıp Paris temelli France-Libertés Vakfı ile Kürt Enstitüsü'nün ortak düzenlendiği uluslararası Kürt konferansına katılmasıyla gelişti. Uluslararası seviyede duyurusu yapılan konferans Kürdistan Yurtseverler Birliği'nden Celal Talabani dahil birçok önemli Kürt milliyetçisi figürü ağırladı (bkz. örn. Paris Kürt Enstitüsü, 1992). Her ne kadar PKK konferansa katılmasa da (ve hatta Enstitü binasının dışında bir protesto düzenlese de), milletvekillerinin "Kürt milliyetçisi" bir toplantıya katılmaları Türk medyası ve siyaset çevreleri tarafından oldukça eleştirildi. SHP kurmayları vekillerin katılımına nasıl tepki verecekleri konusunda ikiye bölünmüşlerdi ama partinin disiplin kurulu nihayetinde vekilleri teknik olarak parti emirlerine riayet etmemekten partiden ihraç etti (Watts 1999; *Cumhuriyet,* 18 Kasım 1989).

Beş saat tartışmadan sonra dörde karşı beş oyla alınan karar parti içinde yeni bir kriz yarattı. İçlerinde Aydın Güven Gürkan'ın da yer aldığı meclisteki 12 SHP üyesi kararı protesto etmek için istifa etti. Bunu SHP'nin bölgesel yönetiminden onlarcası ve toplamda SHP üyesi 3.000 kadar kişinin istifaları takip etti (Watts 1999; Barkey 1998; ayrıca bkz. *Cumhuriyet*,11-26 Kasım 1989). Gürkan (1994), "çok yanlış bir karardı, partinin yapmış olduğu en büyük hataydı" diyordu.

İkinci çekişme liberal Türk elitinin ve ihraç edilen Kürt vekillerin yeni bir parti tanımlarken Kürt hakları gündemini öne almak için Kürt tabanın yaptığı baskıyla birlikte zorlanmaları şeklinde gelişti. SHP'den istifaların ertesinde, birçok eski SHP yöneticisi ve siyasetçiyle bir grup solcu aktivist yeni bir parti

kurma planları yaptı ve en başta Yeni Demokratik Oluşum adını almışlardı. Ne var ki, yeni bir parti kurma süreci Kürt kültürel haklarına karşı daha geleneksel sol sempatiyle geleneksel olmayan Kürt sosyal dinamizmi arasındaki gerginliği tekrar yaşattı. Kürt tabanı denebilecek grubun baskısıyla önde gelen Türk solcularının fikirleri ve çıkarları çatışıyordu. Yeni Demokratik Oluşum'un halka açık ilk toplantısı 1990 yılının Mart ayında Ankara'da yapıldı. Katılanların çoğu Kürt'tü ve basındaki haberler "Kürt sorunun her bahsi geçtiğinde alkış koptuğunu" bildiriyordu. Bir yorumcu şöyle yazıyordu:

> Kürtler bugün, işçi sınıfıyla birlikte toplumumuzun en dinamik iki unsurundan biridir. Eşitlik, özgürlük ve demokrasi vaat eden her girişimi desteklemektedirler. Bu gücü kucaklamadan hiç kimse devrimci, demokratik ve ilerici bir siyaset yapamaz. Ancak kimse bundan söz edemiyor. Dolayısıyla Yeni Oluşum'un problemi, tanımlandığı üzere bir "Kürt partisi" olup olmaması değil, [fakat] hareketin Kürtleri memnun edecek kadar devrimci olup olmayacağıdır. (*2000'e Doğru*, 11 Mart 1990, s. 22)

Toplantıdan sonra, Gürkan ve Murat Belge gibi etkin Türk solcuları yeni kurulan partiyi terk ettiler. Kamuya mal olmuş bir entelektüel ve solcu aktivist olan Belge, olaylardan şöyle bahsediyordu (1994): "Kürt sorunu kıvılcımı ateşledi ama aklımızda bir Kürt partisi yoktu. Ama her şey başarısızlığa uğradı. İlk toplantıya sırf Kürtlerin geldiğini gördük ve aralarında hiç kadın yoktu. Aralarında çok işçi de yoktu, sadece Kürt işçiler vardı. Yine Kürtlük baskındı. İzlemeye davet edilen entelektüellerin birçoğu da gelmemişti." Gürkan ise şunları söylüyordu (1994): "Sadece bir Kürt hareketi değildi. Ama sorunun temelinde Kürt sorunu yattığı için etnik Kürt partisi olma tehlikesi vardı. Kürtlerin kendileri etnik Kürt partisi istemiyorlardı. Ama basın bizi yoğun bir şekilde Kürt hareketi olarak etiketlemeye çalışıyordu ve bu basın sabotajı yüzünden ne kadın ne de çevre örgütleri konferansa katıldı. Çok başarılı ve hareketli bir kongre oldu ama Kürt yoğunlukluydu. Çok ilginç bir şeydi." 1990 yılının Haziran ayında geride kalan lider kadro Halkın Emek Partisi'ni kurdu.

HEP böylece bir ayağı anaakım parti sisteminde bir ayağı da büyüyen Kürt ulusal hareketinde, bir çeşit ikilik içine doğmuş oldu. SHP'den istifa eden 19 milletvekilinden 11'i HEP'e katıldı ve HEP'in kurucu üyesi oldu.[1] Hiçbiri PKK'ye yakın insanlar olarak bilinmiyordu. Partinin kurulmasına giden olaylar dizisiyse partiyi meydan okuyucu bir Kürt kurum şeklinde imledi. Partinin 81 kurucu üyesi içinde yazar ve Kürt aktivist Musa Anter, DDKO kurucularından ve 1977-1980 yılları arasında Urfa'da CHP'den belediye başkanlığı yapan Feridun Yazar ile önemli Kürt ailelerinin fertleri vardı.

Bu ikilik partinin kendini halka tanıttığı ilk günlere yansıdı. Parti liderleri partiyi en başta "Türkiye'deki herkes" için kurulmuş ve Kürt partisi olmadığını ileri süren bir çerçeveye oturtmaya çalıştı (bkz. örn. *Turkish Daily News*, 9 Ağustos 1990; Ölmez 1995, s. 112-21). Parti kurulduktan 5 ay sonra genel başkan Fehmi Işıklar, HEP'in ideal üyeliğini şöyle bir ifadeyle tanımlıyordu: "Biz kitle partisiyiz. Sağ çizgimiz 'demokratlığa' kadar uzanıyor ama sol çizgimiz silahlı eylemden önce duruyor. Bu iki çizgi arasında kalan insanları bize katılmaya davet ediyoruz" (*Turkish Daily News*, 14 Kasım 1990).

Fakat 1991 yılının baharı biterken Işıklar daha ihtiyatlıydı. 1991 Haziranı'nda yapılan partinin ilk kongresinde şöyle diyordu: "Bazı çevreler kurulduğundan beri HEP'i dar anlamıyla bir Kürt partisi olarak damgalamak istiyor... Biz ezilenlerin partisiyiz. Bu çerçevede bir Kürt partisi olarak damgalanmaktan gurur duyuyoruz." Birkaç gün sonra HEP'in yöneticileri "Kürt partisi" yakıştırmasından "rahatsız olmadıklarını" tekrarladılar zira "en çok insan hakkı ihlaline uğrayanlar Kürtlerdir" (*Turkish Daily News*, 11 Haziran 1991; Demir 2005, s. 118). Partinin kurulmasına yardımcı olan önde gelen Türk parlamenterler istifa etmesiyle partinin gerçekten de bir "Kürt partisi" olduğu izlenimi güçlendi (Demir 2005, s. 116). 1995'te yapılan bir

1 Fehmi Işıklar, İbrahim Aksoy, Ahmet Türk, Abdullah Baştürk, Kenan Sönmez, Mehmet Ali Eren, Arif Sağ, Adnan Ekmen, İsmail Hakkı Önal, Cüneyt Canver ve Salih Sümer. Eski SHP vekili Mahmut Alınak da 1990 yılının Eylül ayında HEP'e katıldı.

söyleşide, o zaman milletvekili olan Mahmut Alınak şöyle diyordu: "HEP'in misyonu Kürt sorununu çözmek değildi. İnsan hakları ihlallerine karşı mücadele etmek ve demokrasi için savaşmaktı. Kürt sorununu en önemli mesele olarak görüyorduk tabii ki. Ama asıl demokrasi sorununu çözmeye azimliydik, sadece Kürt sorununu değil... Ama HEP durmadan saldırı altındaydı. Bir biçimde daha çok Kürt olmaya zorlandı."

HEP'in erkenden Kurdî siyaseti açıkça kucaklaması farklı yönlerden gelen baskılara yanıt olarak gelişti. Abdullah Öcalan ve PKK daha önceden yaptıkları gibi legal siyaseti kınamaktan vazgeçtiler ve HEP'i PKK'nin çıkarlarını güdecek bir araç olarak görmeye başladılar. Bu, basitçe partiyi ele geçirmek anlamına gelmiyordu ama HEP'in PKK'yi destekleyen daha çok üyeye sahip olacağı ve bazı yöneticilerinin partiyi daha bariz bir şekilde Kürt milliyetçisi, PKK yanlısı bir pozisyona doğru götürecekleri anlamına geliyordu (bkz. örn. Marcus 2007; Demir 2005, s. 101). Ayrıca güneydoğudaki Kürt seçmenin PKK'ye tabandan verdiği destek, HEP liderlerinin Kürt hakları söylemi üzerinde kontrolüne meydan okuyordu. Halkın PKK'ye yönelik sempatisi her kitlesel toplantıda 1991 serhildanında olduğu gibi ortaya çıkıyordu. HEP'in Newroz kutlaması 1991 yılında İstanbul'da 15 bin kişiyi bir araya getirmişti. Parti ayrıca ağırlık merkezini Ankara'dan Diyarbakır'a ve güneydoğuya doğru değiştirmeye başladı; Diyarbakır'daki ilk yerel kongresini 1991 yılının Ocak ayında gerçekleştirdi. En önemlisi, polis tacizleri ve devlet baskısı partiyi ve yöneticilerini radikalleştirirken anaakım partilerden izole ederek kutuplaşmayla farklılık siyasetini getirdi (bu, daha sonra 4. Bölüm'de tartışılmaktadır). Bu açıdan HEP Diyarbakır Şube Başkanı Vedat Aydın'ın öldürülmesi önem taşıyordu.

Yeniden birleşmek: 1991 Ekim genel seçimlerinde HEP-SHP ittifakı

HEP'in Kürt kimliğini sahiplenmesi Türk soluyla işbirliğini bitirmedi ya da partinin sistemden hemen dışlanmasına neden olmadı. Bunun yerine Kürt aktivist-siyasetçiler, kendilerini ih-

raç edip HEP'i kurmaya iten SHP ile bir ittifak üzerinden yeniden meclise gireceklerdi. İktidardaki Anavatan Partisi'nin erken seçim kararı almasıyla ittifak 1991 Ekim seçimlerde gelişti. HEP seçimlere giremiyordu çünkü daha seçim yasasının şartlarını yerine getirmemişlerdi. HEP yöneticileri bağımsız olarak seçimlere girmeyi tartışıyorlardı ama parti destekli adaylar olarak seçimleri kazanma şanslarının daha yüksek olduğuna inanıyorlardı (Alınak 1994, s. 131-34; *Cumhuriyet*, 5 Eylül 1991). 1989'da 7 vekili ihraç ettikten sonra SHP'ye güneydoğuda destek oldukça azalmıştı ve HEP ile seçim ittifakı müzakerelerine başlayan birkaç partiden biriydi.

1991 yılının Eylül ayının ilk haftasında, SHP genel başkanı Erdal İnönü ve HEP genel başkanı Fehmi Işıklar, HEP adaylarının SHP ismiyle seçimlere gireceğini açıkladılar. İnönü, anlaşmanın yeniden birleşmeye doğru bir adım olduğunu "sadece bir seçim ittifakı olmadığını" ifade ediyor, HEP ve SHP arasındaki "yapay farkların" artık kalmadığını ekliyordu (*Cumhuriyet*, 6 Eylül 1991). İnönü otobiyografisinde (1996, s. 283) parti kurmaylarının HEP ile ittifak yapmak istediklerini çünkü bunun Kürt kökenli vatandaşların "SHP'den dışlandığı" suçlamalarından partiyi kurtarabileceğini düşündüklerini yazıyor ve şu sebebi de belirtiyordu:

> Kürt kökenli vatandaşlarımızın temsilcileri olarak görünmeye başlayan insanların ayrı bir partide değil de bütün etnik yapılara açık büyük bir parti içinde seçilme olanağını korumuş olacaktık. Bence bu, ülkenin bütünlüğünü tehdit edebilecek ayrılıkları demokrasi içinde önlemenin bir yoluydu.

Seçim koalisyonu başarılı oldu, özellikle de güneydoğudaki Kürt çoğunluklu illerin sandıklarında. SHP genel oyun %20 .8'ini aldı ve 88 sandalye kazanarak meclisteki üçüncü en büyük parti oldu (Doğru Yol Partisi oyların büyük kısmını aldı, 170 sandalyeyi genel oyun %27'sini alarak kazandı; ANAP %24 oyla 115 milletvekilliği aldı). HEP-SHP adaylarının 27'sinden 22'si meclise SHP milletvekili olarak girdiler ve SHP'nin meclisteki toplam milletvekili sayısının çeyreğini oluşturdular. Muş, Bat-

man, Van ve Şırnak'ta, SHP'nin seçilmiş tüm vekilleri HEP'liydi veya seçimden sonra HEP'li oldular. Parti Diyarbakır'da oyların yarısını alıp, il çapında 8 sandalyenin 7'sini kazandı (1987'de SHP Diyarbakır'daki oyların sadece %24'ünü almıştı). Seçilen 7 milletvekilinin 6'sı da HEP'liydi (Devlet İstatistik Enstitüsü 2004). SHP, Şırnak'ta oyların %61'i gibi yüksek bir orana ulaştı; seçilen tüm vekiller HEP'liydi (1987 seçimlerinde ANAP, Şırnak'ı kazanmıştı). 1987 seçimlerini ANAP'ın kazandığı Mardin'de de oyların %53'ünü alıp 5 sandalye kazanan SHP sandıktan tek başına çıktı; seçilen 3 vekil de HEP'liydi.

Fakat HEP'in seçimlerdeki zaferi seçim ittifakını sarsan yeni siyasi dinamikleri beraberinde getirdi ve partinin Kürt milliyetçisi siyasetine doğru kayışına katkısı oldu. SHP-HEP ortak aday listesinin yapılması PKK'ye partinin seçim listelerinin oluşturulması yoluyla partinin en üst seviye yönetimini etkileme olanağı sundu. Yeni bir genç nesil, bölge tabanlı HEP milletvekillerinin meclise girmesini de beraberinde getirdi ki, içlerinden bazıları PKK'ye oldukça yakınlardı. Parti yönetimi, (HEP'ten ziyade) PKK için çalıştıklarını düşünenlerle daha bağımsız bir noktada durmaya çalışanlar arasında giderek daha çok bölünmeye başladı.

Bu çekişme bir açıdan nesiller arasındaki farklılığı yansıtıyordu ve 1991'de seçilen vekillerin biyografileri seçimin Türk parlamentosunda yeni bir tarz Kürt temsilciliğini başlattığına işaret ediyordu. Meclisin yeni mensuplarından 11'i seçildiklerinde 40 yaşından daha gençlerdi; içlerinde parlamentonun gelmiş geçmiş en genç iki üyesi de vardı (Leyla Zana ve Sedat Yurtdaş seçildiklerinde 30 yaşındaydılar). 22 milletvekilinden 15'inin ulusal siyasette hiçbir tecrübeleri yoktu. Yeni parlamenterler HEP'i kuranlardan daha çok partinin güneydoğudaki bölgesel Kürt siyasetinin sosyal tabanını yansıtıyordu. Yeni vekillerin birçoğunun büyüdüğü dönem giderek daha fazla Kürt örgütünün etkin olduğu, 1980 askerî darbesini ve sonrasını yaşadıkları 1970'lerin sonuna-1980'lerin başına tekabül ediyordu. HEP'in ilk nesil lider kadrolarının sahip olduğunun aksine Türk soluyla kişisel ve kurumsal ilişkileri yoktu. Yeni par-

lamenterlerin hepsi güneydoğuda Kürt bölgesinde doğmuşlardı ve çoğunun Kürt aktivistlerle bağlantıları vardı. Leyla Zana, eski Diyarbakır belediye başkanı Mehdi Zana'nın eşiydi. Başka bir vekil olan Sırrı Sakık, meşhur PKK komutanı Şemdin Sakık'ın kardeşiydi. Muş'tan seçilen Mehmet Emin Sezer ise önde gelen bir Kürt milliyetçisi aileden geliyordu.

HEP'in kurumsal izi: 1993'ten sonra Kurdî partiler

HEP, 1990 yılının Haziran ayında kuruldu ve yaklaşık üç yıl sonra, 14 Temmuz 1993'te kapatıldı. Partinin yasaklanması, tutuklamalar ve bazı öne çıkan temsilcilerinin hapse atılması (4. Bölüm'de tartışılacak) Kurdî parti aktivizmini yine de bitirmedi. Aksine, seçim yanlısı Kürtler, birçok Türk siyasi partisinin tipik yöntemini takip ederek, HEP'in yerini alacak yeni partiler kurdular. Parti kurma-kapatma-kurma döngüsü sonraki yıllarda Kurdî partilerin Türk siyasi sisteminde kesintisiz mevcudiyetlerini sürdürecekleri anlamına geliyordu.

Bu partilerin uzun süreli faaliyetlerini incelemek, HEP ve ilk nesil liderlerinin HEP'in bitmesinden sonra bile devam edecek belli karakteristik özellikleri taşıyan bir kurumsal izi ne ölçüde yaratabildiklerine ışık tutmaktadır. Her ne kadar tüm bu partilerin birbirleriyle tıpatıp aynı olduğunu söylemek hatalı olsa da, Kurdî partiler genelde bölünmedi ya da gündemlerinde köklü değişikliklere gitmedi ve HEP'in sergilediği birçok karakteristiği göstermeye devam ettiler.

HEP'in hemen ardından gelen varisi Demokrasi Partisi (DEP), 7 Mayıs 1993'te kuruldu.[2] HEP genel başkanı Ahmet Türk ve birçok HEP'li milletvekili 27 Haziran 1993'te düzenlenen ilk kongrenin ardından, HEP kapatıldıktan sonra meclisteki sandalyelerini kaybetmemek için DEP'e katıldılar. DEP

2 HEP'in kapatılacağını bekleyen Kurdî vekiller iki parti daha kurdular: Özgürlük ve Eşitlik Partisi (ÖZEP)-25 Haziran 1992, Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖZDEP)-19 Ekim 1992. İki partiye de kapatma davası açıldı. Hem bu yüzden hem de iç çekişmelerden dolayı Kurdî siyasetçiler iki partiyi de feshettiler ve nihayetinde HEP'in varisi olarak DEP'te anlaştılar.

TABLO 1. 1991 Genel Seçimlerinde SHP'den Seçilen HEP Milletvekilleri

İsim	*İl*	*Daha önce seçilmiş mi?*	*Doğum Tarihi*	*Doğum yeri*	*Meslek/Eğitim*
Mahmut Kılınç	Adıyaman	Hayır	1946	Adıyaman	Mühendis
Adnan Ekmen	Batman	Evet	1943	Gercüş	İşletme
Nizamettin Toğuç	Batman	Hayır	1951	Baykan	İlkokul mezunu
Abdulkerim Zilan	Batman	Evet	1943	Kozluk	Avukat/Bayındırlık Bakanı (1973-77)
Hatip Dicle	Diyarbakır	Hayır	1955	Diyarbakır	Mühendis
Fehmi Işıklar	Diyarbakır	Evet	1941	Urfa	Teknik okul/sendikacı
Salih Sümer	Diyarbakır	Evet	1951	Bismil	Ortaokul
Mahmut Uyanık	Diyarbakır	Evet	1940	Silvan	Avukat
Sedat Yurtdaş	Diyarbakır	Hayır	1961	Cingişi	Avukat
Leyla Zana	Diyarbakır	Hayır	1961	Silvan	Ortaokul
Mehmet Sincar	Mardin	Hayır	1953	Mardin	Öğretmen
Ahmet Türk	Mardin	Evet	1942	Mardin	Lise
M. Ali Yiğit	Mardin	Hayır	1942	Nusaybin	Lise
Muzaffer Demir	Muş	Hayır	1953	Bulanık	Doktor
Sırrı Sakık	Muş	Hayır	1957	Muş	Turizm
M. Emin Sezer	Muş	Hayır	1944	Varto	Doktor
Zübeyir Aydar	Siirt	Hayır	1961	Siirt	Avukat
Naif Güneş	Siirt	Hayır	1956	Kurtalan	Lise
Mahmut Alınak	Şırnak	Evet	1952	Digor	Avukat
Orhan Doğan	Şırnak	Hayır	1955	Derik	Avukat
Selim Sadak	Şırnak	Hayır	1954	İdil	İşletme
Remzi Kartal	Van	Hayır	1948	Van	Diş hekimi

Kaynak: TBMM Albümü, 19. Dönem 1992; Demir 2005, s. 131-32.

yöneticilerinin bölgesel ve ulusaşırı Kürt milliyetçi çevreleriyle HEP'lilerden daha fazla yakın ilişkileri vardı; Türkiye dışındaki Kürt gösterilerine ve mitinglerine sıkça katılıyorlardı. Partinin kurulmasının öncesindeki aylarda, DEP'in müstakbel yöneticilerinin birçoğu ülke dışında PKK'nin düzenlediği toplantılara katıldı. Başından itibaren partide, Türk liberalleriyle daha yakın ilişkiler kurmak veya sürdürmeyi savunanlarla partinin PKK ile daha yakın bağlarının olmasını isteyenler arasında derin bir ayrım vardı. 1993 yılının Aralık ayındaki DEP parti kongresinde sözünü hiç esirgemeyen Diyarbakır milletvekili Hatip Dicle'nin parti başkanı olarak seçilmesiyle PKK yanlısı fraksiyonların parti içinde yükseldiği daha da belirginleşti. Dicle, DEP'le PKK'yi açıkça ilişkilendirme arayışındaydı ve partiyi PKK'yi savunmak için kullanıyordu. Örneğin 12 Aralık 1993'teki parti kongresinde PKK'nin terörist örgüt olarak yaftalanamayacağını (çünkü birçok Kürt'ün desteğini alıyordu) ve bir siyasi parti olarak görülmesi gerektiğini savundu (Demir 2005, s. 286).

DEP'in (Haziran 1994'te yaşanacağını gibi) kapatılacağını öngörerek, Kurdî parti liderleri Halkın Demokrasi Partisi'ni (HADEP) 11 Mayıs 1994 tarihinde kurdular. Çalkantılı bir bahardan sonra idareyi ele alan yeni partinin genel başkanı Murat Bozlak, partiyi demokrasi ve insan haklarına vurgu yaparak daha geniş bir çerçeveye yerleştirmek için çabaladı, partiyi söylemsel olarak çatışmacı bir zeminden uzaklaştırdı. Buna rağmen sonuçta HADEP de Anayasa Mahkemesi tarafından 2003'te kapatıldı. Ardından Demokratik Halk Partisi (DEHAP) kuruldu. Hapisten yeni çıkan eski DEP milletvekillerinin yeni kurduğu Demokratik Toplum Partisi (DTP) ile DEHAP 2005 yılının Ağustos ayında birleşti.[3]

Bu partilerin her biri –HEP, DEP, HADEP, DEHAP ve DTP–, hareketin içindekilere ve dışarıdan gözlemcilere, önceki partilerin başlattıkları işleri devam ettiriyormuş gibi görünüyordu; bu partiler, başka bir deyişle, ayrılan gruplar de-

3 2009 yılının Aralık ayında Anayasa Mahkemesi DTP'yi kapattı. Yerine Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) geçti.

ğil, mahkemenin kapattığı partiler yerine kurulan partilerdi. Partilerin programlarının bazı kısımları tıpatıp aynıydı ve –yasal müdahalelere ve engellemelere rağmen– partilerin çoğu aynı kişiler tarafından yönetiliyordu.

Kurdî partilerin gündemlerinde, yöneticilerinin sosyal yapısında, diğer partilerle ve sivil toplum örgütleriyle kurdukları ilişki biçimlerinde devamlılıklar görülebilir. HEP'in geliştirdiği tipolojide solcu, seküler, etnik Kürt bir siyasi parti olarak hem tanınma siyasetine hem de yeniden paylaşım siyasetine vurgu vardı (Fraser 1997). HEP ve DEP'in programlarının kapsamlarına bakıldığında, solcu sosyal adalet ısrarı rahatça görülebiliyordu: Parti "tüm işçiler, işsizler, köylüler, düşük seviyeli memurlar, öğretmenler, demokratlar, sosyal demokratlar, sosyalist entelektüeller, esnaf ve zanaatkârlar, zulüm ve baskıya maruz kalmış tüm halklar ve demokrasinin tarafını tutan herkes" içindi. Kürt haklarının hep gündemde tutulmasının yanı sıra (5. Bölüm'de tartışılacak) ilk Kurdî parti programları, toprak reformu ve yeniden toprak dağıtılması, bölgesel ekonomik farklılıkların yok edilmesi için düzenlemeler yapılması, kamu iktisadi teşekküllerin özel sektöre satılmaması ve fakirlerle işsizlere daha geniş hizmetler sunulması taleplerini de içeriyordu. 1990'ların sonu ve 21. yüzyılın başındaki solcu ekonomik söylemi yansıtarak, sonraki Kurdî parti programları da adil, katılımcı, sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı; sağlık, eğitim ve altyapıda devlet yatırımını; sendikalara koruma; kadının sosyal ve ekonomik statüsünün korunması için yasalar gerekliliğini vurguluyordu (bkz. örn. DTP 2005 program, s. 53-89).

Kurdî partiler hem ideolojilerinde hem de sosyal yapılarında oldukça sekülerdi. Fakat bu seküler duruş 1990'ların sonunda İslâmcı partilerin seçimlerdeki yükselişi ve Kürt oyları için rekabet etmeye başlamalarıyla birlikte biraz yumuşadı. Bu tarz seküler duruş, partilerin kurmaylarının ve yöneticilerinin görüşünü yansıtıyordu: Meslekleri ve sivil toplum faaliyetleriyle siyasal sermaye ve statü edinmiş kentli, orta –ve alt orta– sınıf erkek ve kadınlar. Kurdî parti elitleri genelde –özellikle de 2000'lerin ilk yıllarında– hukukçuluk, eğitimcilik ve sivil

toplum örgütlerinde öncülük gibi arka planlardan gelme eğilimindeydi. Kurdî partilerden daha dengeli kurumsal alan sağlayan STK deneyimleri bu gibi aktivistlere idarecilik eğitimi, bağlantılar ve güvenilirlik sağladı. Örneğin 2007 genel seçimlerinde Türk parlamentosunda sandalye kazanan 20 DTP milletvekilinden 5'i İHD'de yöneticilik yapmıştı ve en az 6 kişi de sendikalar, kadın örgütleri ve barolarda etkindi.[4] Kurdî milletvekillerinin ve belediye başkanlarının biyografileri, HEP'ten DTP'ye kadar, Kurdî partilerin birçok farklı örgüt ve partiyle ittifaklar yürüttüklerini, kaynak paylaştıklarını (insani, maddi, fikrî ve farklı türlü) gerçeğini gösteriyor.

Kurdî parti yöneticilerinin başka bir karakteristiği de seçim süreci ve kurumlarına yönelik pragmatik tutumlarıydı. Seçim koalisyonu kurma istekliliğinin yanı sıra (1991 yılında yapmış oldukları gibi ve daha sonra da DEHAP'ın 2004 yerel seçimlerinde SHP ile yeniden koalisyon kurarak tekrarladığı gibi) Kurdî siyasetçiler seçimlere tam katılımı vurguladılar, yani, Kurdî adaylar seçimleri kazandıkları takdirde neredeyse istinasız olarak koltuğa oturdular. Bu, Sinn Fein ve Herri Batasuna'nın seçimlere bir katılıp bir katılmama politikasıyla karşılaştırılabilir: Bu etnopolitik aktivistler önce seçimlere katılıp sonra da koltuğa çıkmayı reddediyorlardı, zira edinilen mevkileri meşru olmayan bir sistemin parçası olarak görüyorlardı (bkz. örn. Irvin 1999). Aslında koltuk sahibi olmak meydan okuyucuların eline daha çok olanak verirken, etkilerinin muhtemel çapını da genişletiyordu.

1990'larda başka partilerde Kürt etnopolitikası

1980'lerin sonuyla 2000'lerin başı arasında Kürt siyasetçiler sadece HEP gibi Kurdî partilere değil, birçok başka siyasi partiye de katıldılar. Başka partilerdeki bu siyasetçilerin çoğunluğu mevkilerini Kürt hareketine destek sağlamak için kullanmasalar da, bazıları Kurdî gündemin belli kısımlarına sempatiyle

4 Seçilmiş vekillerin biyografik bilgileri TBMM'nin resmî internet sitesinde bulunabilir: http://www.tbmm.gov.tr

yaklaşıyordu; özellikle demokratikleşme ve 1990'larda güneydoğudaki olağanüstü halin kaldırılması gibi önerilere. Dahası, görece az ama etkin bir grup siyasetçi güneydoğudaki Türk politikalarına devamlı meydan okuyor ve başka partilere mensup olsalar bile Kürt milliyetçisi hissiyatla açıkça ilişkileniyorlardı. 1990'lardaki Türk politikasının en istikrarlı ve sesli eleştirmenlerinden biri de daha önce Cizre'de (PKK-devlet savaşının ön cephesindeki kentte) belediye başkanlığı yapan ve meclise üç kez vekil olarak giren Kürt siyasetçi Haşim Haşimi'ydi. Haşimi, 1980'ler ve 1990'lar boyunca çeşitli dönemlerde ANAP, Refah Partisi ve Fazilet Partisi üyesiydi. Kürt milliyetçiliğine duyduğu sempatiyle bilinen Haşimi, 1997-98 yıllarında güneydoğudaki zorunlu yerinden etme konusunda meclisin kurduğu ve güvenlik güçlerini oldukça eleştiren bir rapor hazırlayan komisyonunun başındaydı ve Kürtlere yönelik Türk politikasının ciddi bir şekilde gözden geçirilmesi çağrısını yapıyordu. Başka önemli bir örnek de Kürt isyancı Şeyh Sait'in torunu Abdülmelik Fırat'tı. Fırat, merkez-sağ Adalet Partisi'nin bir üyesiydi ve parti kapatıldıktan sonra, merkez-sağ Doğru Yol Partisi (DYP) üyesi oldu. 1990'ların başında devletin güneydoğudaki politikalarına giderek daha fazla eleştiri yöneltiyordu ve 1994 yılının Eylül ayında farklı partilerden 33 vekilinin desteğini alarak mecliste Kürt sorununun tartışmaya açılmasını talep etti (bkz. örn. Kaya 2004, s. 233-34). (Fırat, 1994'te DYP'den istifa etti ve HADEP'te çalıştıktan bir süre sonra da kendi Kurdî partisi Haklar ve Özgürlükler Partisi, HAK-PAR'ı kurdu.)

Fırat ve Haşimi gibi siyasetçiler kişilik olarak popüler olsalar da, çok sayıda seçmeni Kürt sorunu etrafında harekete geçirebilmek için gerekli olan kurumsal destek ya da tabanla sosyal temasları yoktu. Bunun sebebi bir açıdan PKK'yi şiddet yüzünden kınamaları ve örgütün düşmanlığını kazanmalarıydı. HEP ve varislerine alternatif etnopolitik partiler kuran Kürt ulusal hak savunucuları da benzer şekilde geniş çapta tabana inememe sorunundan mustaripdiler. Şerafettin Elçi'nin 1997'de kurduğu Demokratik Kitle Partisi (DKP), devamında 2006'da kurulan Katılımcı Demokrasi Partisi (KADEP), Fırat'ın HAK-

PAR'ı hep Kürt milliyetçisi partilerdi ve Kurdî bir gündemi savunuyorlardı ama aleni olarak PKK'yi reddediyorlardı. Bunlar liderleri ve şubeleri olan partilerdi ama çok az üyeleri vardı ve neredeyse hiç temsiliyetleri yoktu. Bu, onları seçmenleri örgütleyebilecek organizasyonlar yerine yalnızca muhalif seslere dönüştürdü. Daha büyük Kurdî partiler gibi, bu tarz alternatif Kurdî partiler de devletten zarar gördüler. DKP 2003 yılında kapatıldı, HAK-PAR'ın kapatılması için birden fazla dava açıldı.

Sonuç

1990 yılında Kurdî partilerin siyasi sisteme nasıl girdiklerini anlamak, onları salt etnik milliyetçi organizasyonlar olarak kategorize etmek yerine daha karmaşık bir çevre içinde Türk merkez solu ve Kürt ulusal hareketiyle bazen işbirliği, bazen de çatışmalı bir ilişki içinde görmeye başlamayı gerektiriyor. Kabaca, HEP ve varisleri bu iki ideolojik ve örgütsel akımın arasında bir yerde var olarak sisteme, olanak ve engellere, işbirliği ve kopuşun belirleyici anlarına erişim noktası ediniyordu.

Kurdî partiler Türk siyasal kurumlarına ve seçim siyasetine bir dizi önemli yerel, uluslararası ve teknolojik gelişmelerle birlikte genişleyen Kürt direniş alanının bir parçası olarak müdahil olmaya başladılar. Bu gelişmelerin sonucu olarak Kurdî (ya da Kürt milliyetçisi) bir gündem Avrupalı siyasi ve kültürel çevrelerde kurumsallaştı ve kamusal hayatta en azından bazı Kurdî katılımlara izin vermeleri yönünde Türk karar mercilerini teşvik ederek devletin karar verme bağlamını büyük ölçüde değiştirdi. Bu gibi ulusal ve ulusaşırı Kürt milliyetçisi dinamikler Kurdî partilerin kurulmasına ve gelişmesine güç verdi. Ayrıca bu partiler, salt Kürt milliyetçilerinin ulusal mücadeleye katkısı olsun diye kurdukları partiler değildi. Aksine merkez-solun, etnik çeşitlilik içeren SHP'nin içinden çok yönlü çıkarları olan Türklerin ve Kürtlerin azımsanamayacak desteğiyle evrimleştiler. 1990'lardaki Kurdî siyasal aktivizm, 1960'lar ve 1970'lerdeki gibi, basitçe etnik ya da etnik milliyetçi bir olgu değildi; Türk sol siyasetiyle çakışan dinamik bir siyasi eğilimdi de.

Bu ikili kurumsal ve ideolojik miras hem Kurdî olanakları hem de kısıtlamaları anlamak için önemlidir. Parti sisteminin içinden evirilmek HEP vekillerinin ve liderlerinin diğer parti liderleri ve milletvekilleri nezdinde siyasi güvenilirliklerinin olduğu anlamına da geliyordu. Bir yandan Kurdî adayların seçimleri kazanmaları durumunda gerçekten koltuğa oturmalarına teşvik ederek sistemin olanaklarına erişimlerini genişletti. Ama başka bir yandan da bu, Kurdî seçmen arasında PKK içinden açıkça çıkmış olsalardı veya PKK'nin içinde bir bölüm olarak çıkmış olsalardı sahip olabilecekleri meşruiyete sahip olmadıkları anlamına geliyordu. Kendilerini açıkça PKK'ye karşı bir alternatif bir konuma yerleştirecek ya da PKK'ye referans vermeden halkın "kalbine ve aklına" sahip olacak kadar etkin bir konumları yoktu.

3

Sistemin Olanakları/Kaynakları

> Devletin olanaklarındaki ve personelindeki bolluk toplum üzerinde muazzam bir etkiye sahiptir fakat bu etki, genelde devlet liderlerinin tahmin etmediği ve beklemediği şekillerdedir.
>
> – Joel S. Migdal, *State in Society*

Legal siyaset oyununa girmek Kürt aktivistlere Kurdî partilerin ve Kürt ulusal hareketinin çıkarlarını ilerletmek için kullanabilecekleri bir dizi somut ve soyut varlığa, değere erişim sağladı. Bu bölüm, Kurdî aktivistlerin 1990-2008 yılları arasında resmî siyasi sistem içinde faaliyet göstererek kullanabildiği ne çeşit olanakların/kaynakların (*resources*) olduğunu ve bunları kullanırken aktivistlerin yaşadığı iç kısıtlamaların bazılarının neler olduğunu inceleyecek.

Yarı-demokratik veya otokrat sistemlerde aktivistlerin siyasete katılımları üzerine yapılan birçok çağdaş çalışma, olanaklara/ kaynaklara dair sorulardan kaçınıp, bunun yerine ılımlılaşma ve hareket kurumsallaşması sorularına odaklanır. Dinî ve etnopolitik hareketler genelde devlet veya sistem karşıtı çerçevede görüldüğünden devletin baskıcı yönlerine ve devletle hareketin aktörleri arasındaki çekişmeye odaklanma eğilimi vardır. Bu eğilim sıkça kurumların yeniden dağıtım potansiye-

lini ve devlet aygıtını oluşturan süreçleri görmezden gelir. Olanakların ne olduğunu incelemeden yapılan varsayımlar, mevcut olanakların çeşitliliğine; bunların seviyesinin, kökeninin ve doğasının zamana ve mekâna göre nasıl değiştiğine; bazılarının nasıl diğerlerinden daha cazip olduğuna dair çok az ilginin olduğu anlamına gelir. Bunlara rağmen, hareketin kimliğine, etkisine ve otoritelerle ilişkisine etkide bulunduğu için hangi olanakların kabul edilip hangilerinin geri çevrileceğine dair yapılan tercihler kritik öneme sahiptir.

Sistem içinde siyaset yapanların erişebileceği olanakları incelemek, toplumsal hareket faaliyetini azaltmaz ve karar verme mekanizmasını basit bir fayda-maliyet analizine indirgemez. Parti sempatizanları ve liderleri Kurdî siyasette birtakım sebeplerden dolayı bulunurlar, hatta katılımları sıkça profesyonel ve şahsi hayatlarında ciddi bir risk yaratır. Bu kişilerin büyük çoğunluğu sistem içinde siyaset yapmaya çalışmanın fayda ve maliyetleri karşısında, örneğin, sisteme sadık kalmanın ya da sistemden tamamen çıkmanın potansiyel fayda ve maliyetlerini (maddi veya başka şekilde) de hesapladıkları için bir partiye katılmadılar (bkz. örn. Hirschman 1970). Başka bir deyişle, miktarca fazla olanaklar Kürt siyasetçilerin ve aktivistlerin bireysel ya da toplu olarak (örneğin hiç bir şey yapmamak, başka siyasi partilere katılmak veya dağlarda savaşmak yerine) neden Kurdî partilere katılmayı seçtiğini açıklamıyor. Sistem olanaklarının açıkladığı şeyse, eylem ve söylem üzerindeki birçok kısıtlamanın karşısında, resmî siyasi sistemin etnik milliyetçi hareket için her şeye rağmen kullanışlı bir platform haline nasıl geldiğidir. Böylece, her ne kadar olanaklar motivasyonu açıklamasa da, işlevselliği anlamamızda bize yardımcı olurlar.

Bu bölüm üç kısımdan oluşuyor. İlk kısım olanak kavramını tartışıp, Türkiye'de seçilmiş siyasetçilerin ve Kurdî partilerin erişebilmesinin mümkün olduğu sistem olanaklarının çeşitlerinin ve seviyesinin hatlarını çizmekte. İkinci kısım, bu olanaklara erişim ve kullanımda 1999'dan sonra siyasi bağlamda yaşanan önemli değişimlerin etkisini vurguluyor. Üçüncü kısımdaysa mevcut sistem olanaklarının kullanılmasındaki avantaj

ve dezavantajlar değerlendirilirken Kurdî partilerin yaptığı bazı tercihler analiz ediliyor.

Kavram olarak olanaklar

Olanaklar, harekete geçmek veya "pasif bireyler topluluğundan aktif katılımcı bir kamusal hayata" (Tilly 1978, 69) geçmek için kullanılan materyaller ve yollardır. Çatışmayı besler ve değişimi mümkün kılar. Fikirler ve ideolojiler, sosyal ve siyasi ağlar, etkin müttefikler, para, materyal, altyapı, kanunlar, silahlar, gönüllüler, oylar ve karizma hep bir olanak/kaynak çeşididir. Girişimciler farklı olanakları kullanarak bir hareket inşa eder (McCarthy ve Zald 1977; Rucht 1996; Jenkins 1983); bunları belirli hedeflere ulaşmak ve insanları, mekânı ve zamanı örgütlemek için kullanırlar (bkz. örn. Giddens 1984, s. 258-59). Toplumlar ve hareketlerin kendileri de, kurumlar ve hükümetler, medya ve sivil toplum kuruluşları gibi aktörler de olanaklar yaratabilir. Olanaklar böylece, birbiriyle uyumlu olmayabilen farklı noktalardan gelen varlık havuzları olarak kavramsallaştırılabilir.

Bazı hareket organizatörleri farklı olanak havuzlarından yararlanabilirken, çoğu örgüt de ya kendiliğinden ya da taktiksel tercih olarak, bazı olanaklardan diğerlerine oranla daha fazla yararlanır. Lobi faaliyeti yürütüyor gibi gözüken, oldukça profesyonelleşmiş hareketler yatay yapılı tabandan hareketlere göre daha çok maddi ve yasal olanaklar kullanırken, taban hareketleri de kendini adamış gönüllülerden yararlanır (bkz. örn. Rucht 1996; Glover ve Parry 2005). Silahlı mücadeleye dayanan hareketler özellikle silaha ve savaşçılara, onları destekleyebilmek için para ve ideolojik kaynaklara bağımlıdır (Hafez 2003). Bir olanak/kaynak havuzuna erişme kararı başka bir havuzun kullanılmasını kısıtlayabilir. En bariz şekilde, şiddet dağarcığını kullanan örgütler sıklıkla legal (resmî) siyaset sisteminin olanaklarına erişemezler. Tabandan olanak eksikliğini ikame edebilmek için resmî siyasi ve mesleki olanakların kullanılması da yaygındır; nitekim bu durumda olan birçok insan hakları örgütü bulunur.

Bu bölüm sistem olanaklarına odaklanıyor: Resmî siyasi partilerin kurulmasına olağan biçimde eşlik eden maddi ve manevi değer ve varlığa, seçimlere katılmaya, genelde ve yerelde makam edinmeye. Kurdî partiler ulusal ve uluslararası siyasi sistemlerin içinde farklı mekânlarda bu olanakları bulmuştur. Bazısı legal siyasi parti yoluyla basitçe ulaşılabilir olmuştur; ötekilerse sadece yerel yönetimlere seçilenlere ya da ulusal meclise girenler için mevcuttur.

Türkiye'de sistem olanakları beş ana kategoriye bölünebilir:

Maddi ve insani olanaklar: Bütçeler, gönüllüler ve işçiler, üyelik ücretleri, maaşlar, binalar, araçlar, ödenekler, AB ve diğer kurumlardan fonlar.

Yasal olanaklar: Seçilmişleri koruyan yasalar, yerel ve uluslararası mahkemeler.

Erişim: Hükümet ve koalisyonun bulunduğu resmî komisyonlara, meclise, parlamentoya, organizasyonlara, partilere ve gayri resmî ağlara.

Siyasi rol olanakları: Belli görevleri yerine getirme beklentisiyle gelen imkânlar, örneğin, rutin parti örgütlenme faaliyetleri, idareyle ilgili görevler, resmî işlemleri yerine getirme, kurumsal gelişim, kampanyalar vs.

Meşruiyet olanakları: Oylar ve seçmenler.

Bu gibi olanaklar Türk siyasi sistemine giren her parti için potansiyel olarak mevcut olduğundan, meydan okuyan partileri diğerlerinden ayıran nokta bunlarla ne yapmayı tercih ettikleri, bunları nasıl kullandıkları ve bu faaliyetlerin çatışma siyasetine katkı yapıp yapmadığı ya da hareketi bir şekilde daha ilerletip ilerletmediğidir. Çoğu zaman, siyasi partiler olanakları statükoyu devam ettirecek şekilde tasarruf ederler. Başka zamansa partiler bu gibi olanakları hareketin çıkarlarını yine de ilerleten geleneksel anlamda da (örn. himaye siyaseti) kullanabilirler ya da oyunun altında yatan kurallara açıkça meydan okuyabilmek için (örn. sembolik Kürt siyaseti) gayet aykırı şekillerde de kullanabilirler. Nitekim Kürt aktivistler ikisini de yaptılar.

Maddi ve insani olanaklar

Partiler kurmak, genel ve yerel seçimlerde koltuk kazanmak Kurdî partilerin hareketin hedeflerini ilerletme ve partiyi güçlendirme amacıyla kullanılabilecek fonlara erişebileceği anlamına geliyordu. Türkiye'de birçok legal siyasi parti yıllık gelirlerinin %50 ila %70 oranındaki payını devletten alır (Gençkaya 2000, tablo 2). 1980'lerin başından beri, genel seçimlerde %10'luk seçim barajını aşan partilerin yanı sıra barajı aşmasa da genel oyun %7'sini alan partiler de hazineden pay almaya hak kazıyorlar. Her ne kadar Kurdî partiler bu barajları hiç aşamasa da, Siyasi Partiler Kanunu'nda 1990 yılında yapılan bir değişiklik seçimlere katılmayan ya da barajı aşamamış partilerin mecliste en az 10 sandalyesi varsa hazineden pay alabilmesine izin verdi. Böyle bir durum ancak seçildikten sonra bir grup parlamenterin yeni parti kurması ya da başka bir partiye üye olmasıyla ya da başka bir partiden seçim koalisyonu sayesinde seçilmişse gerçekleşebilirdi. HEP, adayları SHP ile yapılan seçim koalisyonu üzerinden meclise girdikten sonra hazineden pay almaya hak kazandı. 1990'da 86 milyon TL (o zaman yaklaşık 32 bin ABD doları); 1991'de 817 milyon TL pay aldılar (o zaman yaklaşık 196 bin ABD doları). HEP'in resmî bütçe raporlarına göre, bu para partinin genel merkezinin ve milletvekili adaylarının bağış olarak topladıklarının iki katından daha fazlaydı (Gençkaya 2000, tablo 6). Ankara Devlet Güvenlik Mahkemesi'nde 1994'te yaptığı savunmasında Ahmet Türk, HEP'in 1993'te devlet desteği olarak yaklaşık 12 milyon lira (o zaman 840 bin ila 900 bin dolar arası) aldığını ve varisi DEP'in de 43 milyon lira (o zaman 2,5 ila 3 milyon dolar) pay aldığını ifade etmişti (Demir 2005, s. 321). HEP gibi meydan okuyucu bir partinin devletten pay alması devlet tarafından kurulduğu dedikodularına (ya da Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın partinin ilk fonlara ulaşmasında anahtar rol oynayarak yardımcı olduğu söylentilerine) yol açıyordu.

Yerel seçimleri kazanmak da Kurdî partileri ve gündemini destekleyecek şekilde belediye bütçesine erişim sağladı (6.

Bölüm'de daha fazla tartışılacağı gibi). 1999'da HADEP'in 37 belediyeyi kazanmasından sonra, seçilen başkanlar yerel bütçe planlamasının başına geçtiler. 1999 ve 2004 seçimleri sonrasında Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi başkanlığı makamına Kurdî birinin oturması yıllık 30 ila 53 milyon ABD dolarına tekabül eden bir bütçeyi yönlendireceği anlamına geliyordu (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi 2005). Bağlar ve Sur gibi Diyarbakır merkez ilçe belediyelerinin bütçeleriyle birlikte, sadece Diyarbakır kenti 2005 yılında 197 milyon ABD doları değerinde geliri yerelde topladı (TUİK Bütçeler 1999-2005, s. 10). Diğer belediyelerin daha az ama yine de önemli ölçüde büyük bütçeleri vardı: Örneğin 2005 yılında Batman belediyesinin bütçesi 23 milyon ABD dolarına yakınken, Hakkari'nin ilçe ve beldelerinin bütçeleri 2005 yılında toplamda 27 milyon ABD doları değerindeydi.

Kurdî gündem için para başka kaynaklardan da gelebiliyordu. Türkiye 1999 yılının Aralık ayında resmî aday ülke statüsünü aldığında, Kurdî belediyeler Avrupa bankalarından kredi desteği yanı sıra milyonlarca dolar dağıtan Avrupa Birliği giriş öncesi fonlarına başvurabilecekti. Her ne kadar bu fonlar ve ödenekler temel altyapı çalışmalarını karşılamak için veriliyorsa da bazıları Kurdî kültürel projeleri desteklemek için kullanıldı. Örneğin 2005 yılında Avrupa Birliği Komisyonu, Diyarbakır'daki eski şehirde (Gazi Bulvarı Rehabilitasyon Programı) kapsamlı bir restorasyon projesi için 650 bin euro ayırdı ve Kürtçe sözlü edebiyat projesini geliştirmek için de 40 bin euro verdi.

Belediyeleri kazanmak Kurdî partilere ve yetkililere hareketin ve partinin hedefleri için projelere, işlere atayabilecekleri yüzlerce çalışan üzerinde idari yetki de sağladı. Çalışanların idaresi himaye siyaseti yürütebilmek için oldukça geniş olanaklar yarattı: Olanakları seçmenler ve destekçilerin arasında dağıtarak parti ve hareket için destek inşa ettiler. 2005 yılında Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi 817 personel çalıştırıyordu ki, bunların 595 kadarı geçici işçiydi (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi 2006). Yerel idare yerine özlük hakları merkezî hükü-

met tarafından belirlenmiş devlet memurların aksine, geçici işçiler bir sonraki başkanın isteğine göre işe alınıp işten çıkartılabilmektedir. Bu, Kurdî partilerin bir kez belediyeyi ele geçirdiler mi hareket ve parti sempatizanlarını işe alabilecekleri bir konuma geldikleri anlamı taşıyordu.

Kurdî aktivistlere buluşma, örgütlenme, işe alma ve eğitim faaliyetleri için legal mekânlar sağlayan fiziksel altyapı sistem olanaklarının başka bir önemli tarafını oluşturuyordu. Muhalefet hareketlerinin hayatta kalabilmesi için bu gibi yerler, özellikle de baskıcı rejimlerde (bkz. Sewell 2001, s. 69) kritik öneme sahiptir ve böyle mekânlar Kürt aktivizmi üzerindeki yasaklardan dolayı önceden Türkiye'de oldukça nadirdi. Legal siyasi partiler kurarak, Kürt aktivistleri ülke çapında kentlerde, kasabalarda şube açma mantığını –işin aslı yasal bir zorunluluktu– kazandılar. Bu mekânlar hiç de güvenli değildi; sıkça saldırılara maruz kalıp gözetleniyordu, özellikle de 1990'ların ortasında. Buna rağmen, kentleşen Türkiye'de örgütlenme ve kolektif harekete geçme için harekete kurumsal omurgayı sağladılar.

Parti ofisleri genelde sempatizan bina sahipleri tarafından kiralanıyordu ve çok önemli direniş ve cemaatleşme mekânları haline geldiler. Ankara gibi batıdaki bir kentte bile Kurdî parti ofislerine gelen ziyaretçiler televizyonda, bazıları devlet tarafından yasaklanmış, Kürtçe uydu kanallarının gösterildiği salonlarda bekliyordu. Duvarlarında öldürülen parti üyelerinin portreleri asılı bazı ofisler bir şekilde hareketin şehitlerinin mabetleri haline gelmişti. Bir parti kapatıldığı zaman, yöneticiler yine aynı ofisleri tutup, eski parti levhasını yenisiyle değiştiriyordu. Bu, belli mekânlara alışılmasını ve destekçilerin buralara gelmeye devam etmesini sağlıyordu.

Belediye başkanlığı makamına gelmek Kurdî aktivistlere belediye binalarına kolay erişim sağladı (ve de daha büyük ve iyi binalar yapmak için fonlara). Diyarbakır gibi şehirlerdeki bazı daha büyük ve yeni belediye binalarının konferans salonları ve tiyatro sahneleri vardı. Böylece konferanslar, film festivalleri ve harekete hizmet edecek başka aktiviteleri yapabil-

mek kolaylaştı. Kurdî adaylar Bağlar merkez ilçe belediyesini 1999 yılında kazandıklarında, daha önceden kullanılan sıkış tepiş ofislerin yerine milyonlar değerinde yeni bir belediye binası yaptılar. Yeni bina daha sonra tüm bölgedeki Kurdî belediyeler tarafından çokdillilikten tarihi korumaya kadar çeşitli konularda uluslararası konferanslar düzenlenecek bir mekân olarak kullanıldı.

Yasal olanaklar

Türk parlamentosuna seçilmek Kurdî vekillere dokunulmazlık sağladı. Bu şekilde siyasi düşüncelerini ifade ederken meclisin dışındaki diğer sempatizanlarından çok daha fazla yasal korunmaya kavuştular. Türkiye, parlamenter dokunulmazlığın çok genişletilmiş bir formunu uygulamaktadır. Meclisin dokunulmazlığı kaldırmayı oylaması durumu dışında, milletvekillerinin meclis dokunulmazlığı yanı sıra meclisin dışındaki eylemleri de yasal koruma altındadır (bkz. örn. Koçan ve Wigley 2005, s. 123-24).

1994 sonunda meclis bazı Kurdî milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılması ve vekillerin yargılanması için oylama yaptıysa da, 1990 yılında ilk kez sisteme girenler için bu durumun oluşması oldukça düşük olasılıktı. 1961 ve 1998 yılları arasında, savcılar meclise yaptıkları 2.713 taleple 1.151 vekilin dokunulmazlığının kaldırılmasını talep ettiler (Koçan ve Wigley 2005, s. 135, 137). Ama dokunulmazlık 20'den az vaka için kaldırıldı. Dahası 1968 yılından beri hiçbir parlamenterin dokunulmazlığı kaldırılmadı. Milletvekilliği dokunulmazlığı parti üyelerinin daha önceden gözaltına alındıkların da dahi bir sürü suçlama karşısında korunma kazanabildiği sabit bir araçtı: Örneğin hem 1987 hem de Haziran 2007 genel seçimlerinde Kurdî bir milletvekili adayı seçim döneminde PKK'ye destek vermek suçlarından dolayı hapisteydiler. Adayın milletvekilliğine seçilmesi, her seferinde, hapisten meclise bir seyahat anlamına geliyordu.

Resmî erişim

Kurdî partiler ve seçilmişler; karar verenlerle etkin komitelere, organizasyonlara ve platformlara daha önceden hiç sahip olmadıkları bir erişim elde ettiler. Türk parlamentosuna seçilip mecliste konuşmak; siyasi, diplomatik temsilciler ve medya temsilcileriyle tanışmak, medyanın ilgisini çekebilecek faaliyetler yürütmek için yeni olanaklar sağladı. 1991 yılında SHP ile meclise girenler parti içinde yöneticilik görevleri üstlenebiliyordu. Politikaların belirlenmesinde ve bütçenin yapılmasında biraz etkin olabilecekleri şekilde mecliste idari konumlara gelme, meclis komisyonlarıyla komitelerinde bulunma ve başkanlık etme hakkına sahip oldular. Ayrıca yabancı hükümetlere ve diplomatlara, çokuluslu örgütlere ve uluslararası ajanslara daha çok erişim elde ettiler. Bu erişim hem resmî konumlar (örneğin hükümetler arası komiteler) ve hem de diplomatik kanallardan gayri resmî bağlantılar kurma şeklini aldı.

Yerel seçimleri kazanmak hem ulusal hem de uluslararası siyasette erişime dair yeni olanaklar da getirdi. Kurdî belediye başkanları Türkiye'deki çeşitli bölgesel, ile ait idari kuruluşlara katıldılar; bölgesel ve ulusal siyaset ağlarının parçası haline geldiler. Bunların arasında, örneğin Güneydoğu Anadolu Bölgesi Belediyeler Birliği (GABB) ve Türkiye Belediyeler Birliği de vardı. Hem Türkiye'deki hem de Türkiye'nin dışındaki ticari örgütlerle iş dünyasından ve sivil toplumdan temsilcilerle yakın temasları vardı. Türkiye'de 1990 ve 1994 yılları arasında Kurdî milletvekillerinin oynadığı rolü, 1994-2007 yılları arasında mecliste hiç Kurdî parti temsiliyeti olmadığı için Kurdî belediye başkanları üstlendiler. Belediye başkanları uluslararası toplum ve Kürtlerin çoğunluğu oluşturduğu bölgeler arasında aracı oldular. Daha genel olarak, Kurdî hareketle ilişkili birçok uluslararası zeminde ülkenin Kürt nüfusunun "resmî" temsilcileri oldular. Uluslararası organizasyonlarda resmî ve idari konumlara geldiler. İçerlerinde en önemlisi yaklaşık 1.400 kenti kapsayan Dünya Birleşmiş Kentler Federasyonu'dur (FMCU-UTO). Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanı Feridun Çelik,

2001'de FMCU-UTO yönetim kurulu üyesi oldu. Osman Baydemir de onu takip etti. Baydemir, 2005-2006 yılları arasında yönetim kurulu üyesi olarak Paris, Pekin ve Washington'a seyahat etti. O ve diğer Kurdî belediye başkanları Avrupalı delegeler ve diplomatik temsilcilerle konuşmak için birçok fırsat elde ettiler. Örneğin 2005 yılının Eylül ayında Baydemir, Brüksel ve Strasburg'a giderek Avrupa Komisyonu ve Avrupa Parlamentosu'nda Kürt sorunu hakkında konuştu. 1999'dan sonra başlayan AB üyeliği sürecinden dolayı, Kurdî belediye başkanları ve belediye çalışanları bölge ve bölgenin koşulları hakkında AB temsilcilerine raporlar sunabiliyordu. Temsilciler de bu raporları düzenli üyelik ilerleme raporlarını yazabilmek için kullanıyordu. Muhabirler, insan hakları örgütleri ve diğer sivil toplum kuruluşları için belediye başkanları anahtar rol oynuyordu.

Siyasi rol olanakları

Kurdî parti yetkilileri ve seçilmiş temsilcileri de siyasi rol olanaklarına erişim kazandı: Yerel yönetimlere seçilenlerin yasayla belirlenmiş veya teamülen yapmaları beklenen görev ve yetkileri. Bunlar partiyi ve hareketi ileri taşımak için çeşitli yollarda kullanılabilirdi. Şube açmak, seçim kampanyası yapmak, parti kongresi ve mitingler düzenlemek, parti hakkında bilgilendirmek, medyaya konuşmak vesaire gibi partilerin yasal olarak yapmaları zorunlu ve yapmaya hakları olduğu faaliyetler de parti kurmaya has siyasi rol olanaklarıdır. Parlamenterler için yasa yapmak ve yasamaya katılmak, komisyonlarda yer almak, seçmenlerle buluşmak, parti toplantılarına katılmak ve resmî pozisyonlarda hizmet etmek siyasi rol olanakları arasındadır.

Özellikle 1999'dan sonra, yerel yönetimlerde siyasi rollerle ilgili olanaklar Kurdî belediye başkanları ve partileri için bilhassa önemli hale geldi. Yerel yönetimler, ulusal siyasetten daha özerk bir siyaset faaliyetine izin verdiği için ve Kürt nüfusunun güneydoğuda yoğunlaşmasından ötürü, siyasi rolle ilgili olanaklar Kurdî partilerin yerel dertleri ulusal seviyedeki siyasi

tartışmalardan ayırarak toplumu tabandan örgütlemeye ve aşağıdan yukarı özerklik inşa etmesine izin verdi.

Yerel yönetimlerin siyasi role dair görece bu kadar geniş çapta olanak sağlayabileceği, Türk siyasi sisteminin yüksek seviyede siyasi merkezîyetçi olması göz önüne alındığında, ayan beyan değildi. Ancak bu tarz olanaklar 1970'lerden beri giderek artmıştı. 1960-1997 yılları arasında ülkenin kentli nüfusu %25'ten %65 oranına çıktı (İncioğlu 2002, s. 73); 2000'e gelindiğinde Türk nüfusunun %79'unun kentlerde ya da belediye sınırları içinde yaşadığı tahmin edilmektedir. Yerel seçimlerde daha fazla insanın oy vermesi de yerel seçimlerin giderek artan önemini yansıtıyor. Yerel seçimlere 1970'lerde ortalama %30 ila %50 oranındaki katılım 2000'lerin başında %70-80'lere kadar yükseldi. Artan nüfus, yetkileri zaten az olan kent yönetimlerinin idare etme kapasitesine fazla gelerek, kamunun ve yerel siyasetçilerin ademi merkeziyet ve mali özerklik taleplerini gündeme getirmesine sebep oldu.

Belediye başkanları bu dönemde hem yerel hem de ulusal siyasette daha görünür bir siyasi rol oynamaya başladılar. Merkezî politikaları eleştirmeleri onları sıkça Ankara ile çatışma haline soktu (Finkel 1990, s. 188). O yılların oldukça kutuplaşmış ulusal siyaset alanının reddi gibi 1970'lerde farklı partilerden bazı belediye başkanları bölgesel sorunları çözebilmek için partiler arası işbirliği yapmaya çalıştılar (Tekeli 1982, akt. Ergüder 1987, s. 16). Bu belediye hareketi o dönemde bir reformla sonuçlanmasa da belediye başkanlarının statüsünü arttırdı, başkanları kamu hizmetlerine dahil etti ve 1980 darbesinden sonra 1983'te yapılan ilk sivil seçimleri kazanan ANAP'ın yapacağı ademi merkeziyet reformlarının alameti oldu.

Epey zamandır farklı siyasal alanlar haline gelen belediyeler güçlendirildi, yeniden organize edildi ve ANAP tarafından 1984'te başlatılan bir dizi reform kapsamında yeni bir olanak tabanına kavuştular. Bu reformlar salt ANAP'ın piyasa ekonomisi ve ademi merkeziyete yaptığı vurguyla açıklanamaz. Bunlar SHP ile Süleyman Demirel'in Doğru Yol Partisi'nin darbeden sonra ilk kez yeniden seçim yarışına girdiği bir dönemde

kentli seçmenler nezdinde partinin profilini yükseltmeye ve daha albenili kılmaya da hizmet ediyordu (Heper 1987, 1989; Bayraktar 2007). Yeni reformlar iki kademeli bir sistem getirdi, Türkiye'nin en büyük şehirlerini kapsayan büyükşehir belediyeleriyle hem büyükşehirlerin semtlerinde (İstanbul'da örneğin Beşiktaş) hem de belediye statüsü taşıyan ama büyükşehir sayılmayan görece daha küçük kasaba ve kentlerde ilçe belediyeleri kuruldu. Geçmişle karşılaştırıldığında, büyükşehirler bütçeden hiçbir belediyeye ayrılmamış büyüklükte pay aldılar, 1980'ler ve 1990'larda en başta 3 şehir büyükşehir statüsündeyken (İstanbul, Ankara ve İzmir) 16 şehir büyükşehir oldu. Bunlara 1993'te büyükşehir belediyesi olan Diyarbakır da dahildi.

1990'lara gelindiğinde, özellikle de büyükşehirlerin belediye başkanları hem yerel hem de ulusal siyasette giderek daha görünür hale geldi (En öne çıkan örnek 1990'ların ikinci yarısında İstanbul belediye başkanlığı yapıp daha sonra başbakan olan Recep Tayyip Erdoğan'dır). Bayraktar (2007, paragraf 40), 1980 sonrası yerel yönetimlerin aslında "belediye sisteminin ortasında çok güçlü bir belediye başkanın olduğu ulusal ölçekte bir başkanlık sistemine" çok benzediğini yazıyor. Belediyeleri ele geçiren Kürt aktivistler bütçe hazırlamak; ana planlama yapıp uygulamak; park, meydan ve caddeler gibi kamusal alanlar yapmak, buraları adlandırmak; su, toplu taşıma ve kanalizasyon gibi zaruri hizmetleri sağlama ve sürdürme; yeşil alan ve bahçeler yapmak; sosyal ve kültürel hizmetler sunmak; su ve gıda denetimi yapmak; çöp toplamak (bkz. örn. Heper 1987) dahil "arttırılmış bir idare kapasitesi"yle (Finkel 1990, s. 189) karşılaşacaklardı. Kurdî partiler ve belediye başkanları harekete hizmet için tüm bu olanakları hem geleneksel hem de yaratıcı şekillerde kullanacaklardı.

Meşruiyet olanakları

Resmî seçimli siyaset arenasına çıkmak Kurdî aktörleri öyle yeni bir dizi "meşruiyet" olanağına ulaşmaya uygun kıldı ki,

Clifford Geertz'in sözleriyle (1973, s. 317) bunlarla "başkalarını idare etme hakkına ve itibarına" kavuştular. Kürt ulusal hareketinin yasadışı statüsü karşısında, meşruiyet sağlamak partinin esas görev ve hedeflerinden biriydi. Bunun içerisinde sadece "toplum için en uygun olan" (Connoly 1984) temsilciler ve siyasi kurumlar hakkındaki inanışları değiştirmek değil, aynı zamanda otoriteleri, seçmeni ve hareketin iddialarını benimseyip onaylayacak etkin aktörleri ikna etmek de vardı (bkz. örn. Tilly 1985, s. 171). Hareketin ve temsilcilerinin iddialarını benimsemek; hükümet yetkililerini hareketin temsilcileriyle görüştürmek için yollamak, harekete maddi kaynak sağlamak, temsilcilerini uzlaştırıcı olarak atamak, hedefteki devleti hareket adına baskı altına almak vs. gibi şekiller alabilir. Tarihsel olarak meşruiyet sağlamak için en yaygın yöntem olan (bkz. örn. Tilly 1985) şiddetin tekelini çoğu ulusal hareket sağlayamadığından hareket temsilcileri yönetme hakkını sağlamlaştırmak için ilave yollar arama eğilimindedir. Birçok hareketin uğraştığı şeyse, iddiaların meşruiyetini farklı seyirci kitleleri ve muhtemel destekçiler nezdinde sağlamaktır.

Anaakım siyasette en önemli meşruiyet kaynaklarından biri, silahların ya da protestoların sağlayabileceğinden çok farklı şekillerde itibar kazandırabilecek oylardır. Bunun nedeni hem seçimlerin evrensel olarak demokrasinin bir normu haline gelmiş olması hem de bir sokak gösterisi ya da isyancıların açıkladığı taleplerle karşılaştırıldığında oyların açık, sistematik ve doğrulanabilir siyasi tercih ifadesi olarak okunabilmesidir. Eğer yeterince yüksekse oy sayıları önem taşır, özerklik ve kendi kendini yönetme talepleri için ampirik bir taban haline gelir.

Kurdî partiler kendilerine oy verecek yüz binlerce insanı harekete geçirmeyi umuyorlardı. HEP, 1991'de SHP ile koalisyon yapıp meclise girdiğinde, Türkiye'de 29.979.123 kayıtlı seçmen vardı; bu rakam ülke nüfusunun %52'sini oluşturuyordu (Devlet İstatistik Ensititüsü, 2004). Fakat Kurdî partiler en ciddi olarak güneydoğudaki Kürt oylarını almak için çalışıyordu ki, bu iller ülke çapında nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu yerlerdi. 1991 yılında bölgede yaşayan 6 milyon insan

vardı (Kars, Urfa ve Tunceli dahil).[1] Bu illerin çoğunluğunda toplam nüfusun yaklaşık %36 ila %40'ı sandığa kayıtlıydı. Örneğin bölgedeki en yüksek nüfusa sahip Diyarbakır'da, nüfus sayımına göre 1991'de 1.100.000 kişi yaşıyorken nüfusun sadece %37'si sandığa kayıtlıydı. Kurdî adaylar, realist bir açıdan, 1991 yılında yaklaşık 2,5 milyon seçmeni kapsayan; Mersin, İstanbul ve İzmir gibi şehirler dışında kalan (ki bu kentlerde kayda değer bir Kürt nüfusu var) bölgesel oylar için rekabet ediyorlardı. 2002'ye gelindiğinde bu rakam 3 ila 4 milyona ulaşmıştı (tabii yine onları destekleyecek kitlenin büyük kesiminin yaşadığı güneydoğudaki illerle sınırlı olarak). Bu noktada resmî istatistiklere göre bölgenin nüfusu 7.200.000 civarıydı (yine 1.700.000 resmî nüfuslu Mersin hariç). İllere göre, nüfusun %38'i ila (Urfa ve Ağrı'da) %64'ü (Tunceli'de) bölgede sandığa kayıtlıydı. 2002 yılında, resmî rakamlara göre Diyarbakır il nüfusu 1.400.000 civarıydı ve bunun %43.7'si oy verebilecek şekilde sandığa kayıtlıydı (Devlet İstatistik Enstitüsü 2004).

1999 yılından sonra değişen imkânlar ve olanaklar

Kurdî aktivistlerin parti, meclis ve belediye olanaklarına ulaşıp bunları kullanma kabiliyetleri 1990-2008 yılları arasında büyük ölçüde değişti. Bu yılları iki döneme ayırıyorum: 1990-1998 yılları arasındaki ilk dönem ve 1999'dan 2008 yılına kadar olan dönem. İki dönem arasındaki fark, PKK'nin gücü ve ülkenin Kürt bölgesindeki varlığındaki değişimler; uluslararası faktörler (Türkiye'nin AB üyelik süreci ve Irak'ın ABD ve Britanya tarafından işgal edilmesi); güneydoğuda idarenin tabiatındaki değişiklerle ortaya konulmaktadır. Bu dönemler hem olanakların seviyesinde hem de aktivistlerin onları kullanma özgürlüğünde değişiklikler anlamına geliyor.

1 Bu bölgedeki iller Ağrı, Batman, Bingöl, Diyarbakır, Hakkâri, Iğdır, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak ve Tunceli'dir (Devlet İstatistik Ensititüsü, 2004).

Değişken 1: PKK'nin gücü ve varlığı

Kurdî aktivistlerin 1990'dan 1990'ların sonuna kadar sistem içinde çalışma çabaları PKK tarafından bir hayli çevrelenmişti. 1990'ların başında PKK güneydoğuda önemli sahaları tutuyordu ve hareket içinde neredeyse hegemonya seviyesinde ideolojik ve siyasi gücü vardı. Her ne kadar 1990'lar boyunca PKK alan kaybetmiş olsa da –PKK'nin düzenlediği saldırı sayısı 1993 yılında 3.300'den 1995 yılında 1.436'ya, 1999 yılında da 488'e düşmüştü (İnsan Hakları İzleme Örgütü 2001)– PKK'nin kaderindeki kati sapma 1999 yılının Şubat ayında PKK lideri Abdullah Öcalan'ın Türk güvenlik güçleri tarafından Kenya'da yakalanıp, Türkiye'ye getirilip yargılanmasıyla başladı. Öcalan aynı yılın Haziran ayında idama mahkûm edildi ama 2002 yılının Eylül ayında idam cezası müebbet hapse çevrildi. Binlerce PKK savaşçısı Öcalan'ın ateşkes çağrısına karşılık olarak ülkeyi terk etti. 2000 ile 2004 yılları arasındaki tek taraflı ateşkeste, bölgede neredeyse hiç çatışma yoktu ve her ne kadar 2005'ten sonra devam etse de, geçmişle karşılaştırıldığında savaşın seviyesi ve militarizasyon seviyesi oldukça düşüktü, en azından 2007 yılının başı için.

Aktif çatışmadan çekilmesiyle beraber PKK'nin 2002-2004 yılları arasında örgütü siyasi bir varlık olarak yeniden oluşturma çabası, özellikle Diyarbakır gibi kent merkezlerinde yeni ve daha esnek bir siyasi çerçeve yarattı. Giderek büyüyen siyasi alan sivil toplum örgütlerinin, sanatçıların ve diğer aktörlerin katılabilmesine açıktı. Bu durum, bölgedeki Türk militarizasyonunu azalttı ve hareket içinde örgütsel bir vakum oluşturdu. Her ne kadar PKK hâlâ Kurdî partilerin karar alma mekanizmalarını etkilese de, Kurdî belediye başkanları ve parti yetkilileri artık eskisine göre daha özerk hareket etmenin peşine düşebilecekti. Örneğin 2004 yerel seçimlerinde, o dönemki Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanı Feridun Çelik partinin isteğinin aksine bağımsız aday olarak seçimlere katılacağını açıkladığında, PKK lideri Öcalan ile DEHAP'ın parti yönetimi arasındaki fikir ayrılıkları kısa süreli bir aday krizi yarattı. Öca-

lan ile PKK liderlerine yakın olan bir grup Çelik'e açık desteklerini sunmuşlardı (bkz. örn. Demir 2005, s. 527-28). DEHAP yönetimiyse, kısmen tartışmalı bir kararla, uzun süredir insan hakları aktivizmi yapan ve sivil toplum kuruluşlarıyla kurduğu iyi ilişkilerle tanınan Osman Baydemir'i aday gösterdi. Aleni ithamlar ve karşılıklı suçlamalarla geçen birkaç günden sonra Çelik adaylıktan çekilerek DEHAP'ın tercihi Baydemir'in kampanyasını yapıp belediye başkanlığını kazanmasına yol verdi.

Değişken 2: Türkiye-AB ilişkileri

Maddi olanaklar, yasal olanaklar, erişim ve siyasi rolle ilgili olanaklar da 1999 yılından sonra arttı çünkü Türkiye, Avrupa Birliği üyeliği kazanma hedefinde çabalarını yeniledi. Bunları kullanma fırsatları da Kurdî partiler için arttı. 1999 yılının Aralık ayında Avrupa Birliği, Türkiye'yi aday ülke olarak tanımayı kabul edince, kültürel ifade ve örgütlenme üzerinde yıllardır etkin olan birçok kısıtlamayı gevşetecek şekilde bir dizi yasal reformun önü açıldı. 2001-2004 yıları arasında, Türk parlamentosu AB üyelik kriterlerine uyması adına hazırlanmış dokuz reform paketini onayladı. Ceza Kanunu ve anayasayla ilgili reform paketinde idamın kaldırılması, yargı reformları (en önemlisi Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin kaldırılması), Milli Güvenlik Kurulu'nun sivilleşmesi ve de kültürel ifadeye daha fazla özgürlük veren düzenlemeler vardı. 2004 yılından 2008 yılının sonuna kadar, bu reformlar yerel dillerde (Kürtçe dahil) kısıtlı bir yayın yapma ve özel kurumlarda (okul ve üniversitelerde Kürtçe okutulması 2009 yılının başına kadar yasadışı kalmaya devam etti) Kürt dilinde dersler verilmesi hakkını sağladı.

Bu yasal değişikler yanı sıra AB adaylık süreci bir yandan da AB raporları üzerinden bir dizi doğruyu saptama misyonunu getirdi. Diyarbakır, güneydoğudaki en büyük şehir olduğundan yabancı ziyaretçiler tarafından kolayca ziyaret edilebiliyordu ve 1990'larda çok ciddi insan hakları ihlallerine sahne olmuştu. Dolayısıyla şehir Türkiye'nin demokratik reform süre-

cini izlemek için bir çeşit vaka çalışmasına dönüştü. Yabancı yetkililer ve delegasyonlar kente düzenli olarak gelip, oradaki Kurdî belediye başkanlarına Avrupalı yetkililere ve Avrupa denetim prosedürlerine geniş erişim imkânı sağlayıp, Türk otoritelere baskı yapıyordu. Yukarıda değinildiği gibi, AB üyeliğine adaylık süreci belediyeler için yeni fon fırsatları da sunuyordu. Belediyeler artık aday ülkelerin başvurabildiği farklı birtakım AB fonlarına başvurabiliyordu.

Değişken 3: Güneydoğu'da idare

1999 öncesi ve sonrası dönemler arasında siyasi bağlamdaki üçüncü önemli dönüşüm, daha önceden olağanüstü halle yönetilen Kürt illerinin idaresinin sivilleşmesidir. 12 Eylül 1980 darbesinden 1987 yılının yazına kadar güneydoğunun büyük bir kısmı sıkıyönetim altındaydı. 1987 yılının Temmuz ayında sıkıyönetim kaldırılır kaldırılmaz, Olağanüstü Hal (OHAL) yerini almıştı. OHAL, 13 ilde en yoğun şekilde uygulanıyordu (Bingöl, Diyarbakır, Elazığ, Hakkari, Mardin, Siirt, Tunceli, Van, Adıyaman, Bitlis, Batman, Şırnak ve Muş). OHAL altındaki bu iller olağandışı güç tanınmış bir bölge valisinin idaresi altındaydı. Vali, güvenlik amirlerine mahkeme izni olmadan evleri ve parti ofislerini arama yetkisi verebiliyor, tüm bir köyün boşaltılmasını emredebiliyor ve halkın toplanmasını kısıtlayabiliyordu. Ülkenin diğer kısımlarında etkin olan temel yasal ve siyasi haklar askıdaydı; kişiler yargılanmadan çok uzun süreler gözaltında tutulabiliyor ve mahkeme kararı olmadan telefonlar dinleniyordu (savcının imzası yetiyordu). OHAL bazı illerde 1990'ların sonunda kaldırılmış olsa da Diyarbakır, Şırnak, Hakkari ve Tunceli'de 2002 yılına kadar devam etti.

OHAL'in kaldırılmasının son safhası bölgede bazı yerlerde toplamda 24 yıl kadar sürdürülmüş olan "sıkıyönetim" idaresi politikasından (illere göre değişiklik gösteriyordu çünkü bazı illerde sıkı yönetim 1978 yılından beri sürdürülüyordu) ciddi bir sapma teşkil ediyordu. Olağan idare yetkilerine sahip sivil valiler daha önceden sıkıyönetimle yönetilen illere atanıyor-

du. Bu, siyasi partilere ve sivil toplum kuruluşlarına toplanma konusunda daha çok özgürlük verdi ve otoritelerin ifade özgürlüğünü kısıtlamasını zorlaştırdı. Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin 2004 yılının Temmuz ayında lağvedilmesi de idarede önemli bir değişiklik sağladı; bu mahkemeler ülkenin belli bölgelerinde 1984 yılından beri faaliyet gösteriyor ve yaygın ölçüde aktivistleri yargılamak için kullanılıyordu.

Meydan okuyan partiler: Farklı olanak havuzları arasında gerilimler

Siyasi bağlamdaki değişimler özellikle Kurdî belediye başkanları ve güneydoğudaki belediyeler için sistem dahilindeki maddi, yasal, erişimle ve siyasi rolle ilgili olanakların tabiatını ve seviyesini değiştirdi. 4. Bölüm'de daha detaylı inceleyeceğim gibi bunun aktivist-siyasetçilerin bu olanakları kullanmasında da önemli bir etkisi oldu,. Buna rağmen iki dönem boyunca, Kurdî partiler ve seçilmişleri genelde birbiriyle çelişen bir dizi bağışçının sağladığı olanakları nasıl elde edip, nasıl ellerinde tutacaklarına dair zor kararlarla boğuştular. Resmî siyasi sistemin içinde çalışmakla edilebilecek somut ve soyut olanaklar, destek tabanını sürdürecek ve genişletecek şekillerde kullanılırsa hareketi ve hedeflerini ilerletebilirdi. Fakat devlet bazlı olanaklara erişebilmek için verilmesi gerekli tavizler partinin ılımlaştığı izlenimi yaratarak hareketi bölme potansiyelini de ortaya çıkarabilirdi.

Bu durum, örneğin İsrail'deki İslâmcı hareket için böyle gerçekleşti ve hareket 1996'da İsrail'deki genel seçimlere katılıp katılmama tartışmaları sonucunda kuzey ve güney fraksiyonları olarak bölündü (Aburaiya 2004). Harici meşruiyet (bireysel seçmen, çıkar grupları, diğer siyasi partiler ve yabancı güçler gibi destekçilerin arasında dışsal olarak edinilen) ile dahili meşruiyet (içsel meşruiyet: parti aktivistlerinin, üyelerinin ve takipçilerinin bağlılığını sağlamak) arasındaki çelişkiler muhalefet partileri içinde sürekli gerilim yaratabilir (Zariski 1986, s. 31). Bu da dışarıdan anlaşılamaz görünen davranış veya söy-

lemlerle sonuçlanabilir. Ne var ki bu durum rekabet ve gerginliklerin dengelenmesi çabalarının sonucu olarak da anlaşılabilir. Ayrıca partinin aktörlerinin yarattığı dahili baskılar da PKK gibi çok güçlü bir sistem karşıtı örgütün varlığında katmerlenip büyüyebilir.

1999 yılından hem önce hem de sonra bu gerginlikler Kurdî partiler içinde oldukça yaygındı; aktivistlerin sistem olanaklarını ne kadar kullanabileceklerini kısıtlayan kişilerin geliştirmiş olduğu ya da hareketin belirlemiş olduğu sınırlar yaratıyordu. Parti yöneticileri ve seçilmişler PKK liderlerinin, inançlı parti aktivistlerinin ve PKK'ye fazlasıyla destek veren tabanın birbirinden farklı talepleriyle Türk siyasi elitleri, hükümet yetkilileri, anaakım denilebilecek Türk kamuoyu ve Avrupa ile Amerikan uluslararası toplumunun değişik beklentileri arasında dengeyi tutturmakta zorlanıyorlardı (İkinci gruptaki aktörler homojen değildi ama beklentileri ve talepleri Kürt hareketi nezdinde aynıdır). PKK menşeili aktörler oy, fon ve davaya bağlı gönüllüler gibi meşruiyet olanakları sunabiliyordu. Fakat bunun yüksek bir bedeli oluyordu çünkü Kurdî partilerin siyasi sistemin diğer olanaklarına ulaşmasını zorlaştırıyor ve partinin güvenliğini tehlikeye sokuyordu.

Kurdî parti yöneticilerinin ve seçilmişlerin bu beklentileri dengelemek için etkili şekilde kullandıkları ana bazı yollar arasında ortaklıktan çekilmek ya da ortaklığı dondurmak, seçimlere katılmamak, karar verme süreçlerinden ve etkili kurullardan dışlanmalarına neden olabilecek şekilde davranmak vardır. "Sistemin dışında" oldukları fikrini pekiştirecek şekilde davranarak ve konuşarak HEP, DEP ve varisleri PKK'ye destek veren seçmen tabanının sağladığı ve PKK tarafından sağlanan olanakları kullanmaya devam edebildiler. Yine de, bunları yaparken, hareketi somut hedeflerine ulaştırabilecek potansiyelde faydalı bağlantıları harcamış oldular.

Potansiyel müttefikler ve etkin karar alma mercileriyle önemli ilişkileri kasten kesmenin bedeli üzerinden bazı parti üyeleri ve seçilmişler arasında çok sert iç tartışmalar yaşandı. Mesela 1992 yılının baharında, SHP çatısı altında meclise gir-

miş Kurdî vekillerin çoğu SHP'den istifa ettiğinde bunlar yaşandı. O zaman SHP koalisyon hükümetinin üyesi olduğundan istifa etmek salt Kurdî parlamenterlerin Türkiye'deki en büyük partilerden biriyle ilişkilerini koparması anlamına gelmiyor, aynı zamanda kabine üyelerine erişimlerini de kaybetmeleri demek oluyordu. HEP milletvekilleri de 1991 yılının Ekim ayında yaşanan meclis yemin töreninden sonra SHP'den istifa etmeyi tartışmışlardı. Buna rağmen –SHP'den istifa etmeye zorlanan Leyla Zana ve Hatip Dicle hariç– vekiller partideki konumlarını 6 ay daha devam ettirip, bu süre zarfında parti içinde ve mecliste önemli konumlarda bulundular. 1992 yılının Mart ayında Türk güvenlik güçleri Şırnak, Cizre ve Nusaybin'deki Newroz kutlamalarında halka saldırıp 58 insanı öldürdükten sonra istifa baskıları arttı. HEP'li üyelerin çoğu sembolik protesto olarak istifa etmeyi istiyordu ve PKK de bu çağrıyı yapıyordu.

Eski HEP vekili Mahmut Alınak'ın anılarında Kurdî vekillerin sistem içinde çalışmaya devam ederek neler kazabileceklerini ve çekilmeleri durumunda neler kaybedeceklerini parti içinde nasıl tartıştıklarına dair canlı bir resim çizmektedir. Alınak, SHP'den istifa etmeye karşı çıkıyordu; bunun "kolay" olacağını, bedellerinin olacağını iddia ediyor; HEP'li vekillerin görevinin "Newroz katliamını gündemde tutarak kamuoyu baskısı yaratmak" olduğunu, istifa etmenin "katliamı gündemden düşüreceğini" ve yeni gündemin istifa etmeleri olacağını savunuyordu. Ayrıca HEP milletvekilleri istifa ederse, SHP meclis grubunun kurduğu Newroz olaylarını inceleyen SHP komisyonunun raporunu sunma ve tartışma imkânını da kaybedeceklerdi. Bu grubun Kurdî üyeleri olayların bütünüyle meclis tarafından araştırılmasını sağlamaya umuyordu. Alınak'ın yazdığına göre, istifa etmek ülkenin Kürt ve Türk toplumlarını daha da kutuplaştırmak isteyen kuvvetlere güç katacaktı. PKK, HEP'li vekillere istifa çağrısı yaptığı için de istifa etmeleri durumunda PKK'nin emirlerini uyguluyor gibi gözükeceklerdi. Alınak, "Eğer istifa etseydik bu, 'Apo, HEP üyelerini istifaya zorladı' yorumlarına yol açacaktı. Bu gibi haberler ve yorumlar mü-

cadele alanımızı daraltabilirdi" diye yazıyor (Alınak 1994, s. 210-11). Nihayetinde, Alınak'ın argümanlarına rağmen, partinin meclisteki yöneticileri SHP'den çekilmeye karar verdi. Bu karar Alınak'ın onayı olmadan verilmişti; anılarında yazdığına göre haberi medyadan almıştı (s. 212-13). 1999-2004 yılları arasında belediye başkanlığı yapmış, 1991'de HEP üyesi olan Cabbar Leygara, geriye dönüp SHP'den çekilme kararına baktığında hata yaptıklarını düşündüğünü söylüyordu ama bu, o zamanın bağlamı içinde anlaşılabilirdi. "'Keşke SHP'de kalsaydık' diyorum ama 1991'de 29 yaşında bir siyasetçiydim ve o zaman ayrılma fikrini savunuyordum... Parti yöneticilerimiz öldürülüyordu ve SHP etkin olamıyordu. Dolayısıyla duygularımız ağır bastı. Fakat yine de kalsaydık, bir ortağımız olurdu." (Çakır 2004, Leygara ile mülakat, s. 162). 4. Bölüm'de daha derinlemesine tartışacağım üzere derin parti içi tartışmalar daha sonra DEP yönetiminin 1994 yerel seçimlerinden çekilmesini de belirleyecekti.

Sonuç

Seçim ve parti siyasetine girmek Kurdî aktivistlere, partinin ve hareketin çıkarlarına hizmet etmek için ulaşılabilecek ve kullanabilecek bir dizi olanağa/kaynağa daha önce hiç olmadığı şekillerde erişim sağladı. Bunların bazılarına yasal bir siyasi parti kurmuş oldukları için ulaşabildiler; öteki tür olanaklarsa sadece meclis üyelerine veya yerel yönetimlere seçilmişlere sunuluyordu. Her ne kadar bu olanaklar/kaynaklar Türk siyasi sistemine giren her partiye sunuluyor olsa da, Kurdî partiler bunları hareketin ve partinin hedeflerini ilerletmek için beklenmedik ve olağandışı yollarda kullandılar.

Mevcut olanakların/kaynakların seviyesi ve bunları kullanabilme imkânları zaman (genel olarak 1999'dan önce daha çok kısıtlama vardı) ve yönetim kademesine göre (örn. ulusal ya da yerel gibi) değişiyordu. Fakat Kurdî partilerin meydan okuyan parti statüsü, mevcut tüm olanakları sonuna kadar kullanamayacakları anlamına geliyordu. 1990-2008 ara-

sında PKK ile alakalı meşruiyet ve toplumsal olanakları kullanmaya devam etme gerekliliği, mümkün olan olanakları azami şekilde kullanmalarını engelledi. Özellikle de Kurdî seçilmişlerin ve partilerin meydan okuyucu statüsünü tehlikeye sokacak ya da onları işbirlikçi gibi gösterecek bağlantılar kurmaktan çekindiler.

4

Baskının Karakteristikleri

Olanaklara/Kaynaklara Erişimi Kısıtlamak

1990-2008 yılları arasında Kurdî partiler ve üyeleri sistemin olanaklarına erişimlerini kısıtlayan, bunları hareket ve hedefleri için kullanma kabiliyetlerini sınırlayan ve zaman zaman da Kurdî parti aktivizmini bütünüyle tehdit eden geniş bir baskıcı yaptırım yelpazesini tecrübe ettiler. Parti yöneticileri ve aktivistler vuruldular, yargılandılar, hapse atıldılar, dövüldüler, para cezasına çarptırıldılar, tehdit edildiler. Partiler kapatıldı, parti ofisleri bombalandı, devlet parti mülküne el koydu. Bu bölümde, bu tarz devlet menşeili ve devlet destekli baskı kampanyalarının partiler ve aktivistler üzerindeki etkisi, bu baskıların şekli incelenmektedir. Kürt hareketinin sistem içinde çalışma çabaları üzerinde baskıların ne tür etkileri oldu? Bazı anlarda baskıları daha etkin kılan şeyler neydi? Olanaklara Kurdî erişimi ve kullanımı kısıtlayan devlet mekanizmaları neden ve nasıl zaman içinde değişti?

Devlet baskısının ve devlet-parti ilişkilerinin tabiatı iki ana döneme bölünebilir: 1990-1998 arası ve 1999-2008 arası. İlk dönemde, Kurdî partileri ve faaliyetlerini bastırmak için resmî çabaların birden çok seviyede çalışmaları vardı ve bunlar hem resmî (legal) mekanizmalara hem de yargı dışı aktörlere dayanıyordu. Basitçe söylemek gerekirse, 1990'larda Kurdî siyaset-

çiler ve parti aktivistleri birçok cephede farklı cinsten faillerin fiziksel ve yasal saldırıları altındaydı. İkinci dönemde otoriteler, Kurdî siyasetçileri ve aktivistleri kontrol edebilmek için daha ziyade yargı gücüne ve iktidarın disipline edici veya otoriter bürokratik-politik mekanizmalarına (Foucault 1977; Giddens 1984, s. 33, 258-61) dayandılar. Her iki dönem boyunca da Kurdî partileri örgüt olarak, parti üyelerini ve yöneticilerini de birey olarak bastırma gayreti vardı.

Bu bölüm iki ana noktaya vurgu yapıyor. İlk olarak, iki dönemde de yaygın olan ağır baskıların esas etkisi Kurdî partilerin marjinal meydan okuyucu statüsünü pekiştirmek oldu. Türk otoriteleri ve PKK tarafından sürdürülen kutuplaştırma siyaseti, Kurdî partilerin seçim siyasetine katılmalarına rağmen anaakım siyasette kurumsallaşamamasının ana sebeplerinden biridir. İkinci noktaysa hareketin sistemin olanaklarına hem ulaşabilmesi hem de bunları kullanabilmesi konusunda devletin kısıtlama gayretinin etkinliğinin yıllar içinde belirgin oranda değişiklik göstermesi. Devletin partileri engelleme başarısı (ya da tersi, devlet baskısının etkisini azaltmakta partinin etkinliği) partilere yönelen saldırıları hangi devlet aktörlerinin aynı anda, beraberce yürüttüğüne bağlı olarak değişiyordu; daha az bir ölçüde de, Avrupa Birliği gibi dışsal aktörlerin baskıların maliyetini arttırarak bunların devamını kısıtlayabilmesine bağlı olabiliyordu.

Bu bölüm önce Kurdî partilere yöneltilen baskıların tabiatını irdeleyerek zorlamaların seviye ve şekillerinin zaman içerisinde nasıl değiştiğine bakıyor. Sonra da zorlamaların dinamiklerini ve Kurdî partiler üzerindeki etkisini iki kısa vaka çalışması üzerinden inceliyor: İlki, 1994 yılının Mart ayında Demokrasi Partisi yerel seçimlerden çekildikten sonra Kurdî parlamenterlerin milletvekili dokunulmazlıklarının kaldırılmasıyla bu partilerin resmî siyasi temsil sisteminden dışlanmaları. İkincisi, özellikle de 2006-2008 yılları arasında Kurdî belediye başkanlarına karşı yargı üzerinden yöneltilen baskılar.

Baskıyı karakterize etmek ve karşılaştırmak

5 Temmuz 1991 akşamı geç bir saatte, dört kişi Vedat Aydın'ın Diyarbakır'daki evinin kapısını çalıp polis olduklarını belirterek Aydın'ın sorgu için kendileriyle gelmesini istediler. Aydın'ın cesedi üç gün sonra Diyarbakır şehir merkezinin dışında bir yol kenarında bulundu. Kafatası çatlamıştı, bacakları kırıktı ve vücuduna en az 15 el ateş edilmişti. Valilik olaya dair üzüntülerini ifade eden bir açıklama yaparak cinayeti "faili meçhul" olarak nitelendirmişti. Hiçbir zanlının kimliği tespit edilip yargılanmadı (bkz. *Cumhuriyet*, 10-11 Temmuz 1991; ayrıca Ölmez 1995, s. 126-36).

Eskiden öğretmenlik yapan ve İnsan Hakları Derneği Diyarbakır Şubesi kurucularından olan Aydın, HEP'in Diyarbakır il başkanıydı ve onu takiben katillere kurban gidecek Kurdî parti yetkilileri ve aktivistlerinin ilkiydi. Cesedi bulunduktan dört gün sonra cenaze törenine katılan yaklaşık 25 bin kişilik kalabalıkla polis arasında çıkan çatışmada 6 kişi öldürüldü, 150'den fazla insan yaralandı. Şahitler, olayların bazı kişilerin polis karakoluna taş atmasıyla başladığını ve sonra da güvenlik güçlerinin zırhlı araçlarla müdahale ettiğini söylediler (bkz. örn. *Cumhuriyet*, 9-10 Temmuz 1991).

Bu olaylar, 1990-2008 yılları arasında Kurdî partilerin ve aktivistlerin siyasi sistem içinde etkin faaliyet göstermelerini engellemek için kullanılan yollardan en vahşi olanlarının bazılarıdır. Partilere yönetilen zorlayıcı-cezalandırıcı tedbirleri dört ana başlıkta kısımlandırıyorum: Kolluk; hukuki-yasal; hukuk dışı ve bürokratik. Bunlar tehdit etmeye, göz korkutmaya, susturmaya ve Kurdî aktivistlerle potansiyel destekçilerini radikalleştirmeye hizmet etti. Her yöntem, belirli bir dizi olanağa Kurdî erişimi kaldırmak ya da kısıtlamak ve Kurdî faaliyetlerin etkisini boşa çıkarmak üzere özelleşmiş bir şekilde uygulandı.

Kolluk tedbirleri

Kolluk tedbirleri arasında Kurdî yöneticilerin, yetkililerin ve destekçilerin dava açılmadan (ve genelde suçlama da yapılmadan) gözaltında tutulması; Kurdî siyasi kampanyaların ve kamusal alanın kullanımının kısıtlanması; göstericilere ve parti yöneticilerine yönelik fiziksel saldırılar (örn. ateş açmak, dövmek); Kurdî parti ofislerinin aranması; bilgisayar ve belgeler gibi parti malına el konulması vardır. Polis, jandarma ve öteki güvenlik güçleri bu gibi taktikleri kullandılar. Baskıcı kolluk tedbirleri, "güvenli alanları" görünüşte güvensiz kılarak Kurdî partilerin miting, gösteri ve kampanya yapmalarını fiziksel olarak engelledi; potansiyel müttefiklerin ve destekçilerin gözünü korkutarak harekete geçmelerini engelledi. Bu tarz tedbirler HEP kurulur kurulmaz hemen başladı: Örneğin HEP'in 8-9 Haziran 1991 tarihlerinde katıldığı ilk meclis toplantısında 9 yönetici ve 26 parti üyesi gözaltına alınmıştı (*Yeni Ülke*, 23-29 Haziran 1991). Bir ay sonra, HEP tarafından organize edilen dokuz günlük yürüyüşe katılan bir grup insanı tutuklayan Türk polisi, parti aktivistlerinin "bölücü propaganda" yaptıklarını iddia ediyordu. 26 Temmuz gününde, elleri sopalı polisler Batman'da bazı HEP milletvekillerini dövüp, yaklaşık 30 kişiyi tutukladılar (bkz. örn. *Cumhuriyet*, 20-27 Temmuz 1990). Bu gibi baskıcı kolluk tedbirleri 1990'lar boyunca oldukça yaygındı. 1997'de HADEP'in 102 yöneticisi, 327 üyesi ve 617 destekçisi (toplamda 1.046 kişi) gözaltına alındı. Birçoğu hiçbir suçlama yöneltilmeden serbest bırakıldı (HRFT 1997).

Hukuki-yasal tedbirler

Hukuki-yasal tedbirler Kurdî partileri örgüt olarak ve Kurdî aktivistleri-siyasetçileri de kişisel olarak soruşturmalar ve davalarla hedef aldı. Bu tarz tedbirler savcılık makamlarıyla bir dizi sivil ve Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin de içinde bulunduğu yargı organları tarafından uygulanıyordu. Türk parlamentosu, İçişleri Bakanlığı ve öteki devlet organları da daha az ölçüde bu

tarz tedbirlere başvuruyordu. Hukuki baskılar arasında cumhuriyet savcılıklarının açtığı soruşturmalar, davalar, para cezası, siyaset yasağı, makamdan indirme, uzun yıllara tekabül eden hapis cezaları vardı (Kaldırılmasından önce idam cezası tehdidi de söz konusuydu ama yine de kimseye bu cezaya çarptırılmamıştı). Hukuki baskılar partileri ve onlara destek veren kişileri siyasi sistemden ihraç ediyordu. Zamanı ve başka olanakları hareketin hedefleri için harcamak yerine boşa götüren bir nevi taciz şeklinde işleyen bu tedbirler ayrıca siyasete katılanların ve seçilmişlerin teamülen edindiği yasal korumayı ve özel hakları da geçersiz kılıyordu (örn. milletvekili dokunulmazlığı).

Cumhuriyet Başsavcılığı 1991 yılının yazında HEP'e karşı bir soruşturma başlattı ve Anayasa Mahkemesi partiyi 1993 yılının Temmuz ayında kapattı. Mahkemenin kararı sadece partinin siyasi sisteme katılımını engellemedi, aynı zamanda devlete partinin maddi varlıklarına el koyma hakkı verdi ve partiye mensup parlamenterlerin vekilliğini düşürdü. Anayasa Mahkemesi, HEP'in varisleri ÖZDEP (Kasım 1993), DEP (Haziran 1994) ve HADEP'i (2003) de kapattı. Partilerinin sürekli kapatılma tehdidi altında olması, kendilerini halka makul bir alternatif olarak sunabilmelerini çok zorlaştırıyordu, özellikle de seçim dönemlerinde. Buna eşlik eden yönetici döngüsü, partilerin PKK'den farklı bir destek tabanı yaratmasını da çok zorlaştırdı.

Kurdî partileri örgüt şeklinde hedef almanın yanı sıra, binlerce Kurdî parti yöneticisi ve üyesi de hukuki baskıyla bireysel olarak taciz edildi. Bu, sıklıkla savcıların Kürt yetkililer ve idareciler hakkında başlattığı soruşturmalar şeklinde oldu. Bu soruşturmaların birçoğu zaman içinde kapatılsa da birçoğu hakkında dava kararı alınarak Kurdî siyasetçiler ve destekçileri mahkemeye çıkmaya zorlandı. 1990'lar ve 2000'ler boyunca her yıl parti başkanlarından belediye başkanlarına, milletvekillerinden sıradan destekçilere kadar her seviyeden aktiviste karşı yüzlerce soruşturma dosyası başlatılıyordu.

1994 yılından bir kare o dönemde Kurdî idarecilerin üzerine binen hukuki baskıyı açığa kavuşturmaktadır. Bu yıl muhte-

melen 1991-2008 yılları arasında Kurdî aktivistlerin tecrübe ettiği en zor yıldır. Aşağıdaki davalar ve hükümler bu yıldandır:

- Ankara Devlet Güvenlik Mahkemesi, 8 Kurdî milletvekilini 3,5 ila 15 yıl arasında değişen hapis cezasına çarptırarak suçlu buldu.
- İstanbul Devlet Güvenlik Mahkemesi, 3 belediye başkanını Kurdî günlük gazete *Özgür Gündem*'e yaptıkları açıklamalarla ilgili olarak suçlu buldu. Üçü de (DEP'e yeni katılmışlardı) İçişleri Bakanlığı tarafından makamlarından indirilip, 20 yıl hapis cezasına ve de 208 milyon TL (1994'te yaklaşık 6.800 ABD doları) para cezasına çarptırıldılar.
- Konya Devlet Güvenlik Mahkemesi, eski DEP genel sekreteri ve sonrasında kurulan yeni Kurdî partinin başkanını Konya'da 1991 yılında yaptığı bir konuşmadan dolayı 20 yıl hapis cezasına ve 41 milyon TL (1.360 dolar) para cezasına çarptırdı.
- Ankara Devlet Güvenlik Mahkemesi, HEP yöneticilerini suçlu bularak 2 ila 6 yıl arası hapis cezasına ve 100 ila 250 milyon TL (3.400 ila 8.500 dolar) para cezasına çarptırdı. 5 kişi suçsuz bulundu.
- İzmir Devlet Güvenlik Mahkemesi, DEP'in bir kurucu üyesini DEP genel kurulunda yaptığı bir konuşmadan ötürü suçlu bulup 20 ay hapse ve 208 milyon TL (yaklaşık 6.800 dolar) para cezasına çarptırdı.
- İzmir Devlet Güvenlik Mahkemesi, 3 Kurdî yöneticiyi (eski DEP başkanı, DEP kurucu üyesi ve HADEP parti meclis üyesi) 1993 yılında DEP genel kurulunda yaptıkları konuşmalardan ötürü suçlu bulup 12 ay hapse ve 208 milyon TL (yaklaşık 6.800 dolar) para cezasına çarptırdı. İçlerinden birini başka bir mahkeme yine 20 ay cezaya çarptırmıştı.
- 1993 yılında yaptığı konuşmalardan dolayı DEP genel başkanı Yaşar Kaya iki ayrı davadan suçlu bulunup toplamda 6 yıl hapis ve 750 milyon TL (25 bin dolar) para cezasına çarptırıldı.

- Ankara Devlet Güvenlik Mahkemesi yaptığı bir konuşmadan ötürü HADEP Ankara il yöneticisini suçlu bulup, 4 yıl hapis cezasına ve 500 milyon TL (17 bin dolar) para cezasına çarptırdı (TİHV 1994, s. 352-54).

Belediye Başkanı Abdullah Kaya'nın davası özellikle kayda değerdir. Kaya, 1989 yılında Kozluk'ta (Batman'ın bir ilçesi) belediye başkanı seçilmişti. O zaman SHP'liydi. 1992'de İçişleri Bakanlığı tarafından takdire şayan görülmüş ve Belçika'da verilen Avrupa'nın en iyi yerel idarecileri ödülü için aday gösterilmişti. Kaya, 1993 yılının Eylül ayında SHP'den DEP'e geçti. 1994 yılının Şubat ayında tutuklandı, 1 aydan fazla cezaevinde tutuldu ve İçişleri Bakanlığı tarafından makamından indirildi. Görevden alınmasına dair hiçbir açıklama yapılmadı (Uluslararası Af Örgütü 1997, s. 15).

Hukuk dışı tedbirler

Hukuk dışı tedbirler arasında Kurdî parti mülklerine yönelik saldırılar, Kurdî liderlere ve parti üyelerine kamusal kolluk ve güvenlik güçlerinin görev alanları dışında fiziksel saldırıları vardı. Bu tedbirler Kurdî parti ofislerini ve başka mülkleri kundaklama ve bombalama; "faili meçhul" cinayetler olarak bilenen yargısız infaz etme ve işkenceyi kapsar. Hukuk dışı zorlamalar Türk güvenlik güçleri (polis, jandarma ve özellikle de istihbarat teşkilatı) tarafından olduğu kadar paramiliter milisler (Hizbullah, aşırı milliyetçi gruplar ve köy koruculları) tarafından da uygulanıyordu. Hukuk dışı tedbirler Kurdî aktivist ve parti üyelerine göz dağı vermeye, onları (bazı durumlarda tamamen) susturmaya, destek örgütlenmelerini zorlaştırmaya, bazı durumlarda da aktivistlerle potansiyel aktivistleri radikalleştirmeye hizmet ediyordu (böylece hareketin ılımlı kanadının elini güçsüzleştiriyordu).

"Faili meçhul" cinayetler 1989'da başladı. Tipik olarak, kurbanların ulu orta silahla vurulması veya başlarına kurşun sıkılmış, işkence izleri taşıyan cesetlerin kurbanların kaybolma-

sını takiben bulunması şeklinde gerçekleşiyordu. "Faili meçhul" cinayet kavramı, özellikle bu yöntemlerle siyasi amaçlar doğrultusunda öldürülenlere, katillerin hiçbir zaman bulunamadığı veya yargı önüne çıkarılamadığı hakikatine atıf yapıyordu. Bu gibi ölümlerin tartışmasız bir çoğunlukla kurbanları Kurdî ya da solculardı ve yaygın olarak katillerin Türk güvenlik güçleriyle ve istihbarat teşkilatıyla ilişkili olduğuna inanılıyordu. Faili meçhul cinayet işleyen katillerin kimliklerine dair şüpheler 1996 yılındaki Susurluk skandalını inceleyen meclis ve hükümet soruşturmalarının sonucunda özellikle birçok cinayeti işleyen Jandarma İstihbarat ve Terörle Mücadele Teşkilatı'nın (JİTEM) da aralarında olduğu güvenlik güçleriyle "yasadışı çeteler" arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılmasıyla sabitlenmişti. Belirsizliklerle örtülü JİTEM, 1980'lerin sonunda ya da 1990'ların başında kurulmuştu; JİTEM itirafçıları, Vedat Aydın'ın yanı sıra Kürt yazar ve aktivist Musa Anter'in öldürülmesinin de sorumluluğunu üstlenmişti (Şahan ve Balık 2005, s. 48-53). 1994'te Türkiye'deki insan hakları örgütleri toplamda (Kurdî aktivistlerin de içinde bulunduğu) 1.294 faili meçhul cinayetin işlendiğini raporladı (HRFT 1995, s. 116). 2007'ye gelindiğinde, 2.610 kişi bu cinayetlere kurban gitmişti. Faili meçhul cinayetler 1995'te 321 ölümle en yüksek sayıya ulaştı, her ne kadar 2001 yılına kadar cinayet sayısı çok yüksek seyretmiş olsa da daha sonrasında ciddi şekilde azaldı (İnsan Hakları Derneği 2003 yılında 50 faili meçhul raporu yayımlarken, 2006'da 20 cinayet raporlanmıştı). Cinayet sayısı ve parti mülkiyetine hukuk dışı aktörlerin yaptığı saldırılar 1992-1994 yılları arasında en yüksek seviyedeydi, ondan sonra azaldı.

1990-2007 yılları arasında, hukuk dışı cinayetlerde en az 112 HEP, DEP ve HADEP yöneticisi ve aktivisti öldürüldü. Öldürülenler arasında 3 il başkanı (Diyarbakır, Batman, Erzincan), 6 ilçe başkanı, en az 27 il ve ilçe yöneticisi (yönetim kurulu üyesi, sekreter, idareci vs.), 1 milletvekili ve 1 de belediye başkan adayı vardı (Demir 2005, s. 552-59). HEP'in kurucu üyesi olan Musa Anter de, 1992 yılının Ekim ayında bir festival için Di-

yarbakır'ı ziyaret etmeye gittiğinde öldürülmüştü (bkz. örn. *Diyarbakır Söz*, 21-22 Eylül 1992). Diyarbakır il yöneticisi Vedat Aydın'ın yukarıda anlatılan katliyle birlikte, en tanınmış kişi cinayeti Mardin DEP (öncesinde de HEP) milletvekili Mehmet Sincar'dır. Sincar, 1993 yılının Eylül ayında Batman DEP yöneticisi Metin Özdemir ile birlikte Batman'da silahla vurularak öldürüldü. Kaçan katil, aralarında DEP milletvekili Nizammetin Toğuç'un da bulunduğu 4 kişiyi de yaraladı (bkz. Bolkan 2005; HRFT 1994, s. 130).

Bürokratik tedbirler

Otoriteler Kurdî aktivist ve siyasetçilerinin sistemin olanaklarını kullanmalarını engellemek adına bürokratik tedbirler de uyguladı. Bunlar arasında fonların durdurulması veya sekteye uğratılması, proje ya da faaliyetler için izinlerin sümen altı edilmesi, prosedürlerin katı biçimde uygulanması, siyasi dışlama ve seçilmişlerin normalde katılabileceği alanlara (örn. komisyonlara) erişimi engellemek vardır. Bürokratik baskılar genelde Kurdî belediye başkanlarının hayatlarını zorlaştırmak, muhalif faaliyetleri kısıtlamak ve seçilmelerini engellemek için kullanıldı. Özellikle 2002'de OHAL'in kaldırılmasından önce birçok belediye hizmeti üzerinde vesayeti elinde tutan valilik, tasarıları ve programlı kültürel faaliyetleri rutin olarak veto etti (örneğin bazı Kürt filmleri belediyenin film festivallerinde gösterilemiyordu). Kurdî belediye başkanları, devlet erkânının boy gösterdiği ve öteki belediye başkanlarının katılmaları için davet edildikleri mekânlardan dışlanıyorlardı. Kurdî belediyeler sıkça bütçe "ambargolarından" sıkıntı çektiklerini, söz verilen fonların ya hiç gelmediğini ya da geç geldiğini söylüyorlardı. Belediyeler özellikle Devlet Planlama Teşkilatı'nın Avrupalı kaynakların belediyelere sağladığı fonları onaylamamasından dolayı rahatsızlardı (bkz. örn. Demokratik Toplum Partisi 2006). Bu tarz zorluklar, Kurdî belediye başkanlarının halka ulaşmasında ve etkin çalışmasında engeller doğuruyordu.

Değişen baskı dönemleri

Her ne kadar bu şekil baskılar 1990-2008 yılları arasında uygulansa da, 1990-1998 arasındaki dönemle 1999-2008 arasındaki dönemde baskıların çeşitliliği ve yoğunluğu bakımından temelden bir değişim söz konusuydu. İlk dönemde, partileri ve faaliyetlerini bastırma çabaları çeşitliydi ve birden fazla kurumca yapılıyor, hem resmî (legal) mekanizmalara hem de hukuk dışı aktörlere dayanılıyordu. Baskı ve zorlamanın ikinci döneminde, 1999 yılından sonraysa, boyun eğdirmek için özellikle yargısal ve bürokratik-siyasi mekanizmalar kullanıldı. Partilere ve üyelerine doğrudan fiziksel şiddet uygulandığı anlar gözle görülür ölçüde azaldı ama yine de parti liderlerinin ve üyelerinin şiddet görme tehdidiyle karşılaştıkları ya da şiddet gördükleri (cinayet dahil) anlar hâlâ oldukça fazlaydı.

Baskıların 1999'dan sonra yargısal ve bürokratik araçlara dayanmasındaki artış ve baskı araçlarında fiziksel yöntemlerin kullanılmasındaki azalma birbiriyle ilişkili birden fazla faktörden kaynaklanmaktadır. İlki, 3. Bölüm'de tartışıldığı gibi, AB üyelik süreciyle ilgili demokratik reformların yansımasıyla gelen değişim ve Türk güvenlik güçleriyle PKK arasında doğrudan çatışmaların sükûnete ermesidir. Özellikle 2002 yılından sonra OHAL'in kaldırılması ve güneydoğuda idarenin sivilleşmesi, polis zorunu da meşrulaştırmak için kullanılan kolektif örgütlenme konusundaki mevcut kısıtlamaları gevşetti. Ayrıca düzenli raporları ve müfettişleriyle birlikte AB üyelik süreci hesap verebilir bir hukuk rejimi talep ediyordu. İkincisi, 1999'dan sonraki değişim devletin ülke çapında şiddete meyilli güçler üzerindeki hegemonyasını yeniden sağlama çabasının bir parçasıydı, Türk otoriteleri 1990'larda destekledikleri milisleri ve çeteleri kontrol etmeye başladılar (bkz. örn. Balta 2004; Bozarslan 2004). Üçüncüsü, baskı yöntemlerinin değişmesi Kurdî aktivizminin kurumsallaşan ve bürokratikleşen tabiatını da yansıtıyordu. Özellikle 1999 yılıyla birlikte Kurdî parti ihtilaflarının yerel alana kaymasıyla, Kürt aktivistleri zamanlarını açlık grevleri ya da sokak gösterileri düzenlemek yerine da-

ha çok idari yetkilerle harcamaya başladılar. Bürokratik ve yasal mekanizmalarla zor ve baskıyı sürdürmek bu sebeple çekişmenin etkisini kısıtlamada daha etkin hale geldi.

Etkiler: Kutuplaşma siyaseti

Zulüm ve baskıların oldukça artması PKK'nin Kürt direniş alanında ve hareketin içinde hegemonyasını devam ettirme çabalarını kolaylaştırdı. Öncelikle aktivistlerin resmî siyasal sisteme katılmalarının manasız olduğunu ve tek makul ihtilaf biçiminin silahlı mücadele olduğunu iddia etmelerini kolaylaştırdı. 1993 yılının Eylül ayında Mardin milletvekili Mehmet Sincar'ın öldürülmesi gibi önemli şahıslara yönelik cinayetler, Kurdî vekillerin istifa edip meclisi terk etmeleri yönünde ağır baskıları beraberinde getirdi (örn. bkz. *Özgür Gündem*, Eylül 1993). Kurdî milletvekilleri resmî sistemin içindeyken bile, konuşma tonlarını daha radikalleştirme ve diğer seçilmişlerden kendilerini uzak tutma yönünde baskı görüyorlardı. Baskı ve zulüm, Kurdî aktivizmin normalleşmesini engelleyen, böylece hareketin ve devletin içindeki "şahin" kesimlerin gücünü arttıran bir durum olarak görülebilir.

İkinci olarak, baskılar sonucunda partiler de doğrudan radikalleşti çünkü ılımlılar tehdit ediliyor ve tutuklanıyordu. Bu durum aynı zamanda parti yönetimine meşruiyet kaynağı sağlayarak dolaylı da olsa radikalleşmeyi ödüllendiriyordu, yöneticiler kendilerini kolayca sistem dışı meydan okuyucu örgütler olarak konumlandırabiliyordu. Baskı, kan bedeli üzerinden onları meşru kılıyordu. Parti üyelerine ve yöneticilerine yönelik fiziksel saldırılar siyasi partiyle silahlı kanat arasındaki çizgileri belirsizleştiriyor, bazı seçmen grupları (ya da meşru "bağışçılar") nezdinde partiyi itibarlı hale getiriyor ve partileri PKK ile daha yakından ilişkilendiriyordu. Polisle çatışmalar ve yüksek profilli kimselerin tutuklanması çoğunlukla sempatiye yol açıyor, ulusal ve uluslararası alanda yankı buluyordu. Kurdî parti yöneticilerinin ve seçilmişlerinin öldürülmesi liyakat ve adanmışlık göstermek için kullanılabilirdi (bkz. örn. Tilly 1999).

1994 yılının baharında DEP'in verdiği bir ilan ölü sayısını ortaya koyuyordu: Dört yılda, 70 HEP ve DEP yöneticisi demokrasiye şehit verildi. DEP genel başkanı hapisteydi, binlerce üyesi ve yöneticisi tutuklanmış, tehdit edilmiş, işkence görmüştü, 20'ye yakın binası bombalı ya da başka türlü saldırılar sonucunda kullanılmaz hale gelmişti. İlan okuyuculara şunu da hatırlatıyordu: Cenaze törenleri bile engellenmiş ve yas tutanların üzerine ateş açılmıştı (*Özgür Gündem*, 1 Mart 1994). PKK'ye yakın bir Kurdî gazetede yayımlanan bu gibi kamuoyu duyuruları, Kurdî partilerin işbirlikçi olmadığını ya da sisteme kendilerini satmadıklarını çok açık şekilde ifade ediyordu.

Etkiyi hafifletmek: Bazen de eşgüdümlü olamayan devlet

Devlet ve hukuk dışı güçlerin uyguladığı baskı mekanizmalarının tasvir edilmesi Kurdî aktivistlerin resmî siyasal sistem içerisinde çalışma çabaları sırasında yaşadıkları engellere dair oldukça iyi bir resim çiziyor ama bu tarz tedbirlerin genel anlamda etkinliğine dair bilgilendirmek konusunda kısıtlı kalıyor. Açıkçası, tüm bu baskı şekilleri hedefteki şahıslar üzerinde güçlü ve sıklıkla yıkıcı bir etkiye yol açıyordu; birçok Kurdî aktivist ve siyasetçi (ve aileleriyle dostları da) ağır psikolojik, mesleki ve hatta fiziksel travmaya maruz kalıyordu. Buna rağmen, baskı hayatın gerçekleri haline gelmişse bile, partilerin sistemin olanaklarını mücadele ve harekete geçmek için kullanmaktan vazgeçirmedi.

Baskı mekanizmalarının etkililiği bir açıdan farklı devlet kurumlarının işbirliği yapmasına bağlıydı. Ağır baskılar olmasına rağmen, otoritelerin Kurdî partileri engellemesi genelde münferit gayrete dayanıyor; bürokratik verimsizlik, farklı idare seviyeleri, kurumlar arasındaki çatışmalar ve kişisel husumetler gibi bir dizi faktör baskıların koordineli bir çalışma şeklinde yürümesini zora sokuyordu. Bu koordinasyonsuzluk, Kurdî siyasetçi ve aktivistlere bazen beklenmedik tahliyeler ve sığınabilecekleri güvenli bir yer sağlıyordu ki, bunlar hem onların

hem de partilerin dayanılması imkânsız gözüken baskılara göğüs germelerine imkân sağladı.

Örneğin 1990'ların başında meclis ve yargı arasındaki kurumsal tutarsızlıklar, Kurdî partilere sistemin içinde kendilerini gerçekleştirmeleri açısından zaman kazandırdı. 1991-1994 yılları arasında, her ne kadar yüksek yargı mensupları seçimlerin hemen ardında Kurdî parlamenterlerin dokunulmazlıklarını kaldırmaya çalışmış olsa da, milletvekili dokunulmazlığının genişletilmiş yasal korumasından oldukça yararlanıyorlardı. Çok yankı uyandıran (5. Bölüm'de ele alınacak) yemin töreninden sonra Nusret Demiral'ın (Ankara Devlet Güvenlik Mahkemesi'nin başsavcısıydı; Kurdî siyasetçileri yargı önüne çıkarma azmiyle tanınır biri olmuştu) başını çektiğini savcılık makamı meclise bir dilekçe yollayarak Türk Ceza Kanunu'nun 125. maddesine göre yargılanabilmeleri için 22 Kurdî ve SHP'li milletvekilinin dokunulmazlıklarının kaldırılmasını talep etti. 125. madde devletin veya ülkenin bütünlüğünü bozmaya yönelik faaliyetleri yasaklıyordu ve o dönemde bu gibi faaliyetlerden suçlu bulunanların idam cezasına çarptırılmasına izin veriyordu. Fakat 1992 yılının Ocak ayında, deneyimli siyasetçi ve Tansu Çiller'in genel başkanlığını yaptığı Doğru Yol Partisi'nin bir üyesi olan meclis başkanı Hüsamettin Cindoruk dilekçeyi değerlendirmeye almadan iade etti. Haberler Cindoruk'un dilekçenin yazılışına karşı çıktığını yazdı. Dilekçede "PKK üyelerinin mecliste yuvalandıkları" iddia ediliyor, Cindoruk dilekçenin dilinin "meclisi incittiğini ve milletvekilliği dokunulmazlığı, meclis kürsüsü ve yasama prensipleriyle çeliştiğini" söylüyordu (*Cumhuriyet*, 10 Nisan 1992; Watts 1999).

2 Nisan 1992'de Başbakan Süleyman Demirel dilekçeyi meclise geri yolladı, bu sefer ilaveten savcının Cindoruk'un yargının görevini yapmasını engellediğini ileri sürdüğü 18 sayfalık bir yazı da içeriyordu. Bu, medyada ufak bir çalkantı yarattı; *Cumhuriyet* gazetesi Cindoruk ve Nusret Demiral arasında bir krizin doğacağını öngörüyordu. Cindoruk savcılardan "korkmadığını" söyledi ve savcılık makamının, meclise anayasada gereği belirtilen saygıyı göstermesini beklediğini ifade etti. Ay-

rıca parlamento üyelerinin "kürsü dokunulmazlığı" olduğunu ve özgürce konuşabilmelerinin gerektiğini de belirtti (*Cumhuriyet*, 12 Nisan 1992; *Briefing*, 25 Mayıs 1992). Dilekçe meclisin dikkatine sunulmak üzere nihayetinde kabul görene kadar (ki bu, Cindoruk'un geçici olarak başkanlık etmediği bir oturumda gerçekleşti), adalet ve anayasa komisyonları ortak olarak iki yıl boyunca dilekçeyi meclis gündemine getirmeye çalıştılar. Bu süre zarfında Kurdî vekiller meclisteki çalışmalarına devam ettiler.

Parlamento 1994'te 8 Kurdî vekilin dokunulmazlıklarının kaldırılması için (yukarıda tartışıldığı gibi) oylamaya gittikten sonra DEP milletvekilleri Sedat Yurtdaş ve Selim Sadak hakkında savcı Demiral tarafından tutuklama emri çıkarılmasına rağmen Cindoruk onlara mecliste sığınma hakkı verdi. Türkiye'deki televizyon izleyicileri resmen, seçtikleri temsilcilerinin devletin bir kuvvetinin elinden kaçıp başka bir kuvvetine sığınmasını; Yurtdaş ve Sadak'ın Ankara sokaklarında polis arabalarından kaçarak meclis binasına ulaşmaya çalışmalarını ve televizyon kameraları takibinde koşuşturmalarını seyretti. Cindoruk, alınan kararların yürürlüğe girebilmesi için Anayasa Mahkemesi'nin DEP'i kapatma ve 13 milletvekilini tutuklama kararlarının *Resmî Gazete*'de yayımlanması gerektiğinde, bu olmadan vekillerin tutuklanamayacağında ısrar ediyordu. Bu konuda mahkeme kararından sonra Yurtdaş ve Sadak ile görüşen Süleyman Demirel'in (artık cumhurbaşkanı olmuştu) de desteğini almıştı (*Cumhuriyet*, 25 Haziran 1994). Kurdî siyasetçilere karşı eleştirel tutumlarına rağmen, meclisteki birçok milletvekili, meclis dışında bir kuvvetin parlamenterlerin gücünü sınırlayabildiğini görmekten hoşnut değildi.

Yargı içindeki farklı hukuki görüşler de kimi zaman Kurdî siyasetçilerin çalışmalarına devam edebileceği bir alan sağlıyordu. 1990'lar boyunca ve 2000'lerin başında ülke çapında savcılar Kurdî siyasetçi ve yöneticiler için binlerce soruşturma ve dava açtılar ama hâkimler bunların büyük çoğunluğunu reddetti. Hukuki görüş farklılığına dair en önemli ayrışma 1999 yılının baharında ortaya çıktı: 8 Mart'ta Anayasa Mahke-

mesi, Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş'ın HADEP'in 18 Nisan yerel seçimlerine katılmasını engellemek için verdiği dilekçeyi oybirliğiyle ret etti (*Diyarbakır Sõz*, 9 Mart 1999, 15 Nisan 1999; ayrıca Demir 2005, s. 450-51). Savaş, (her ne kadar daha dava açılmamış olsa da) HADEP'in kapatılması davası açılması için dilekçe verilmiş olduğundan partinin seçimlere katılmasının engellenmesi gerektiğini iddia ediyordu. Anayasa Mahkemesi bu talebi reddettikten sonra Savaş dilekçeyi tekrar yolladı ve talebi ikinci kez reddedildi (fakat bu sefer karar seçimlerden sadece dört gün önce açıklanınca HADEP'in seçim kampanyası kötü etkilenmişti). Yüksek mahkemenin kararı HADEP'in seçimlere katılmasına, yerelde yüzlerce sandalye ve belediye başkanlıkları kazanmasına yol verdi.

Baskılar nasıl etkiliyor?: İki vaka

Sistemin içindeki boşluklar ve rekabet Kurdî partilere ve seçilmiş temsilcilere manevra yapabilecekleri kısıtlı bir alan sağladı. Buna rağmen, bunlar hâlâ sınırları belli, güvenli olmayan alanlardı ve Türk siyasi sisteminin değişen dinamikleri karşısında kırılgandı. Cumhurbaşkanı Turgut Özal 1993 yılının Nisan ayında kalp krizinden öldüğünde bu kırılganlık net bir şekilde tezahür etti. Yürütmenin başı yeni cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve 1993 yılının Temmuz ayında da başbakan Tansu Çiller oldu. Makama oturur oturmaz Kürt sorunu hakkında görece çözüm odaklı fikirler dile getirse de (örn. Türkiye'deki sorunu çözmek için "Bask modelini" önermişti) Çiller'in askeriyeyi ya da Demirel'i karşısına alacak siyasi dayanağı veya kişisel bağlantıları yoktu. O da zaten DYP'nin gelecek seçimlerdeki oylarını arttırabilmek için milliyetçiliğin işlevsel bir araç olduğunu keşfedecekti. 1993 yazında PKK'ye karşı yeni bir "topyekûn savaş" stratejisinin başladığı duyuruldu ve Kurdî partiler de yeniden saldırıların hedefi oldu. Kilometre taşı önemi taşıyan iki olay bunu takip etti. DEP, yoğun baskılar altında, 25 Şubat 1994'te 27 Mart'ta yapılacak yerel seçimlerden çekildi. Bu, sonraki beş yıl boyunca Kurdî partili belediye başkanları-

nın devlet makamlarında olmayacağı anlamına geliyordu. Meclis seviyesinde de koalisyon içinde bulunulan SHP, Kurdî parlamenterleri koruyacak kadar güçlü değildi (özellikle de kendi saflarındaki derin ayrımlar nedeniyle). DEP'in yerel seçimlerden çekildiğini duyurmasının üstünden bir hafta geçmeden, Türk parlamentosu 6 Kurdî milletvekilinin dokunulmazlıklarını kaldırmak üzere oylama yaptı. Bu durum, vekillerin tutuklanıp yargılanması ve hapse mahkûm edilmesiyle sonuçlandı. Medyanın "2 Mart Darbesi" adını verdiği olay sonunda sonraki 13 yıl boyunca mecliste Kurdî parti temsiliyeti olmadı.

Seçim boykotu

1994 yılının Mart ayında yapılması kararlaştırılmış yerel seçimlere katılıp katılmama konusundaki tartışmalar DEP ve Kurdî çevreler içinde 1993 ortasından beri sürüyordu. Buna rağmen, DEP katılma niyetini duyurmuştu (her ne kadar parti herhangi bir aday açıklamamış olsa da). 1994 yılının Şubat ayına gelindiğinde, parti liderleri kararı açıkça sorguluyordu (bkz. örn. *Özgür Gündem*, 10 Mart 1994). Seçimlerden çekilmeleri yönündeki baskı, hem seçim boykotu çağrısı yaparak boykotu delecek her partiyi saldırmakla tehdit eden PKK'den (*Özgür Gündem*, 11 Mart 1994) hem de bir dizi devlet ve hukuk dışı güçten geliyordu (daha bütünlüklü bir tasvir için bkz. Ölmez 1995, s. 349-68). 10 Ocak-18 Şubat 1994 tarihleri arasında DEP parti binalarına daha önceden hiç yaşamadığı ölçüde bir dizi bombalama saldırısı yaşadı: Ankara'daki genel merkeze yapılan büyük bombalama saldırısıyla birlikte partini 7 şubesi bombalanmıştı. Ankara'daki saldırı sonucu 1 kişi ölürken 20 kadar kişi de yaralandı. Bina ciddi hasar almıştı ve partiye ait eşyaların (arşivler dahil) büyük bir kısmı yok olmuştu. Görgü tanıkları binanın olduğu yeri "savaş alanına benziyordu, sanki havadan bombalanmış gibi gözüküyordu" diye betimliyordu (Ölmez 1995, s. 345; ayrıca bkz. *Diyarbakır Sõz*, 19 Şubat 1994).

1994 yılının baharında seçim kampanyası yapmanın zorlukları sadece DEP'e mahsus değildi. Başka seçim ofislerine

ve adaylara da saldırılar vardı; birçok parti genel başkanı savaş ortamında güneydoğuda seçim kampanyası yapmaktan endişe duyuyordu ve PKK de seçimleri boykot çağrısı yapmıştı. 11 Mart 1994'te Diyarbakır'da ANAP seçim bürosu bombalandı, 24 Mart günü partinin yerel seçim bürosu olarak kullandığı kahvehane otomatik silahlarla tarandı. 18 Mart'ta Diyarbakır-Sur'daki SHP seçim bürosu bombalandı; yaralı 19 kişiden 2'sinin durumu ağırdı. 23 Mart'ta DYP'nin seçim bürosu bombalandı, yaralananlar oldu. 16 Mart'ta Diyarbakır'ın beldesi Kayapınar'da CHP belediye başkanı adayı silahla vurulup "faili meçhul" cinayet sonucu öldü (saldırılara dair daha fazla haber için bkz. *Diyarbakır Söz*, 12-25 Mart 1994). Diğer şehirler de şiddetten muaf değildi; 25 Mart'ta Adana da DYP, CHP ve Refah Partisi seçim bürolarında ayrı ayrı üç bomba patladı, 1 çocuk öldü. Saldırılarından korktuklarından birçok parti güneydoğuda seçimlerde yarışacak adaylarının adlarını, Yüksek Seçim Komisyonu'nun aday bildirmek için belirlediği son ana kadar açıklamadı.

Ne var ki, en ağır şekilde zulüm gören DEP'ti. Bombalamaların yanı sıra 1994 yılının Ocak-Şubat ayları arasında parti yöneticileri ve destekçileri yoğun bir kamusal göz korkutma kampanyasına maruz kaldılar. Güvenlik güçleri en az 140 DEP yöneticisi, adayı ve aktif üyesini gözaltına aldı, aralarında Diyarbakır büyükşehir belediyesi başkanlığına aday Metin Toprak da vardı (*Diyarbakır Söz*, 14 Şubat 1994). Emlak Bankası'nın güneydoğu bölge müdürü olan Toprak, PKK'ye destek vermekle suçlanıp gözaltına alına kadar bölgedeki en üst seviye bürokratlardan biri olarak gösteriliyordu. Öteki adaylar da güvenlik güçleri tarafından tehdit edilip, seçimlerden çekilmeleri emredilmişti. 6 Şubat'ta DEP genel sekreteri Murat Bozlak Ankara'daki evinde iki silahlı adam tarafından saldırıya uğrayıp dört el ateş sonrası ciddi şekilde yaralanmıştı. Onlarca adayın evleri aranmış ve bombalanmıştı. Yarım düzine DEP üyesi Ocak ve Şubat ayında öldürülmüş, aile fertleri de hedef alınmıştı. 13 Şubat günü, bir DEP yöneticisinin erkek kardeşi Batman'da silahlı bir saldırı sonucu ölmüştü. 24 Şubat'ta DEP kurmayları Anka-

ra'da seçimlere katılıp katılmama tartışmaları yaparken DEP'li Diyarbakır-Bağlar belediye başkanının iki oğlu silahla vurulduktan sonra hayatlarını kaybetmişti.

DEP'in kurmayları seçimlerden çekilip çekilmeme üzerinde derin bir fikir ayrılığı yaşıyordu ama belediye başkanının oğullarının öldürülmesi oyları boykotçuların lehine çevirmişti. 25 Şubat 1994'te DEP genel başkanı Hatip Dicle, Ankara'da iki gün süren tartışmalar sonucunda, sabah düzenlediği basın toplantısında DEP'in seçimlerden çekilmeye karar verdiğini açıkladı. DEP, 27 Mart yerel seçimlerinden çekiliyordu çünkü seçimler "antidemokratik" bir ortamda yapılmaya çalışılıyordu (bkz. örn. *Diyarbakır Söz*, 26 Şubat 1994). Parti yöneticileri, bu koşullarda yapılacak seçimlerin bölgede aslında sahip oldukları desteği tam yansıtıp yansıtamayacağından emin değillerdi (bkz. örn. Demir 2005, s. 298).

DEP'in yarıştan çekilmesinden en çok faydalanan İslâmcı Refah Partisi oldu: Diyarbakır belediye başkanlığını %36'lık oy oranıyla kazandı (Devlet İstatistik Enstitüsü 1994; ayrıca bkz. *Diyarbakır Söz*, 28-30 Mart 1994). PKK'nin adayları ve sandığa gitmeleri durumunda seçmenleri öldürme tehdidine karşın, seçime ülke çapında yaklaşık %90 oranında katılım gerçekleşti. Güneydoğudaki birçok ilde seçmen katılımı daha düşüktü (örneğin Diyarbakır'da %70'ti) ama olağanın çok altında da değildi. Mart başında on binlerce asker bölgeye getirildi, polis ve köy korucularıyla birlikte bölgedeki toplam güvenlik gücü sayısı 300 binin üzerine çıktı (*Turkish Probe*, Nisan 1994). Seçim günü, Diyarbakır ve Silvan'daki iki ayrı mayın patlaması olayı hariç sakin geçti. DEP'in yerel seçimlerden çekilmesi, Kurdî parti yetkililerin 1999 yılına kadar yerelde makam sahibi olamayacakları anlamına geliyordu.

2 Mart darbesi

Kurdî parti temsilcileri 1990'ların ikinci yarısında sadece yerel makamlardan mahrum kalmadı, ülke çapında ve uluslararası toplum tarafından yakından takip edilen, herkes tarafından

bilinen bir dizi siyasi dramdan sonra meclisten de ihraç edildiler. DEP milletvekillerinin meclisten çıkarılması ve uzun süreler boyunca hapiste kalmaları Türk parlamentosu, askerîye ve yargının garip bir şekilde koordineli çabasıyla gelişti. Bu üç yerleşik kurum, Kurdî vekillere karşı birkaç ani saldırı yürüttü: 1994 yılının Mart ayında milletvekillik dokunulmazlıkları kaldırıldı ve güvenlik güçleri onları tutukladı; Haziran ayında Anayasa Mahkemesi DEP'i kapattı ve kararını hemen ertesinde *Resmî Gazete*'de yayımladı (böylece DEP milletvekillerinin dokunulmazlıkları kalkmış oldu); Aralık ayındaysa Ankara Devlet Güvenlik Mahkemesi suçlu olduklarına hükmederek eski vekilleri 3,5 ila 15 yıl arası hapis cezasını çarptırdı.

Meclisin Kurdî mensupları üzerindeki baskı (artık neredeyse hepsi DEP üyesiydi çünkü HEP'in Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmasına kesin gözüyle bakılıyordu) aylar boyunca büyüyerek artmaktaydı. 1993 boyunca, Kurdî parti yöneticileri ve aktivistlerine uygulanan şiddette sıçrama yaşandı; HEP milletvekili Mehmet Sincar 1993 yılının Eylül ayında öldürülmüştü ve cenazesinde yaşananlar gerilimi arttırmıştı (Bolkan 2005, s. 127-83). Çok yüksek seviyede seyreden şiddet, parti içi fraksiyon kavgasının partinin resmen bölünmesiyle sonuçlanmasını engelledi ve parti içindeki daha çatışmacı tarafların elini güçlendirdi. DEP genel başkanı Hatip Dicle'nin İstanbul'da 5 askerî öğrencinin öldüğü PKK saldırısı hakkında böyle şeylerin savaşta "normal" olduğu yorumu yapması (bkz. örn. *Sabah*, 17 Şubat 1994; *Turkish Daily News*, 23 Şubat 1994) parti aleyhindeki kamuoyu tutumunu daha da alevlendirmeye yaradı ve siyaset arenasındaki tutucu kesimlere ideolojik mühimmat sağladı.

Bu gelişmeler, Kurdî vekillerin meclisten ihraç edilmesini isteyen askerî ve sivil yetkililer tarafından sonuna kadar sömürüldü. İstanbul saldırısından sonra, Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş, parlamenterlere ve hükümete "PKK'yi meclisten çıkartma" çağrısı yaptı ki, Tansu Çiller ve DYP de giderek yaklaşan yerel seçimlerde bu temayı kullandı. Meclis grup toplantılarında ve seçim kampanyası konuşmalarında Çiller ve diğer

DYP vekilleri, Dicle ve öteki Kurdî vekilleri "hain" olarak adlandırmaya ve dokunulmazlıklarının kaldırılıp meclisten ihraç edilmeleri çağrısı yapmaya başladılar. (bkz. örn. *Nokta*, 6-12 Mart 1994, s. 20). 1993'e gelindiğinde, olan bitenin farkına varmış Leyla Zana kendisiyle söyleşi yapan Chris Kutschera'ya artık mecliste konuşmaya çalışmadığını söyledi ve şunları ekledi:

> Artık Türk meclisine inanmıyorum. Meclisin rolü devletin eylemlerini örtbas etmek, askerîye ve polisin kabahatlerinin üstünü örtmek. Türkiye'de karar veren insanlar Milli Güvenlik Konseyi üyeleri. Meclisteki vekiller noter gibiler, sadece kararları kayda geçiriyorlar. Aslında inandığım her şeyin aleyhinde ama benim söyleyecek sözüm kalmadı. (*Middle East Magazine*, Sonbahar 1993)

DYP, koalisyon hükümetinde yer alan SHP'nin muhalefetini görmezden gelerek, 2 Mart günü aslen HEP'li 7 milletvekilinin dokunulmazlığının kaldırılması için bir sürü önergeyi aceleyle geçirdi. PKK üyelerine yardım ve yataklıkla suçlanan Orhan Doğan hariç tüm diğer Kurdî parlamenterler Kürt sorunu üzerine yaptıkları konuşmalarla ilgili suçlamalara maruz bırakılmıştı. Bu suçlara idam cezası verilebiliyordu. Sağ parti kürsülerinden yükselen alkış ve nidalarla sıkça kesilen uzun bir konuşma yapan, dokunulmazlıkların kaldırılması önerisi veren milletvekillerinden olan muhafazakâr Coşkun Kırca dokunulmazlıkların kaldırılmasının "kamu yararına" olacağını iddia ediyordu. Kurdî vekillerin güneydoğudaki OHAL'in kaldırılması ve bölgesel meclislerin kurulması önergesinin, onların "ülkenin, milletin ve devletin bütünlüğünü yok etmek" olan asıl niyetlerini ortaya çıkardığı iddia etti. Ülkenin güvenliğine karşı yarattıkları potansiyel riskler göz önüne alındığında vekilleri "demokratik süreç içerisinde" tutarak ideolojilerinin "yumuşamasını" beklemeye değmeyeceğini belirtti (*TBMM Tutanak Dergisi*, 2 Mart 1994, s. 273).

Milliyet gazetesinin daha sonradan "rekor" olarak adlandıracağı bir süre boyunca, sabaha kadar çalışan meclis, Orhan Doğan, Sırrı Sakık, Mahmut Alınak, Hatip Dicle, Leyla Zana ve

Ahmet Türk'ün dokunulmazlıklarını kaldırmak için oylamaya gitti. 3 Mart günü Selim Sadak ve İslâmcı vekil Hasan Mezarcı'nın dokunulmazlıklarını kaldırma işini tamamladılar. Birçok SHP vekili ve yeniden kurulmuş CHP vekilleri mecliste yoktu; oturuma katılan milletvekilleri (16 kadar kişi) tek istisna hariç önergeye ret oyu verdiler. SHP liderlerinin ikisi de, Erdal İnönü ve Murat Karayalçın, mecliste bulunmuyordu (İnönü o sırada Paris'teydi); ikisi de basına dokunulmazlıkların kaldırılmasının hata olduğunu söylemişlerdi. Meclis 1968 yılından beri ilk defa bir mensubunun dokunulmazlığını kaldırılmıştı. Aslında bir sürü farklı suçlamadan dolayı yargının meclise gönderdiği 100 kadar dokunulmazlık kaldırma dosyası vardı anacak hiçbiri hakkında işlem yapılmamıştı.

Vekillere indirilen ilk darbeyi hızla ikincisi takip etti. Daha dokunulmazlığın kaldırılması kararı verilmeden önce başsavcının emri doğrultusunda Ankara Emniyeti'ne bağlı Terörle Mücadele ekipleri meclis kapısında beklemeye başlamışlardı. Dicle ve Doğan, 2 Mart günü öğleden sonra saat beş sularında toplantı arasında meclis binasını terk ettiler. Güvenlik güçleri onları hemen yakaladı ve Ankara Emniyet Müdürlüğü'ne götürdü. Haber meclise ulaştığında kıyamet koptu. Zana, Sakık ve Alınak, meclise sığınarak iki günü orada geçirdi. Ertesi gün Sadak'ın dokunulmazlığı kaldırıldığında, o da meclisten çıkmayı reddetti. Olay basında büyük bir kargaşa yarattı (Orhan Doğan'ın polis tarafından bir arabaya sürüklenmesinin görüntüleri özellikle dolaşımdaydı; bkz. örn. *Nokta* dergisinin kapağı, 6-12 Mart 1994) ve uluslararası kınamalar silsilesi bunu takip etti. Fransa Cumhurbaşkanı François Mitterrand, 3 Mart'ta meclis binasındaki Ahmet Türk'e telefon açtı; o zaman Türkiye'de olan Fransız Sosyalist meclis üyesi Segolène Royal binaya sığınmış beş vekille geceyi geçirdi. Uluslararası toplumun protestosuna rağmen, 4 Mart'ta polise teslim olan vekiller gözaltına alındılar. İçlerinden bazıları sonraki 13 yıl boyunca demir parmaklıklar ardında kalacaktı.

Kurdî partilere ve ulusal seviyede seçilmiş temsilcilerine üçüncü darbe Haziran ayında geldi: Anayasa Mahkemesi,

DEP'in kapatılmasına karar verdi. O tarihte 13 Kurdî meclis mensubu HEP üyesi olduğundan mahkeme bundan sonra vekilliklerinin düştüğünü ve yargılanabileceklerini iddia ediyordu. Karar sonucunda Mahmut Kılınc, Zübeyir Aydar, Remzi Kartal, Naif Güneş, Nizamettin Toğuç, Ali Yiğit, Sedat Yurtdaş ve Selim Sadak'ın vekillikleri düşürüldü. 6 vekil Avrupa'ya kaçtı. Türkiye'de kalan Yurtdaş ve Sadak hapse atılıp yargılandılar.

Seçilmiş vekillere karşı o yıl vurulan son darbe Ankara Devlet Güvenlik Mahkemesi'nin yıl sonunda verdiği ceza hükmüydü: Ağustos ayında başlayıp 8 Aralık 1994'te biten dava sonucu Leyla Zana, Ahmet Türk, Orhan Doğan, Hatip Dicle ve Selim Sadak 15'er yıl hapis cezasına çarptırıldı. Ülkenin "bölünmez bütünlüğünü tehdit eden" bir "yasadışı örgüt (PKK) mensubu olmaktan" suçlu bulundular. DEP vekili Sedat Yurtdaş 7,5 yıl hapse mahkûm edildi; Mahmut Alınak ve Sırrı Sakık da 3,5 yıl hapse mahkûm edildiler ama cezalarının infazları ertelendi (Demir 2005, s. 325-26; Ölmez, 1995, s. 446-55)

Baskılar nasıl etkiliyor?: Belediye başkanları ve yargısal baskı, 2004-2008

Devletin Kurdî partileri bastırma ve temsilcilerini kısıtlama çabaları 1999'dan sonra yargısal (hukuki) baskıya doğru kaydı. Bu, öteki baskı şekillerinin bittiği anlamına gelmiyordu; yargılamadan gözaltında tutma ve parti ofislerinin aranması gibi kolluk tedbirleri devam etti. Her ne kadar gözaltı sayısı 2002 yılında tavan yapsa da, daha sonra sayılarda hızlı bir düşüş oldu, en azından 2006 yılına kadar bu böyle sürdü (İnsan Hakları Derneği 2007). Hukuk dışı tedbirler, özellikle yargısız infazlar çarpıcı bir biçimde azaldı. Kurdî parti yöneticilerine ve seçilmişlerine yönelik soruşturma ve dava sayısı tüm bunlara rağmen yine oldukça fazlaydı ve vaktin-olanakların/kaynakların büyük kısmını tüketiyordu.

Yargısal baskı ara sıra Kurdî seçilmişleri ve parti yetkililerini sistemden tamamen kopartıyordu ancak baskının daha kapsamlı etkisi ilgili kişilerin söylem ve davranışlarını çevreleye-

rek etkinliğini azaltmasıydı. Kurdî tehdidi yok etmenin yanı sıra Kurdî ses ve davranışları sessizleştirmek aktivistleri desteklendikleri tabandan yabancılaştırıyordu ve partiyle hareketi güçsüzleştiriyordu. Bu dönemdeki zorlamalar iki yolla etkili oluyordu: İlki, durmaksızın taciz, takip ve sürekli ceza verme tehdidiyle (yerine getirilmese de) hareketin bazı taleplerinin yerine getirileceğine dair verilen sözlere (yani bazı kültürel ifade özgürlüklerinin sağlanacağına) dayalı "iç" disiplin mekanizmaları üzerinden; ikincisi, hedef seçmek veya sistemin kırmızı çizgilerini tekrar tekrar ihlal eden yetkilileri ibretlik hale sokmak üzerinden.

1999'daki ilk seçilme dalgasından sonra Kurdî belediye başkanları belediyeleri örgütlenme platformu olarak kullanmaya başladılar (6. Bölüm'de ele alınacak). 1994'ten sonra mecliste Kurdî parti temsili kalmadığı için Kurdî belediye başkanları hareketin Türkiye'deki görülür temsilcileri haline geldiler; giderek daha fazla göze batan legal hedefler oldular. 2000 yılının Şubat ayında, çok bilinen vakaların ilklerinden olan bir olayda, Türk otoriteleri Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanı Feridun Çelik'i, Siirt Belediye Başkanı M. Selim Özalp'i ve Bingöl Belediye Başkanı Feyzullah Karaaslan'ı tutukladı. Üçüne de PKK'ye yardım yataklık suçlaması yapılıyordu. Diyarbakır Terörle Mücadele'de tutulduktan sonra Diyarbakır Cezaevi'ne nakledildiler. Ulusal ve uluslararası protestoların ardından, yine de 10 gün geçtikten sonra, belediye başkanları serbest bırakıldı ve görevlerine döndüler (bkz. örn. Demir 2005, s. 455-59). Diğer belediye başkanları da PKK'ye yardım yataklıktan makamı kötüye kullanmaya veya farklı idari yolsuzluklara kadar birçok suçlamalarla hukuki tacizlerle yüzleşiyordu. Sadece 2002'de 393 HADEP yöneticisi ve üyesi tutuklandı (İnsan Hakları Derneği 2002). 2003'teyse Anayasa Mahkemesi HADEP'i kapattı.

Yargısal baskılar 2006 başında Kürt belediye başkanlarına karşı epey bilinen birkaç davanın açılmasıyla iyice eziyete dönüştü. Davaların birçoğunda istenen cezalar oldukça ağırdı. Bu yargısal baskılar birden fazla etkene bağlanabilir: Mart 2004 ye-

rel seçimlerinde seleflerinden daha agresif şekilde kültür siyaseti yapan ikinci dalga Kurdî belediye başkanı ve meclis üyelerinin seçilmesi (kağıt üzerinde bir açıdan yapılan reformlar bu tarz faaliyetlere daha fazla özgürlük veriyormuş gibi gözüküyordu); PKK gerillalarıyla Türk Silahlı Kuvvetleri arasında direkt çatışmanın 2005'te tekrar alevlenmesi; AB üyelik sürecinin sekteye uğraması ya da en azından sekteye uğradığı algısı; Irak ve Kürt Bölgesel Yönetimi'nin yarattığı kaygılarla birlikte Türk milliyetçisi söylemin artışı; 2006 yılının Haziran ayında meclisin onayladığı yeni Terörle Mücadele Kanunu; iktidardaki AKP'nin askerîyeyle yaşadığı gerilim nedeniyle AKP'nin askerîyeye öteki hassas politik alanlarda daha fazla meydan okuma istekliliğin ve kabiliyetinin sarsılması.

2004-2007 yılları arasında açılan davaların tabiatı

Kurdî belediye başkanları ve yöneticiler hakkındaki soruşturmalar Adalet Bakanlığı'na bağlı savcılık makamı ya da İçişleri Bakanlığı'nın ilgili daireleri tarafından açılıyordu. Özellikle park, bahçe, sokak ve diğer mekânların isimlerinin Kürtçe adlarla değiştirilmesini ya da harekete atıf yapan isimler konulmasını engellemek için bazı durumlarda valilik de Kurdî belediyelere karşı soruşturma açıyordu. 1990'lar boyunca ve 2000'lerin başında Kürt siyasetçilere karşı açılan davalar genelde Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nde görülüyordu ama bu mahkemeler 2004'te kapatıldıktan sonra Kurdî partilere ve aktivistlere karşı davalar birtakım farklı mahkemelere aktarıldı: Türkiye'deki en düşük seviye sivil mahkeme olan Sulh Mahkemeleri; genel suçlar için Asliye Ceza Mahkemeleri; 5 yıl ve üzeri hapis cezalarını ilgilendiren suçlar için Ağır Ceza Mahkemeleri; Danıştay.

Kurdî belediye başkanlarına karşı her yıl yüzlerce soruşturma açılıyor, parti yöneticileri için yüzlerce şikâyet dilekçesi sunuluyordu. Bunların birçoğu delil yetersizliğinden geri çevriliyordu ama dava açılması uygun bulunan soruşturmalar beledi-

ye başkanlarının ve yöneticilerin gerek siyasi faaliyetlerine gerek kişisel özgürlüklerine yönelik ciddi bir tehdit haline geldi, özellikle 2005'ten sonra.

Örneğin savcılar, makamda geçirdiği ilk 2 yıl içinde Tunceli Belediye Başkanı Songül Erol Abdil hakkında 3 ayrı dosyadan dava açmak için talepte bulundular. Mart 2004 yerel seçimlerinden 2008 yılının Temmuz ayına kadar Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanı Osman Baydemir hakkında 100'den fazla soruşturma veya incelemeyle 28 dava dosyası hazırlandı (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Temmuz 2008; ayrıca bkz. *Güneydoğu Ekspres*, 11 Ağustos 2006). Örneğin Baydemir, 2007 yılının Nisan ve Mayıs aylarında en az 5 ayrı dava için mahkeme önüne çıktı.

Soruşturma ve suçlamalar –çoğunlukla– esasen üç sözde ihlalden kaynaklanıyordu: Makamın kötüye kullanılması (Türk Ceza Kanunu'nun 257. maddesi); Kürt dilinin kullanılmasıyla ilgili olarak Siyasi Partiler Kanunu'nun ihlali; terör örgütüne yardım etmek, halk arasında düşmanlığa neden olmak ve/veya basın yoluyla terörizm propagandası yapmak gibi suçlamalarla ilgili olarak PKK üyesi olmak, PKK'ye yardım ve yataklık yapmak, PKK hakkında propaganda yapmak suçları. Bunlar mahkeme belgelerinde atıf yapılan hukuki ihlallerdi. Ancak gerçekte soruşturma ve davaların büyük çoğunluğu üç temel faaliyetle alakalı siyasi sebeplerden dolayı açılıyordu: Kürt dilinin kullanılması ve yayılması; PKK ve/veya Kürt ulusal hareketini meşrulaştıracak diğer sembolik politikalar ya da hizmet politikaları; PKK'nin statüsü ya da Kürt sorununun çözülmesine dair yapılan açıklamalar. Savcıların talep ettiği cezalar, para cezasından görevden almaya ve uzun süreli hapis cezalarına (örn. 10 yılın üstünde) kadar değişkenlik gösteriyordu.

Makamın kötüye kullanılması ve öteki ihlaller: Ambulanslar ve "w" harfleri

2006 yılının ortasına gelindiğinde belediye başkanları hakkında, ölü PKK savaşçılarının defin işlemleri için cenaze aracı ve

ambulans sağlamaları dolayısıyla (belediye başkanları teknik olarak vatandaşların talebi üzerine bu gibi hizmetleri sağlamakla hukuken yükümlüdürler) açılmış en az 16 soruşturma vardı. Bir raporun altını çizdiği gibi (Demokratik Toplum Partisi 2006) benzer soruşturmaların ve davaların düşürülmüş olması yenilerinin açılmasının engel olmuyordu. Osman Baydemir hakkında, göreve yeni başladığı dönemde çatışmada ölen PKK savaşçılarının ailelerini ziyaret etmekten soruşturma açılmıştı (soruşturma delil yetersizliğinden düşmüştü). Sur Belediye Başkanı Abdullah Demirbaş hakkında açılan birçok soruşturmadan biri çocuklara yönelik şiddeti durdurmaya adanmış bir anıt heykelin hukuk dışı yapıldığına dairdi. Heykelin yapılmasına 2005'te Mardin'de polisin 12 yaşında bir Kürt çocuğunu öldürmesinden sonra karar verilmişti. Heykel yaptırmak bir belediyenin yasal görev alanları içinde olmasına rağmen soruşturma ancak 2006 yılının Mayıs ayında düştü.

2006 ve 2007 yıllarında Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Sur ve Kayapınar belediyeleri hakkında en az 20 soruşturma açılmıştı. Soruşturma açılmasına neden olan faaliyetler arasında şunlar vardı: İnsan Hakları Haftası'nın tanıtımı için hazırlanan Türkçe, Kurmanci ve Zazaki afişler; Sur Belediyesi'nin bir Linux yazılımı olan "Ubuntu" programının Kürtçe çevirisini çıkarması; belediyenin resmî nikâh işlemlerinde Kürtçe kullanması; Kürtçe ve Türkçe çocuk kitaplarının basılması; Kürtçe ve Türkçe kamu sağlığı ve temizlik gibi konularda bilgilendirici broşürlerin basılması; Kürtçe çocuk isimleri kitabının Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi tarafından basılması. 2008 yılının ortasında, Baydemir aleyhinde açılan 25 yasal takip dosyası doğrudan Kürt dilinin kullanılmasıyla ilgiliydi.

Bu tarz soruşturmalar düşürülmüş olsa da önemli bir kısmı için böyle olmadı. Mahkemeye intikal eden soruşturmalar genelde beraatla sonuçlanıyordu ama yine de bazılarından ceza çıkıyordu. Cezalar sembolik de, ağır da olabiliyordu: Doğubeyazıt'ın Kurdî belediye başkanı Dalhan Kaya, 2006 yılında "Newroz" kelimesini kullandığı için 200 YTL cezaya çarptırıldı. 2006 yılının Nisan ayında Bitlis'te 7 DTP yöneticisi hakkın-

da 2003 Mayısı'ndaki parti kongresinde Kürtçe kullanmaktan 6 ay hapis verildi (Siyasi Partiler Kanunu'nu ihlal etmekten suçlu bulunmuşlardı). 2007 Şubatı'nda, bir Ankara mahkemesi HAK-PAR yöneticilerine partinin ilk kongresinde (2004-Ocak) Kürtçe kullanılmasından dolayı 6 ay hapis cezası verdi; hapis cezası 1.980 YTL para cezasına çevrildi. En ciddisiyse 2007 yılının Haziran ayında, Danıştay'ın hem Türkçe hem de Kürtçe hizmet verilmesinin yasadışı olup belediyenin görevlerinin dışında kaldığına karar vererek Sur Belediye Başkanı Abdullah Demirbaş'ın görevden alınmasına ve Sur Belediye Meclisi'nin feshine karar vermesi oldu. Belediye meclisi 2006 Ekimi'nde Türkçe, Kürtçe, İngilizce ve Süryanice resmî hizmet vermek için oybirliğiyle karar vermişti. Diyarbakır başsavcısı, Demirbaş'ın ve meclis üyelerinin her birine 3,5 yıl hapis cezası verilmesini de talep etmişti (İnsan Hakları Derneği 2007; *Zaman*, 31 Temmuz 2007; *New York Times*, 17 Şubat 2008).

Yardım yataklık ile örgüt propagandası

Kurdî yöneticiler ve belediye başkanları hakkında diğer birçok soruşturma ve dosya da PKK'ye sözde destek vermek suçundan açılmıştı. En ağır ceza talebini bu dosyalar içeriyordu. PKK adına sözde propaganda yapmaya, sıkça yardım suçu olarak atıf yapılıyordu. Savcılar bu tarz "propaganda" delillerini bazılarında PKK'dan veya lideri Abdullah Öcalan'dan ismen bahsedilen ama birçoğunda bunların dahi olmadığı bir sürü yorum ve atıf arasından çekip çıkarıyorlardı: 20 Mart 2006'da Sur Belediye Başkanı Abdullah Demirbaş hakkında çokdilliliği ve Türkiye özelinde belediye hizmetlerinde Kürtçenin kullanılmasını savunan bir konuşma yaptığı için dava açıldı. Konuşmasını 2006 yılının Ocak ayında Avrupa Sosyal Forumu'nda yapmıştı ve doğrudan veya dolaylı olarak PKK'ye hiçbir atıfta bulunmuyordu (bu nokta daha sonradan mahkeme tarafından da sabitlendi). Demirbaş, 19 Eylül 2006'da bu suçlamalardan aklandı ama savcı bu karara itiraz etti.

PKK'ye yardım iddiaları hakkında en ciddi davalardan bi-

ri 56 DTP belediye başkanı hakkında, Kurdî (ve PKK yanlısı) Roj TV'nin kapatılmasının gündeme gelmesi üzerine Danimarka başbakanına yolladıkları ortak mektup yüzünden açıldı. Belediye başkanlarının kanala destek vererek "silahlı örgüte yardım ve yataklık" suçunu işlediği iddia ediliyordu ve savcı 7,5 yıl hapis cezası talep ediyordu (İHD 2007b; Demokratik Toplum Partisi 2006). 2008 yılının Nisan ayında 53 belediye başkanına 2 ay hapis cezası verildi, bu da para cezasına çevrildi.

2006 başında PKK'ye yardım iddialarından açılan davalarda daha çok yönetici ve belediye başkanı tutuklanmaya başlandı; duruşmaya her çıktıklarında aleyhlerinde daha fazla dava açılıyordu. 2007 yılının Mart ayında Hakkari'nin Kurdî belediye başkanı Metin Tekçe, Van Ağır Ceza Mahkemesi tarafından PKK üyeliği ve PKK "adına propaganda yapmak" suçundan 7,5 yıl hapis cezasına çarptırıldı; dava dosyasındaki delilleri yaptığı konuşmaların içeriği oluşturuyordu. 2007 Nisanı'nda Cizre Belediye Başkanı Aydın Budak, Şırnak'taki Newroz kutlamalarında yaptığı bir konuşmadan ötürü tutuklandı. Budak konuşmasında Öcalan'ın da Newroz'u kutladığını söylemiş ve PKK'ye farklı yollardan atıf yapmıştı. PKK adına propaganda yapmakla ve halk arasında düşmanlık yaratmaktan suçlandı. Her ne kadar tutuksuz yargılamasına karar verilse de 2007 Mayıs ayında görevden alındı (İHD 2007b, 393; haber kaynakları).

Belediye başkanları gibi DTP yöneticileri üzerindeki baskılar da ağırdı, özellikle 2006-2008 arasında. DTP genel başkanı Ahmet Türk, başkan yardımcıları Aysel Tuğluk ve Sedat Yurtdaş dahil DTP'nin birçok yönetim kurulu üyesine hapis cezası veriliyordu. Onlarca DTP ilçe başkanlığı polis tarafından basıldı, 70'ten fazla parti üyesi gözaltına alındı. Gözaltına alınanlardan 30 kadarına suçlamalar yönetilmişti, Diyarbakır DTP şube başkanları da bunlara dahildi.

Susturulmuş mekânlar

1999'dan sonra hem yargısal baskının tehdidi hem de AB sürecine bağlı olarak demokratik imkânların artacağına dair vaatler

bir araya gelerek ikili bir siyasi ortam yarattı. Bu ortamda kültürel kimliğin ifadesi için daha geniş bir alan varken diğer yandan siyasi ifadeler için azımsanamayacak kısıtlamalar devam ediyordu. 1999 sonrası baskılar büyük oranda Kurdî aktivistlerin fiziksel olarak çevrelenmelerinden daha çok gözetim ve sürekli cezalandırma tehdidi üzerinden, tam da tehditlerin sonunu getirmeyen (bkz. örn. Foucault 1991; Wedeen 1999) dahili disiplin mekanizmalarına dayanıyordu. AB güdümlü demokratikleşme çerçevesi toplumun kendi kendini yönetmesinden veyahut idari reformların yapılmasından ziyade kültürel özgürlüklere vurgu yapıyordu, aktivistlerin "uygun" davranmaları halinde hareketin bazı kazanımlar elde edebileceğini vaat ediyordu. Bu da çarpıcı bir derecede oto-sansüre sevk etti. Ademi merkeziyet veya özerklik tasarıları, güneydoğuda savaşın tarihi ve PKK (liderlerinin ve üyelerinin genel affının da geçtiği sohbetler) yüksek perdeden siyasi kinayelere konu oluyordu. Bu bağlamda, 1984-1999 arasında güneydoğuda yaşanan savaşın anlamı, ölenlerin nasıl hatırlandığı ve hapisten çıkanların topluma nasıl uyum sağlayacağını tartışmak neredeyse hiç yer yoktu. 2005'te Diyarbakır'daki sanat ve kültür fuarı sırasında düzenlenen bir sergi bu sessizliğe kısa süren bir istisna oldu. Sergide yer alan, savaşta ölen Türk askerlerinin ve PKK savaşçılarının fotoğraflarının altındaki yazılar ailelerinin onları nasıl hatırladığını aktarıyordu. Türk otoriteleri birkaç gün sonra sergiyi kaldırtırdılar (Sadak, mülakat, 2006).

Özellikle 2005-2008 arasında PKK gerillalarıyla Türk Silahlı Kuvvetleri arasında çatışmanın yeniden başlaması, AB üyelik sürecinin durması, Irak'ın kuzeyindeki Kürt siyasi özerkliğinin Türkler arasında büyüyen bir endişe yaratması bölgedeki gerilimi arttırıp Türk ve Kurdî yetkililerin manevra yapabilecekleri alanı daralttı. İktidardaki AKP savunmaya geçerek uzlaşmacı yaklaşımını rafa kaldırıp, daha sözünü esirgemeyen Türk milliyetçisi bir çizgiyi öne çıkardı. PKK militanlarıyla Türk askerleri arasındaki çatışmalar Kurdî yetkililerin silahlı mücadelenin meşruiyeti ya da gayri meşruluğuna dair sorulardan kaçınmasını daha da zorlaştırdı. Kürt seçmenlerinin bir bölümü arasın-

da Kurdî seçilmiş yetkililerin meşruiyeti PKK'yi destekledikleri şeklinde algılanmalarına bağlı olduğundan çok hassas bir denge politikası sürdürmeye çalıştılar. PKK'ye dolaylı yollardan atıf yaparken, ademi merkeziyet ya da PKK'ye af gibi hareketin ciddi taleplerini doğrudan tartışmıyorlardı. En genel haliyle bu, PKK savaşçılarının halk tarafından cenazelerinin kaldırılması, ölülerin taşınması için belediye araçlarının kullanılmaya devam edilmesi, ölmüş militanların aile fertlerinin ziyaret edilmesi ve PKK savaşçılarını –özellikle de gençliği– marjinal öğeler değil de toplumun bir parçası olarak konumlandıran söylemsel bir çerçevenin kullanılması şeklini aldı.

2006 yılının Mart ayının sonlarında ve Nisan ayının başlarında 4 PKK savaşçısının cenazeleri için Diyarbakır'da patlak veren gösteriler sırasında seçilerek makama gelmiş olmakla ayrı bir siyasi oluşumun meşruluğuna referans yapmak arasındaki gerilim daha belirgin oldu. Diyarbakır'da ve sonra da Batman'da güvenlik güçleriyle PKK yanlısı göstericiler arasında çıkan çatışmalarda güvenlik güçlerinin açtığı ateş sonucu aralarında çocukların da bulunduğu 13 kişi öldü. Bazı dükkânlar ve kamu binaları protestocular tarafından hedef alındı ve yakıldı. 28 Mart 2006'da Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanı Osman Baydemir, Bağlar'da bir mahallede göstericileri eve dönmelerine ikna etmek için konuştu. Tutanak olarak mahkemelere de sunulan bir belge, Baydemir'in protestocuların dağılmasını için çağrı yaparken bir yandan şiddeti önleyebilmek bir yandan da PKK yanlısı gençler arasındaki güvenilirliğini sürdürebilmek için yüzleştiği çetin güçlükleri ortaya koyuyordu. Hem Kürtçe hem de Türkçe konuşan Baydemir, toplanan kalabalığa her ne kadar onların "acısını paylaşsa da" gösterilere devam edilmesi halinde kentin ve göstericilerin demokrasi ve özgürlük taleplerinin zarar göreceğini söylüyordu. Kalabalık onu dikkate almayıp Öcalan'a destek sloganları atmaya başlayınca Baydemir sivil ve seçilmiş liderlerin onların dertlerini daha etkili ve güvenli şekilde temsil edebileceğine onları ikna etmekte zorlandı.

Kalabalık (slogan): Dişe diş, kana kan, seninleyiz Öcalan!

Baydemir (Kürtçe): Arkadaşlar, lütfen beni iki dakika dinleyin, lütfen iki dakika dinleyin. Eğer birbirimizi dinlemezsek, ilerleyemeyiz. Lütfen... Bugün tüm sivil toplum örgütleri, partimiz ve başkanlarımızla bir toplantı yaptık. Talepleriniz ve şu ana kadar gösterdiğiniz cesaret için size teşekkür ediyoruz.

Kalabalık (slogan): Bijî Serok Apo! Bijî Serok Apo!

Baydemir (Kürtçe): Kimliğinize sahip çıktınız; yanık yüreğinizle halkınıza sahip çıktınız.... Biz de sizinleyiz. Bundan emin olun. Barışın önceliği için, başarımızın önceliği için birbirimizi partinin önderliği altında dinlememiz gerekir. Bundan sonra bu eylemin halkımıza ve ulusumuza zararlı olacağından korkuyoruz. Şimdi sessizce evlerimize döneceğiz (Demokratik Toplum Partisi 2006, s. 28-29)

Sonuç

Yasal partiler kurup seçim süreçlerine katılmalarına rağmen, Kurdî partiler ve üyeleri 1990-2008 yılları arasında çok ağır baskılarla karşılaştılar. Baskıcı tedbirler, özellikle güvenlik güçleri ve yargı gibi devlet kurumları tarafından uygulandığı gibi, devletle bağlantısı yok sayılan militanlar tarafından da uygulandı. Baskının türleri dörde ayrılabilir: Kolluk, yargısal, hukuk dışı (örn. cinayet) ve bürokratik. Bu kapsamda partiler kapatıldı, mülklerine el konuldu. Kurdî yöneticiler ve aktivistler öldürüldüler, vuruldular, hapse konuldular, para cezası aldılar, mahkemeye çıkarıldılar ve birçok şekilde tehdit edildiler.

Baskıların tabiatı ve uygulanması iki ana döneme tekabül ediyor: 1990-1998 arası ve 1999-2008 arası. İlk dönemde, partileri ve faaliyetlerini birden çok cepheden resmî baskılama çabaları hem yargısal mekanizmalara hem de hukuk dışı aktörlere dayanıyordu. Bu yıllarda, parti mülküne ve bireylere yönelik fiziksel saldırılar yaygındı. 1999-2008 arasında yaşanan ikinci baskı ve zorlama dönemindeyse otoriteler yargısal, bürokratik ve siyasi mekanizmalara daha çok dayandılar.

Baskıların ve zulmün etkisi devletin içindeki bölümlenmelerden dolayı bir nebze de olsa hafifliyordu. Bu bölümlenme partilere biraz manevra alanı sağlayıp hedeflerini sürdürme olanağı verdi. Bunlara rağmen ağır baskılar partilerin sistem olanaklarına ulaşma kabiliyetini derinden etkiledi. Bu da özellikle normalleşmelerini engelledi. Hem devlet yetkililerinin hem de PKK'nin güttüğü kutuplaşma siyaseti ve sürdürdükleri şiddet, partilerin kendilerini PKK'den uzlaştırmalarını ve alternatif bir otorite tabanı kurmalarını çok zorlaştırdı. Bunun yerine baskılar, partinin sistem dışı meydan okuyan konumunu oldukça güçlendirdi. 1994'te meclis, polis ve yargının eşgüdümlü bir dizi baskılama faaliyeti sonucunda Kurdî parlamenterler ulusal sistemin dışına itildiler. Devletin ve hukuk dışı aktörlerinin zulmü –PKK'nin de baskısıyla birlikte– onları aynı zamanda yerel siyasetten de dışarı itti. 1999'dan sonra daha seçici baskı türlerinin uygulanmaya başlanmasının ardından bile Kurdî belediye başkanları ve belediyelere yönelik yargısal ve bürokratik baskılar idari reformla ilgili tartışmaları ve açık diyalogu oldukça kısıtladı. Susturulmuş bu mekânlar 2006'dan sonra Kurdî belediye başkanlarına karşı yargısal müdahalenin bilhassa bir eziyete dönmesiyle birlikte daha da keskinleşti.

5

Rakip Hakikatler Üretmek

Bu bölüm Kurdî partilerin 1990-1994 yılları arasında devletin güvenlik, şiddet ve kimlik üzerine söylemine meydan okuyan bir Kurdî anlatıyı aktarmak için resmî siyasi sistemi "yayın sistemleri" olarak nasıl kullandıklarını betimleyecek. Sisteme ve özellikle de meclise girmek Kurdî partilere önemli karar mercilerine, meşruiyete, hukuki olanaklara, ciddi maddi imkânlara daha önceden hiç sahip olmadıkları erişimi sağladı. Parti üyeleri bu olanakları devlet ve Kürt hareketi arasındaki çatışmayı yeniden tanımlamak için kullandıkları gibi hareket ve gündemi için farklı çevrelerden destek alabilmek için de kullandılar.

Oldukça çatışmalı yürütülen enformasyon siyaseti, bir söz düellosu olmasının ötesinde, devlet politikasının altını boşaltmak için ve birden fazla ulusal-uluslararası aktörün Kurdî harekete desteğinin harekete geçmesi için gerekli ampirik temelleri attı. Kürt seçmenler, Türk entelektüeller, sivil toplum kuruluşları, yabancı hükümetler vs. gibi toplumsal aktörler ve muhtemel müttefikler "bumerang etkisinin" ulusal ve uluslararası uzantısı olarak baskıyı devletin üzerine çevirebiliyordu (Keck ve Sikkink 1998).

Devlet politikasını eleştirenler arasında Kurdî siyasetçiler yalnız değildi; sivil toplum ve insan hakları örgütleri, medya,

ülke içindeki-dışındaki Kürt siyasi ve kültürel dernekleri de çatışmanın tanımlandığı çerçeveyi yeniden çizmenin peşindeydiler. Parti aktivizmini özellikle önemli kılan, Kurdî siyasetçilerin, daha geniş bir faaliyet sahnesi sunan ve "dışarıdan" yapılabileceklere göre karar mercilerini daha doğrudan etkileyebilecek bir dizi siyasi arena ve idari ağ içerisinde faaliyet gösterdikleri gerçeğidir.

Kurdî enformasyon siyaseti birden fazla konumdan çeşitli şekillerde yayın yaparak partinin meydan okuyucu konumunu pekiştirmeye ve Türk kurumları karşısında faaliyet yürüttükleri fikrini yaymaya yardımcı oluyordu. Çatışmacı sözlü anlatılar, konvansiyonel parti siyasetinin kullandığı dağarcık yerine daha çok toplumsal hareketlerle özdeşleşmiş –açlık grevi, yürüyüş vs. gibi– siyaset dağarcığının kullanılmasıyla pekiştiriliyordu. Kurdî parlamenterler ve partilerin yüzleştikleri ikilem şuydu: Her ne kadar bu çatışmacı duruş aşırı siyasileşmiş, PKK yanlısı seçmen tabanının desteğini sürdürmeye yardımcı olsa da, aynı zamanda birçok diğer seçilmiş yetkiliyle ilişkilerini zedeliyor ve sistemin olanaklarını tamamen kullanabilme kabiliyetlerini azaltıyordu.

Enformasyon siyasetiyle meşgul olmak ve halka ulaşmak 1990'lar boyunca Kurdî siyasi faaliyetin temel bir parçasıydı ki bu, 1999-2008 arasında da Kurdî belediye başkanlarının en önemli işlevlerinden biri olmaya devam etti. Bu bölümde 1991-1994 arasına odaklanıyorum, çünkü Kurdî aktivistlerle merkezî devletin anahtar elemanları arasındaki sözlü çatışma bu dönemde en uç kutuplarda yaşandı. Bu yıllar daha önceden susturulmuş devlet politikası eleştirilerinin daha bilimsel, daha ısrarcı ve güneydoğuda asker güdümlü politikalara daha ciddi bir meydan okuma haline geldiği bir dönem olarak dikkat çekmiştir. Kurdî siyasetçilerin mecliste geçirdiği birkaç yılda merkezî idarenin toplantı salonlarında devlet politikasını değiştirmek için en örgütlü ve doğrudan çaba sarf edilmiştir. Sonraki yıllarla karşılaştırıldığında bu dönemde meydan okuyucuların stratejisi devletin aslında değiştirilebilir olduğu fikrine dayalıydı. Bu tepeden inmeci yaklaşım büyük oranda Kurdî akti-

vistlerin meclisten ihraç edildikleri 1995'ten sonra ve özellikle de Kurdî aktivistler 1999 yılında belediyelere yerleştikten sonra bir yana bırakıldı. Bundan sonra hareketin gayesi yerel yönetimler üzerinden Kürt toplumunun kendisini yeniden oluşturmaya ve "tabanda yeni gerçekler" yaratmaya kaydı.

Kürt aktivistlerinin resmî siyasal sistem ve yasama sürecine müdahil olmaları, peşinde oldukları politika değişiklikleriyle sonuçlanmadı; birçok Kürt aktivisti o dönemi umutların yıkıldığı, fırsatların kaçtığı bir dönem olarak görüyor. Kurdî parlamenterler ve onların çeşitli müttefikleri önemli politik kararların (güneydoğudaki Kürt illerinde sıkıyönetimin devam edip etmeyeceği gibi) alınması sırasında mecliste hep azınlıkta kaldılar. Birçok Kurdî vekil ve siyasetçi ya hapse girdi ya sürgüne gitti ya da siyaseti bıraktı. Her ne kadar başardıkları işler gerçekten sınırlı olsa da, devletin merkezî öğelerine toptan bir söylemsel taarruzu anahtar idari kurumlarda anaakım siyasetçilerle ittifak halinde başlatmış olmaları Kurdî söylemin çapını genişletmekte önemli bir adımdı. Aktivistlerin siyasetin uçlarında ya da çevresinde kalmaları yerine merkezî devlet arenasından, en tepedeki karar mekanizmasını etkilemeye çalıştıkları bir Kurdî gündem yaratıldı. Bu zamana kadar harekete geçiş ve siyasi aktivizm büyük oranla güneydoğudaki Kürt bölgesinde konuşlanmıştı. Fakat 1990'ların başında batıdaki Türk kentleri, özellikle de Ankara, anahtar mücadele alanları haline geldi.

Ana temalar ve çerçeveler

Kurdî partiler resmî söyleme dört ana mesele üzerinden doğrudan meydan okudular: Türkiye'deki Kürt sorunun kökeni, sorunun muhatabı aktörlerin kim olduğu, PKK'nin olağan Kürtlerle kurduğu ilişkinin tabiatı ve sorunu en iyi çözüm yolu. 1980'lerin sonuna kadar, bu konulara dair söylem, Türk güvenlik aygıtı tarafından çevrelenmişti ve bu da terör sorunu dışında herhangi bir Kürt sorununun olduğu fikrini reddediyordu. Basında ve televizyonda, hükümet açıklamalarında, konuşmalarda ve meclis tartışmalarında atıf yapıldığı gibi PKK bir

grup "eşkıya", bölücü ve teröristti. Özellikle 1980'lerin ortasında, PKK ve savaş hakkında çok nadiren etnik köken imleyen terimlerle atıf yapılıyordu (örn. Kürt örgütü ya da sorunu gibi); PKK ve savaş, Türkiye'deki Kürt nüfusunun hiçbir kesimini temsil etmiyormuş gibi tasvir ediliyordu. Sorun bir güvenlik meselesi ve "bölücü terör"dü (siyaset, demokrasi, ekonomi ya da kimlik sorunu değil) ve daha sert güvenlik önlemleri alınarak çözülebilirdi (sıkıyönetim, asker sayısının artması ve daha iyi istihbarat). Bu yorumlamaya göre, PKK'nin kendisi sosyal düzende bir sapmaydı: Örgütü yok etmek böylece sorunu da yok edecekti.

1980'lerin sonunda Kürtlere ve Kürtlüğe dair resmî söylem, özellikle 1987'de SHP'nin siyasi arenaya dönmesiyle ve 1988'de on binlerce Kürt'ün Irak'tan iltica etmesiyle birlikte çeşitlenmeye ve daha da karmaşıklaşmaya başladı. 1991-1993 yılları arasında Kürtler ve Kürtlüğe dair söylemin nasıl bir patlama yaşadığını Murat Somer belgelemiştir: Örneğin 1984-1985 arasında anaakım *Hürriyet* gazetesinde Türkiye'nin etnik Kürtleri hakkında sadece 25 makale basılırken 1991'de 238, 1992'de 423 makale yayımlandı (Somer 2005, s. 598). SHP ile birlikte bazı Kurdî parlamenterler, başbakan ve sonra da cumhurbaşkanı Turgut Özal, Kürtlük hakkında anaakım ve resmî çevrelerde daha açık bir tartışma başlatıp ülkedeki etnik çeşitliliği resmen kabule doğru kaymayı hızlandırdılar. Özal 1989 yılında, büyükannesinin Kürt olduğunu açıkça ifade ettiğinde bir nevi bir tabu yıktı (bkz. örn. Cemal 2003, s. 107). 1990'ların başına gelindiğinde *Nokta* gibi dergiler Kürt sorunu hakkında düzenli makale yayımlıyor; Kürtlerin statüsü hakkındaki tartışmaların sadece SHP'yle sınırlı olmadığına, ANAP gibi diğer partilerde de sürtüşmelere neden olduğuna dikkat çekiyordu (*Nokta*, 7 Ocak 1990, s. 18-19). Kürtlük üzerine böyle daha açık diyaloglar kamusal alana girmeye ve Somer'in deyişiyle (2005) "milliyetçi şahinler"le "ılımlı ulusalcı elitleri" barındıran Türk kurumları içerisinde derin farklılıkların altını çizmeye başlasa da Türk yetkilileri Kürt sorunu ve PKK'yi apayrı konular olarak ele almaya devam ediyorlardı: Kürtler vatandaş olarak meşru

sıkıntılara sahip olabilirlerdi ama PKK hiçbir şekilde olamazdı ve PKK ülkenin Kürt nüfusunu temsil ediyormuş gibi gösterilemezdi. Dahası, Mehmet Ali Eren ve Fuat Atalay gibi Kurdî vekillerin ülkenin güneydoğu politikasını başlı başına yeniden gözden geçirmesi için yaptığı resmî çağrılar meclis içinde ve dışında sert tepkilerle karşılanmıştı.

Kurdî vekiller ve parti yöneticileri vatandaş olarak Kürtler ve PKK arasında çizilen bu farklılığa doğrudan meydan okuyordu. Onlar için Kürt sorunun kökeni siyasiydi ve iki ana sorundan kaynaklanıyordu: 1980 askerî darbesinden sonra yerleştirilen antidemokratik çerçevenin 1987 yılından sonra sıkıyönetim üzerinden güneydoğuda yenilenmesi ve etnik Türk milliyetçiliğinin "faşist" bir ideoloji olması. Sorun, devlet yetkililerinin dediği gibi, bir grup teröristle bölünmez Türk ulusunun teminatı olan Türk devleti arasında değildi; çatışma, Kürt halkı ve baskıcı Türk devlet aygıtının arasındaydı. Daha geniş bir ölçekte, modern demokrasiyle otoriter rejim arasında yaşanan bir mücadele söz konusuydu. Her ne kadar bazı Kurdî vekiller PKK'nin taktiklerini onaylamasa ya da tam da hedeflerini paylaşmasa da bu çerçevede PKK halkın iradesinin beklenen bir sonucuydu.

Bu çerçeve içinde bakıldığında sorunun çözümü güvenlik önlemleri değildi: Bunlar, bilakis, tam da sorunun çözümünü engelleyen adımlardı. Kurdî vekiller bunun yerine 1982 anayasasında temel reformlar yapılmasını, sıkıyönetimin kaldırılmasını, köy koruculuk sisteminin kaldırılmasını, "faili meçhul" cinayetlerin araştırılıp sorumluların yargılanmasını (hesap verilebilirlik ve yargılama) talep ediyordu. Prensipte bu öneriler Türk kurumları içerisindeki ılımlı ulusalcıların taleplerinden çok da farklı değildi. Fakat Kurdî vekillerin bu konu başlıklarını kendilerine has sunma biçimleriyle agresifçe öncelikli hale getirmesi, PKK'nin kendisine yeni bir yaklaşımın gerekliliğini bu tarz reformlarla birlikte düşünmeleri onları ayrı kılıyordu. En tartışmalı gelişme, bazı HEP ve DEP yöneticileriyle seçilmiş parlamenterlerin PKK'yi terörist bir örgüt yerine birçok Kürt'ün iradesini temsil eden siyasi bir parti olarak etiketlen-

dirmeleri konusundaydı. Bu çerçevede terörün "asıl" sorumlusu PKK savaşçıları değil Türk güvenlik güçleriydi ve Kürtler de "devlet terörünün" bir kurbanıydı, PKK terörünün değil. PKK asıl siyasi sıkıntıları ifade ediyormuş gibi ele alındığından bu çerçevede PKK savaşçıları için genel af çıkarılması, PKK'yle müzakere masasına oturulması çağrısı yapmak mantıklıydı. Bunlar hiçbir Türk yetkilisinin açıkça aklına gelen şeyler değildi.

Kurdî parlamenterler ve parti yöneticileri arasında, özellikle PKK'ye dair çerçeve ve söylem konusunda derin fikir ayrılıkları vardı. Parti yönetimi, seçilmiş vekiller (onlar da tek bir blok değildi), SHP ve PKK arasında iktidar çekişmesi vardı. Yine de, HEP kökenli vekillerin hepsi devlete ne kadar sert meydan okuyacakları konusunda hemfikir olmasalar da, nihayetinde partinin daha faal üyelerinin eylemlerinden ve söylemlerinden hepsi sorumlulardı.

Kürt aktivistler ve siyasetçiler dört ana kanal üzerinden taleplerini ifade edip kendilerini hem seçilmiş yetkililer hem de sistem dışı meydan okuyucular olarak konumlandırdılar: 1) Resmî siyasi parti aygıtı ve onunla ilişkili faaliyetler 2) Meclis 3) Kamusal alanlarda çatışmalı protestolar 4) Ulusal-ulusaşırı sivil toplum ve diploması ağları.

Birinci kanal: Parti aygıtı

Siyasi program basmak, miting ve kongre yapmak, seçim propagandası yürütmek gibi faaliyetler parti kurmak ve sürdürmek için yasal gerekliliklerdir. Bunlar Kürt seçmenler arasında, Türk kamuoyunda, ulusal ve uluslararası seviyede resmî zeminlerde devletinkine karşı geliştirdikleri siyasi dili meşrulaştırmak için Kurdî seçim aktivistlerine önemli fırsatlar sağladı.

Türkiye'deki tüm siyasi partiler program ve tüzüklerini yayımlarken katı kurallara hukuken uymak zorundadırlar. Bu zorunlulukları yerine getirmek Kurdî partilere bazı esas taleplerini yazılı ve yasal olarak dağıtılabilir bir formda geliştirme fırsatı sundu. Programlarının içeriğinde ülkenin idari ve ideolojik

çerçevesini temelli bir yeniden yapılandırma için bir dizi öneri vardı. Bu öneriler arasında yerele yetki devri, ademi merkeziyet, yeni bir anayasa, Türk milliyetçiliğine vurgu yerine çokkültürcülüğü kucaklamak yer alıyordu.

HEP'in programları, 1980 askerî darbesinden sonra ülkenin "Kürt sorunu" olarak adlandırılan meseleyle açıkça hesaplaşan ilk programdı; 1990'ların ortasına gelindiğinde birçok diğer parti programında hâlâ Kürt sorununa adıyla atıf yapılmıyordu. Varisleri gibi, HEP'in programı da ülkenin demokratikleşmesinde en büyük engel olarak görülen 1982 Anayasası'nın yeni bir anayasayla değiştirilmesini istiyordu. "Baskı ve asimilasyon politikalarının" doğu ve güneydoğuda sürdürüldüğünü iddia ediyor, OHAL'in kaldırılması çağrısı yapıyor, Türk siyasi yaşamının "ırkçılık" ve "şoven milliyetçilik" tahakkümü altında olmasını eleştiriyordu. "Asimilasyon politikası" yerine kültürlerin çeşitliliğinin ve ülkenin tarihsel miraslarının tanınmasını çağrısı yapıyordu (HEP Program 1990, s. 60). HEP ve PKK arasındaki farkın açıkça ifade edildiği maddeye göre parti, "Kürt sorununu barışçıl ve demokratik yollarla, Uluslararası İnsan Hakları Bildirgesi ve Avrupa İnsan Hakları Anlaşması ve Helsinki Nihai Senedi uyarınca çözmeyi" hedeflemekteydi (HEP Program 1990, s. 18-19).

İktidarın ülke çapında yetkisinin devredilmesi ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesi önerileri tüm Kurdî parti programlarının temelinde vardı fakat yazılış biçimi değişebiliyordu. HEP'in ikinci programı sorunun çözümü için federalizm çağrısı da içeriyordu. Bu, 1990'lar boyunca yayımlanan yasal parti programları arasında Kürt ulusal özerkliğinin yazılı şekilde geçtiği en doğrudan öneridir.

> HEP, Kürt Sorunu'nu çözümünde "Halkların kendi kaderini tayin hakkı" prensibine sonuna kadar bağlıdır. Bu çerçevede, hiçbir şart sunmadan ... referandum, federasyon ve halk tarafından geliştirilecek benzer çözümler dahil, çözüm için her türlü yolu bütünüyle desteklemektedir (HEP Program 1992, s. 17-18)

Daha sonraki Kurdî parti programları daha ihtiyatlıydı; federasyon ya da ülkede Kürt çoğunluğun yaşadığı bölgeler için bu tarz öneriler bu kadar doğrudan yapılmadı. Bunun yerine ademi merkeziyeti, yerel yönetimlerin oldukça güçlendirilmesini, siyasetin sivilleşmesini, yerel parlamentolar kurulmasını şiddetli şekilde savunuyorlardı: "Merkezî idare küçültülürken, yerel yönetimlerin, belediye, il ve ilçe meclisleri yerel parlamentolar statüsüne kavuşturulacaktır. Bu anlayışa uygun olarak vali, emniyet müdürleri ve kaymakamların seçimle iş başına getirilmeleri sağlanacak, eğitim, sağlık ve iç güvenlik yerel yönetimlerin yetki alanına alınacaktır." (HADEP Program 1994, s. 10;'DEHAP Program 1997, s. 10; iki parti programında da yazılış aynıdır.)

Programlar partiyi kayıt altına alıyordu ama çok kısıtlı bir insan grubu tarafından okunuyorlardı. Yasal olarak yapılması zorunlu olan parti toplantıları ve kongreler Kurdî parti yöneticilerinin kamusal söylemi etkileyebilecekleri ve "Kürt milliyetçisi" hüviyetlerini pekiştirebilecekleri daha çok ses getiren bir kanal sağlıyordu. Özellikle parti genel kongreleri zorlu dengeleme hamlelerine ve dramatik iç çekişmelere sahne olan, gergin siyasi performanslardı. Öngörülebileceği üzere, sıklıkla medya skandallarıyla ve birden fazla insanın tutuklanmasıyla sonuçlanıyorlardı.

Türkiye'deki tüm siyasi partiler, kanuna göre ulusal seviyede düzenli kongre yapıp, genel başkanlarını il yönetimlerinden gelen delegeler tarafında seçmelidir. Kurdî parti kongreleri genelde parti destekçileri ve sempatizanları için moral kazanmak, toplum inşa etmek için de kullanılabiliyordu. Türk söylemlerine çatışmacı meydan okumalar bu gibi toplantılarda hem doğrudan konuşma üzerinden hem de sembolik siyaset üzerinden yapılıyordu. Bunlar birden fazla harici ve dahili işlev görüyordu. 1998'de Ankara'da bir spor salonunda yapılan HADEP parti kongresine katıldım. Binlerce katılımcı çevre mahalle ve kasabalardan otobüsle taşınmıştı, binanın önünde yüksek sesle Kürtçe müzik çalıyordu ve yüzlerce insan halay çekip çimlerin üzerinde piknik yapıyordu. Toplantı, bir parti kongresi ol-

duğu kadar bir Kürt kültür festivaliydi aynı zamanda ve Kürt kimliğinin siyasi önemine dair bu açık ifadeyle Ankara'nın resmî söylemi arasındaki ton farkı da hiç olmadığı kadar keskindi.

Birçok Kurdî parti kongresi PKK ile kurulan ilişkilere dair parti içindeki gerilimleri de ortaya seriyordu ve bu kongreler onları legal Türk siyaset alanının hem içinde hem de dışında (imkânsızca) konumlandırmaya yardımcı oluyordu. Bu performansların paradoksal tabiatı bu tarz kongrelere eşlik eden sembolik siyasetin içine işliydi. 1992'de HEP'in bir parti kongresine Abdullah Öcalan'ın annesi onur konuğu olarak katıldı ve HEP milletvekili Leyla Zana kadının elini öperek manşetlere çıktı. 1996 yılının Haziran ayında yapılan HADEP parti kongresindeyse genç bir adam göndere çıkıp, Türk bayrağını indirerek yerine PKK bayrağını astı. Her ne kadar parti yetkilileri PKK bayrağını hızlıca indirse de "bayrak krizi" bir medya ve siyasi lanetleme kampanyası başlattı. Ülke çapında Türk bayrağı asma kampanyasıyla parti protesto edilirken, partinin en üst kademe yöneticileri derhal tutuklandı ve neticesinde parti başkanı ve 30 parti yetkilisi için 4 ila 6 yıl arası değişen hapis cezaları geldi. PKK bayrağını asan genç adam Faysal Akcan 22 yıl hapis cezasına çarptırıldı (Demir 2005, s. 407). Olayların hemen akabinde köşe yazarları, akademisyenler, aktivistler ve öteki gözlemciler bayrak krizinin bir devlet komplosu ya da sağcı öğelerin partiyi sabotaj çabası mı olduğuna, PKK'nin legal (ya da yarı-legal) rekabeti ortadan kaldırmak için kasti bir eylemi mi olduğuna, bazı parti yöneticilerinin mi planladığına ya da sadece nihayetinde coşkulu bir grup gencin PKK'ye halk desteğinin olduğunu ifade etme hedefi mi olduğuna dair tartışmalar yaptılar. Yine de olay ve hakkındaki tartışmalar sadece Kurdî partilerin legal ama sistem karşıtı parti statüsünü sürdürme konusunda yaşadıkları zorlukları değil aynı zamanda da bu ikiliğin en iyi şekilde nasıl idare edileceği konusunda parti içi çekişmelerin yarattığı zorlukları da ortaya serdi.

Toplantı ve mitingler seçmen desteğini harekete geçirmek için daha sık ve rutin olarak kullanılıyor; parti şubelerinde belirli bir kesime hitap eden konferans ve atölye çalışmaları sık-

ça düzenleniyordu. Bu toplantılar genelde parti liderliğinin barış ve çokkültürcülük vurgularıyla toplantıya katılanların PKK ve PKK'nin genel gündemine destek söylemleri arasında bir sözlü ikililik barındırıyordu. Her ne kadar parti toplantılarında PKK'ye gösterilen halk desteği partinin anaakım Türk toplumu nezdinde imajını zedelese de Kurdî sempatizanlar arasında kültürel sermayesini sürdürmesine yardımcı oluyordu. 1992 yılının Mart ayında Şişli'de HEP'lilerin yaptığı toplantı tipikti; bazı katılımcılar PKK bayrağı açıp sık rastlanılan "Bijî Kurdîstan" (Yaşasın Kürdistan) sloganını attılar (*Cumhuriyet*, 1 Mart 1992). Parti yöneticileri bu gibi toplantıları seçilmiş Kurdî milletvekilleri üzerinde halk baskısı yaratmak ve parti disiplinini sağlamak için de kullanıyordu. Örneğin 1992 yılının Mart ayında HEP genel başkanı Feridun Yazar, Diyarbakır'da yapılan bölgesel HEP toplantısını içinde SHP ve bazı Kurdî vekillerin de bulunduğu hükümeti eleştirmek için kullandı ama yine de partinin HEP kökenli parlamenterleri desteklemeye devam ettiğini de ekledi (*Cumhuriyet*, 14 Mart 1992).

Seçim kampanyaları Kurdî siyasetçi-aktivistlerin resmî söyleme resmî olarak meydan okuyabilecekleri, Kurdî siyasi platformu ilerletebilecekleri, partilerini tanıtabilecekleri ve farklı seçmen kitlelerine ulaşabilecekleri başka bir önemli araçtı. Kurdî partiler seçimlerden çekildiklerinde bile (1994 yerel seçimlerinde olduğu gibi) ya da %10'luk seçim barajını aşamadıklarında bile kampanyaların kendisi ülkenin Kürt bölgelerinde seyahat etmek için, seçmenlerle buluşmak, geniş kitlesel toplantılar yapmak ve basının ilgisini çekmek için çok değerli bir fırsat sunuyordu. Güneydoğuda seyahat eden Kurdî adaylar özellikle küçük kasabalarda, yaptıkları Türkçe konuşmalarına –seçim kampanyasında Kürtçe kullanılmamasına dair resmî yasaklara rağmen– biraz Kürtçe katıyorlardı.

Seçimler, Kurdî karşı söylemi yaymak için gündelik fırsatlar sunuyordu. 1994 yerel seçimlerinde DEP'in güneydoğudaki 77 adayının duyurulmasını parti genel başkanı Hatip Dicle, partinin çokkültürcülüğe olan bağlılığına vurgu yapabilmek için kullandı; partinin adayları arasında "Laz, Çerkes, Arap, Türk

ve Kürt kökenliler vardır" diye duyurusunu tamamladı. Yakın zamanda DEP'e ve adaylarına yönelik yapılan saldırıların altını net biçimde çizmek için de bu fırsatı kullandı: Duyurunun yapılmasından 1 ay önce 351 DEP üyesi tutuklanmış, 3 kişi faili meçhul cinayete kurban gitmiş ve 2 DEP belediye başkanı açıklamaya gerek duyulmadan görevlerinden alınmıştı (*Diyarbakır Söz*, 16 Şubat 1994).

Aday tercihleri, şehitlerini muteber kılmak ve sembolik sermayeyi geliştirmek adına parti için önemli fırsatlar sunuyordu: 1994 yerel seçimlerinde öldürülmüş parlamenter Mehmet Sincar'ın dul eşi Cihan Sincar, Mardin'in ilçesi Kızıltepe'de belediye başkan adayı olarak seçilmişti (Sincar daha sonraki yıllarda yerel seçimlerde başarılı olmuş bir Kurdî adaydır). Mevcut ya da eski PKK liderleriyle yakınlığı olan (dul eşler, kardeşler vs.) adaylar belirlemek de partinin örgüte verdiği desteği dolaylı olarak ifade edebilmesine izin veriyordu.

İkinci kanal: Meclis

Kurdî siyasetçiler meclisteki diğer vekillerin desteğini sağlayıp ulusal politikayı değiştirerek ya da dönüştürerek doğrudan; ulusal basın veya uluslararası ilgiyi üstlerine çekerek devlet ve hükümet yetkililerine baskı yaratarak dolaylı; hükümetin dedikleriyle yaptıkları arasındaki farkları ifşa ederek ahlâki baskı yaratarak mecliste etki yaratmayı umuyorlardı (Keck ve Sikkink 1998).

2. Bölüm'de tartışıldığı gibi, HEP'li 22 Kurdî vekil 1991 genel seçimlerinde SHP ile yapılan ittifak sonucu seçilmişti. 1991'de meclise girmeleri harekete daha önceden hiç sahip olmadığı ölçüde Türkiye Cumhuriyeti'nin yönetim katındaki en önemli yerlerden bazılarına erişim sağladı. SHP, DYP ile azınlık hükümeti kurup hükümete girdiğinden HEP vekilleri sayıca az olmalarına ve siyaseten marjinal konumlarına rağmen oldukça fazla etki yaratabiliyordu. Yemin töreninden sonra SHP'den istifa edip bağımsız olan Hatip Dicle ve Leyla Zana istisnaları hariç, HEP vekilleri SHP ile 5 ay boyunca koalisyonda kaldı. 5 tanesi parti ve

meclis içinde yüksek konumlara geldiler: Mahmut Alınak, SHP grup başkanlığı yaptı; Fehmi Işıklar (HEP'in ilk genel başkanlığını yapmıştı), SHP'nin dört meclis grup temsilcisinden biriydi; Diyarbakır milletvekili Salih Sümer, meclis başkanlık divanına seçilmişti; Adnan Ekmen (Batman) meclis bayındırlık, ulaşım ve turizm komisyonlarında başkanlık yaptı; deneyimli siyasetçi Ahmet Türk (Mardin), İnsan Hakları Araştırma Komisyonu başkanlığı yaptı (*TBMM Albümü 19. Dönem 1992*, XV-XVI).

HEP vekillerinin bu konumlardan ve meclis içinden elde etmeyi bekledikleri en başlıca etki gündemi belirlemekti, başlangıçta birçoğunun politikayı etkileme umudu dahi vardı. Ellerindeki en önemli erişim noktası SHP'nin içindeydi, liberal siyaset anlayışıyla tanınan parti başkanı Erdal İnönü dahil partinin duyarlı fraksiyonlarıyla lobi yapılabiliyordu. 1992 yılının Newroz kutlamaları sırasında güneydoğuda toplam 58 kişi öldürüldükten sonra SHP içindeki Kurdî milletvekilleri parti yönetimini bölgeye doğrudan bir heyet yollayıp olayları incelemeye ikna edebildi. 7 kişilik heyetin 3'ü HEP kökenliydi. Bölgede üç gün geçirdikten sonra olaylarla ilgili meclise oldukça tartışma yaratan bir rapor sundular (Alınak 1994, s. 204-6). SHP'deki HEP kökenli vekiller güneydoğu illerinde sıkıyönetimin uzatılması ya da kaldırılması hakkındaki tartışma ve kararlarda da önemli roller oynadı.

Meclise seçilmek Kurdî parti temsilcilerine ve daha genel olarak harekete önemli karar mercilerine ve temsilcilere erişim sağladı. Her ne kadar bu, politikanın değişikliğiyle sonuçlanmasa da Kurdî parlamenterlerin görece radikal siyasi duruşlarına rağmen birkaç yıl boyunca hükümetin daha muhafazakâr üyeleriyle diyalog sürdürdükleri anlamına geliyor. HEP üyeleri birçok kez cumhurbaşkanı, başbakanlar ve kuvvet komutanlarıyla buluştular. Bu gibi buluşmaları gündemlerinin esas maddelerini anlatabilmek için kullandılar, özellikle güneydoğuda ateşkesin sağlanması ve sıkıyönetimin kaldırılması gibi fikirlerden bahsettiler (*Cumhuriyet*, 26-27 Şubat 1992).

HEP faaliyetleri bazen diğer partilere mensup parlamenterler tarafından da destek görüyordu. PKK savaşçılarına genel af, gü-

neydoğuda çatışmaların son bulması, köy koruculuğunun kaldırılması ve demokratik düzenleme çağrısına 1992 yılının Şubat ayında 38 HEP/SHP vekili, DYP'li 5 ve diğer partilerden de 6 parlamenter olmak üzere 49 milletvekili imza attı (*Cumhuriyet*, 28 Şubat 1992). Güneydoğudan seçilmiş DYP vekilleriyle HEP kökenli SHP temsilcileri de OHAL konusu üzerinde birlikte çalışıp bölgeyi gezdiler. İslâmcı Refah Partisi'nin birçok üyesi de, nihayetinde OHAL'in uzatılması önerisinin aleyhine oy verdi (*Cumhuriyet*, 18 Mart 1992).

Türk parlamentosunun yasal görevlerinden biri de "yürütmeyi denetlemektir"; bu, birkaç şekilde gerçekleşir. Parlamento üyeleri hükûmete ve bakanlara şahsi olarak politika ve yürütmeye dair yazılı ve sözlü sorular yöneltebilirler; bakanlar bu durumda kanunen yazılı ya da sözlü yanıt vermek zorundadırlar. Bu gibi sorular daha ciddi meclis önergelerine, yani gensoruya dönüşebilir ve çoğunluğun onaylaması durumunda bakan görevinden alınabilir. Konunun meclis gündemine girebilmesi için en az 20 vekilin imzası gerekir. Meclis aynı zamanda doğrudan meclis soruşturma komisyonu kurarak bir vakayı ya da bir dizi olayı inceletebilir. Komisyonun hazırlayacağı rapor daha sonra genel kurulda tartışılır.

Mecliste geçirdikleri vakitte HEP kökenli milletvekilleri meclisin denetleme görevinin agresifçe ifa edildiği bir pozisyon alıp,[1] konumlarını hükûmete meydan okumak için özellikle de güneydoğuda Kürtlere yönelik politikalar konusunda İçişleri Bakanlığı'na karşı kullandılar. 1991 yılının Kasım ayından 1993 yılının Haziran ayına kadar İçişleri Bakanlığı yapan İsmet Sezgin, OHAL; güneydoğudaki güvenlik güçlerinin faaliyetleri; köy yakmalar; Kurdî aktivist, gazeteci ve siyasetçilerin katledilmesi; işkence iddiaları gibi birçok konu hakkında Kurdî parlamenterlerin yönelttiği sorulara yanıt vermek üzere düzenli ola-

1 Bazı soru önergeleri görece önemsiz olsa da semboliktir: Örneğin HEP milletvekili Mahmut Alınak, 1992 Ekimi'nde kütüphanenin *Özgür Gündem*'e aboneliğinin engellendiği iddiasıyla TBMM başkanvekili Yılmaz Hocaoğlu ve meclis kütüphanesini suçlamıştı. Meclis Başkanı Hüsamettin Cindoruk, Alınak'a abonelik işlemlerinin başlatılacağını ifade etti (*Meclis Tutanakları*, 10 Haziran 1992, s. 279).

rak meclis kürsüsüne çıkmaya ve yazılı yanıt vermeye zorlanıyordu. Bu tarz etkileşimler, Kurdî vekillerin adeta savcı rolüne büründükleri ve hükümetin (ya da bakanın) suçlanan olduğu (suçlarının ne olduğu önceden saptanmış) tersten bir sorgulanmanın yaşandığı sahneler yarattı. Hükümet yetkililerinin görevden alınması için önergelerin değerlendirilmeye alınmasını başlatanlar genelde HEP ve DEP'li Kurdî vekillerdi ama görevden almak için diğer partilerin vekilleriyle birlikte de soru önergesi hazırladıkları oluyordu. Meclis bu gibi önergeleri ısrarla reddediyordu fakat yine de anaakım medyada ve Kurdî basında dolaşıma giren oldukça eleştirel bir parlamento söyleminin üretilmesine yardımcı oluyordu. Bu gibi performansların tonu Kurdî siyasetçi-aktivistlerle kabine arasındaki gerilim ve mesafeyi arttırdı. Kurdî vekiller sıkça (özellikle güvenlik konularında) devletin konuşma biçimini esas alan devlet karşıtı bir söylem kullanıyorlardı. Kurdî vekiller rutin olarak hükümeti, örneğin, güvenlik güçleri adına "devlet terörünü" desteklemekle (bkz. örn. *TBMM Tutanak Dergisi*, 22 Eylül 1992, s. 236) ve kendi halkına zulüm etmekle suçluyordu. Örneğin 1993 yılının Temmuz ayında DEP milletvekili Mehmet Sincar, Mardin'e bağlı iki köydeki korucularla güvenlik güçlerinin hal ve tavırlarının incelenmesi çağrısı yaptı ve hükümetin "köylerini yaktığı ve bombaladığı bölgeye nasıl özgürlük getireceğini" yeni İçişleri Bakanı'ndan açıklamasını istedi (*Özgür Gündem*, 23 Temmuz 1993).

Meclisteki HEP ve DEP vekilleri aynı zamanda ülkenin Kürt bölgelerindeki şiddet olaylarını incelemek için meclis komisyonları kurulmasını öneriyor ve bizzat komisyonları organize ediyordu. Bu gibi soruşturmalar İçişleri Bakanı'nın yeterliliğine ve otoritesine (zira normalde soruşturmayı yapması gereken merci oydu) apaçık meydan okumaydı. Soruşturma süreçleri Kurdî vekillerin yerel Kürt nüfusuyla ilişkilerini güçlendirdikleri önemli araçlardı. HEP kökenli vekiller, örneğin SHP'yi köy yakma ve *Özgür Gündem* muhabiri bir Kürt gazetecinin gözaltında öldürülmesi gibi olayları araştırıp partiye ve meclise rapor halinde sunmaya ikna etmekte oldukça etkiliydi (bkz. *Özgür Gündem*, 13 Ağustos 1993).

HEP kökenli vekiller çevrelenmiş olsalar da meclis kürsüsünün müdavimleriydi; gündem içi ve dışı tartışmalara aktif olarak katılıp kürsüyü çatışmacı iddialar ortaya koymak için kullanıyorlardı. Kürsünün en çarpıcı kullanımı 1991 yılının Ekim ayında yapılan genel seçimlerden sonra meclisteki yemin töreninde gerçekleşti. HEP'ten SHP'ye seçilen Kürt milletvekilleri Kürtlerin renkleri olan sarı, kırmızı ve yeşil mendilleri ceketlerinin cebine koymuşlar; Leyla Zana ise sarı, kırmızı ve yeşil bir eşarbı başına bağlamıştı. Hatip Dicle tören sırasında baskı altında yemin ettiğini söyledi ve Zana da yemin metnine Kürtçe olarak bu yemini "Kürt ve Türk halklarının kardeşliği" adına ettiği ibaresini ekledi (bkz. örn. Bildirici 2008, s. 124; Alınak 1994, s. 154-64; Demir 2005, s. 134; ayrıca bkz. Sezer, mülakat, 2007). Ülke çapında televizyonda yayınlanan olay mecliste ve medyada kıyameti kopardı. Dicle ve Zana yemin etmiş sayılabilmek için sözlerini geri çektiler ve SHP'den istifa etmeye zorlandılar.

Daha standart olan, mecliste gayet rutin olan siyasi tartışmaların Kurdî milletvekilleri tarafından hükümeti ve güneydoğudaki hükümet politikalarını eleştirmek için kullanılmalarıydı. Örneğin İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin imzalanmasının 41. yıldönümü, HEP milletvekili Mahmut Alınak tarafından Türkiye'nin bildiriyi ihlal ettiği spesifik ve birden fazla olaya atıf yapmak için kullanılmıştı (*TBMM Tutanak Dergisi*, 10 Aralık 1991, s. 412). Aynı günde HEP milletvekili Remzi Kartal, 12 Eylül anayasasının antidemokratik olduğunu söylemişti. Güneydoğudaki olağanüstü halin uzatılmasındaki yasal kısıtlamalar da HEP vekillerine sistemi eleştirmek ve faili meçhul cinayetleri, köy koruculuk sistemini ve insan hakları ihlalleriyle ilgili konuları gündeme getirmek için düzenli fırsat sağlıyordu. Siyasal liberalleşmeyle ilgili standart konularla birlikte, Kurdî vekiller PKK-devlet çatışmasının topyekûn yeniden düzenlenmesini sağlamak için de kürsüyü kullandılar ki, bu onları diğer vekillerle ve kabine üyeleriyle –özellikle de İçişleri Bakanı İsmet Sezgin'le– keskin tartışmalara sürükledi. 1992 yılının Kasım ayında sıkıyönetimin uzatılması üzerine yapılan tartışmalarda Sezgin ile Kurdî vekil Sırrı Sakık "kimin ülkesini da-

ha çok sevdiği" üzerine münakaşa ediyordu ki, Sezgin, Sakık'ı bölücü bir namussuz olmakla suçladı (*TBMM Tutanak Dergisi*). 1991 yılının Aralık ayında Mahmut Alınak güneydoğudaki şiddet olaylarından bahsederken kürsüde fiziksel müdahaleye maruz kaldı. Alınak, biri PKK savaşçısı ötekisi de Türk askeri olan Karslı iki genç adamı tasvir ederek sözüne başlamıştı ama ikisini aynı kefeye koyması PKK savaşçılarının toplumdışı öğeler olduğunu kabullenmiş anaakım anlatıya tersti. Alınak yaka paça kürsüden indirildi ve SHP içindeki grup vekil başkanlığını (her ne kadar anılarında SHP'nin konuşma metnini daha önceden onaylamış olduğunu yazıyor olsa da; bkz. Alınak 1994, s. 174-80; *Milliyet*, 27 Aralık 1991) bu olaydan dolayı kaybetti.

Üçüncü kanal: Sistem dışı siyaset ve protesto

Kurdî parti yöneticileri ve seçilmiş temsilcileri kendilerini geleneksel parti faaliyetleriyle sınırlı tutmayıp genelde toplumsal hareketlerin kullandığı çatışma dağarcığına sıkça başvurdular. 1990-1993 arası, ulusal ve uluslararası basının önemli ölçüde ilgisini çeken onlarca protesto düzenlediler ve yetkiliden ziyade aktivist konumlarını öne çıkardılar. Bunlar arasında yürüyüşler, insan hakları kampanyaları, anma, cenaze gösterileri ve açlık grevleri vardı. Parti yöneticileri ve HEP kökenli vekiller 1990 yılının ikinci yarısında ilk Körfez Savaşı karşıtı bir kampanya yürüttüler; 1991 ve 1993 yıllarında Newroz kutlamaları düzenlediler (genelde de bu gibi toplantılara konulmuş bölgesel yasakları çiğneyerek); 1992 Temmuzu'nda mecliste oturma eylemi yaparak güneydoğudaki koşulları ve olağanüstü hali protesto ettiler. Resmî söylemi baş aşağı eden, tersten bir okuma yapan insan hakları kampanyaları düzenlediler: Örneğin Türk devletinin PKK'ye karşı "topyekûn savaş" yürüteceği açıklamasına gönderme yaparak, DEP liderleri 1993 yazının sonunda "topyekûn barış kampanyası"nı koordine ettiler (bkz. örn. *Özgür Gündem*, 21 Ağustos 1993). Öteki enformasyon türleri ve halka ulaşma şekilleriyle de meşgul oldular, örneğin ülkenin Kürt bölgelerinde konferans ve turlar düzenledi-

ler. Bu tarz kamusal toplantılar Kurdî siyasetçilerle Türk yetkililer arasında gerilim yaratıyordu çünkü kamusal alanın kontrolü üzerinden kapışıyorlardı. Bunlar bazen kamuoyu tarafından yaygın olarak bilinen çatışmalarla sonuçlanıyordu ki, bu, partiye gündemi için daha çok ilgi ve kültürel sermaye sağlıyor; bazı izleyici kitleleri arasında da güvenlik güçlerinin devleti temsil etmede yetersiz oldukları hakkındaki fikri yayıyordu. Bu mücadeleler, örneğin, HEP'in ilk kamusal eylemlerinden biri olan İstanbul'dan Diyarbakır'a "onurlu ve özgür bir yaşam için" yürüyüşünde barizdi. O zamanlar HEP çok bilinmiyordu ve ülke çapında bir dizi kamusal toplantıyı kapsayan yürüyüş yeni partiye ilgi çekmek için bir yoldu. HEP, güneydoğudaki daha geniş bir kesime gündeminin ana hatlarını açıkça ifade etmeye başladı. HEP genel başkanı Fehmi Işıklar, Diyarbakır ve Batman'da toplanan on binlerce insana OHAL'in kaldırılması çağrısıyla birlikte "Türkiye'nin demokratikleşmesinde Kürt sorununun en büyük engeli teşkil ettiğini" ve "tepeden inme kararlarla bu sorunun çözülemeyeceğini", bunun yerine demokratik tartışmaların gerektiğini söylüyordu. 1991 Temmuzu'nda düzenlenen HEP yürüyüşü ve alakalı toplantılara polis müdahalesi, anaakım gazetelerde HEP parlamenterlerinin polis tarafından yumruklanması ve onlarca insanın tutuklanması haberlerini soktu (*Cumhuriyet*, 26 Temmuz 1990).

Sembolik açlık grevleri de yapıldı. Bu eylem otoriteler üzerine çok baskı yapamıyordu çünkü her zaman belli sürelerle uygulanıyordu ama ulusal ve hatta bazen uluslararası ilgiyi üzerlerine çekebiliyordu. PKK ve diğer mahkûmların kullandığı siyasal dağarcığa tekabül ettiğinden, açlık grevleri aynı zamanda Kurdî parti yetkililerini ve seçilmiş temsilcilerini PKK'yle ilgili suçlamalarla hapsedilmişlerle üstü kapalı da olsa bir ilişkilendirme yoluydu. 1992 yılının Mart ayının sonlarında milletvekilleri Leyla Zana ve Hatip Dicle, Newroz gösterilerinde güvenlik güçlerinin yaptığı saldırıları protesto etmek için 48 saatlik açlık grevine girdiler (*Cumhuriyet*, 25 Mart 1992). Aynı yılın Temmuz ayında Kurdî vekiller HEP yöneticisi Vedat Aydın'ın ölüm yıldönümünde anılması programının engellenme-

sini protesto etmek için 1 günlük açlık grevine gittiler. Daha iddialı bir açlık grevi eylemi, genel olarak "Kürtlere yönelik yetmiş yıllık baskıları" ve meclisin soruna duyarsızlığını protesto etmek için 1992 yılının Eylül ayında 18 HEP milletvekilinin Ankara'daki genel merkez binasında 8 günlük açlık grevine girmesiyle yaşandı (*Özgür Gündem*, 13 Kasım 1992). Alman, Hollanda, İsviçre ve Türk basını açlık grevlerinin haberlerini yapıyordu; harekete sempati duyan şair ve sanatçılarla birlikte onlarca insan hakları savunucusu, sendika lideri grev yapanları ziyaret etti. 8. günde sona erdirilen grev hakkında parti başkanı ve milletvekili Ahmet Türk, eylemin hiçbir zaman ölene kadar aç kalmak olmadığını yine de eylemin topluma mesaj verme hedefini yerine getirdiğini ve eylemi yaptıkları için tatmin olduğunu söyledi (*Cumhuriyet*, 13 Kasım 1992; *Özgür Gündem*, 20 Kasım 1992).

Cenaze gösterileri ve anmalar, öldürülmüş parti yetkilileri ve öteki Kürt aktivistleri için organize ediliyordu. 1991 yılının Temmuz ayında HEP parlamenterleri, "faili meçhul" cinayete kurban gitmiş HEP yöneticisi Vedat Aydın'ın (bkz. 4. Bölüm) cenazesine katıldılar. Cenaze binlerce göstericiyi bir araya getirdi ve protestocularla güvenlik güçleri arasında çıkan çatışmada en az 14 kişi öldü. Bir yıl sonra, HEP vekilleri Diyarbakır'da Aydın için bir anma planladılar ama OHAL valisi tarafından şehre girmeleri engellendi. Güvenlik güçleri Diyarbakır surlarındaki Mardinkapı geçidinde bir grubu durdurduğunda 8 HEP üyesi dövüldü, 10 kişi hapse atıldı. 14 HEP milletvekiliyse kente giren başka bir yolda durduruldu; otobüsleri arandı ve 200 kişi gözaltına alındı. HEP milletvekilleri Diyarbakır'a "yasak şehir" adını koyup protesto olarak 1 günlük açlık grevine gittiler (bkz. *2000'e Doğru*, 12 Temmuz 1992, s. 21; *Özgür Gündem*, 10-11 Temmuz 1992).

Kurdî vekiller ülkenin Kürt bölgelerine "hakikat turları" da düzenleyerek diğer parti ve milletvekilleri arasında kendi önergelerine destek sağladılar. Gazeteci ve siyasetçilerin sıradan insanların Kurdî partilere desteğini dile getirmesini duyabilecekleri fırsatlar sağladığından ve bölgeden haber alma konusun-

da kısıtlamalar olduğundan bu turlar özellikle önem taşıyordu. 1992 yılının Mart ayında HEP önderliğinde dört otobüslük bir konvoy gazetecileri ve 22 milletvekilini güneydoğuya götürdü. Diyarbakır ilinde giriş izni verilmeyen birçok köy ve kasabayı da gezerek birkaç gün geçirdiler. HEP/SHP milletvekili Sedat Yurtdaş basına, heyetin "insanları doğrudan dinlemek, gördüklerimizi ve duyduklarımızı hükümete ve meclise götürmek" için geldiğini söyledi (*Diyarbakır Söz*, 3 Mart 1992). İşsizlik sorunun çözülmesi ve OHAL'in kaldırılması talepleriyle birlikte konvoy PKK'ye desteklerini (Kürtçe) vurgulayan köylülerle de görüştü (*Cumhuriyet*, 9 Mart 1992). *Cumhuriyet* gazetesinin bir muhabiri tur hakkında bir yazı dizisi yayımlayarak, "Şehmuz, büyüdüğünde askere gitmeyeceğinden emin. 'Bizim orduya katılacağım' diyor. 'Bizim' diye kast ettiği, PKK'nin askerî kanadı ARGK" yazarak konuştuğu bir genç erkeğin dediklerine dikkat çekiyordu (*Cumhuriyet*, 10 Mart 1992). Heyet aynı zamanda PKK yanlısı göstericilerin tepkileriyle de karşılaştı: "Sizden fabrikalar, yollar, su ve elektrik istemiyoruz; özgürlüğümüzü istiyoruz!" (*Diyarbakır Söz*, 5 Mart 1992).

Dördüncü kanal: Sivil toplum ve diplomasi ağları

Parti yönetimin ve seçilmişlerinin edindikleri meşruiyet, siyasi rol ve erişimle ilgili olanaklar Kurdî seçim siyasetçilerini ulusaşırı insan hakları, akademik ve diplomasi ağlarını lehlerinde kullanabilecekleri güçlü bir konuma yerleştirdi. Silahlı mücadeleyle bağları nedeniyle irtibatın güç olduğu PKK liderlerinin aksine, yerel ve yabancı aktörler Türkiye'deki Kürt topluluğunun meşru temsilcisi olarak meclise seçimle girmiş vekillere her zaman ulaşabilirdi. Bu temsiliyet hem ülke çapında hem de uluslararası zeminde önemliydi.

1990 yılıyla 1992 yılının başına kadar Türkiye'de akademik ve sivil toplum çevrelerinin Kürt sorunun (askerî yerine) siyasi çözümü için çabaları olmuştu. Kurdî parti yöneticileri ve seçilmiş yetkilileri Helsinki Yurttaşlar Derneği gibi sivil toplum aktörlerinin düzenledikleri panellerde ve üniversitelerde yapı-

lan tartışmalara çağırılıyordu (bkz. örn. *Cumhuriyet*, 16-18 Şubat 1992; 13 Mart 1992).

Yabancı hükümetler ve hükümetlerarası kuruluşlar da Kurdî temsilcilere olanak ve sığınaklar sağlayarak, Türk hükümetine politikasını değiştirmesi için baskı yaptılar. 2. Bölüm'de tartışıldığı gibi, 1990'ların başında ve ortasında Türkiye'deki Kurdî aktörlerle yabancı hükümetler, hükümetlerarası kuruluşlar, ülke dışındaki insan hakları örgütleri, Kürt dernekleri, diaspora cemaatleri, medya ve akademisyenler arasında giderek büyüyen bir işbirliği ve iletişim vardı. Bu ağlardaki aktörler, ulusal bir davayı bir temel insan hakkı olarak yeniden çerçevelendirip, Türklerin Kurdî partilerin taleplerini reddetmesini Türk devletinin de imzalamış olduğu çeşitli antlaşmaların ihlali olarak tarif ettiler. Seçilmiş Kürt yetkililer ve parti yöneticileri bu ağların esas bir parçasıydı ve Türkiye'deki yabancı diplomatlar ve temsilcilerle yakın ilişkiler geliştirdiler. Avrupa'ya sıkça seyahat edip, Avrupalı siyasi partilerin, hükümetlerin, üniversitelerin ve komisyonların sağladığı zeminlerde Kürt hareketi (ve bazen de PKK) adına savunuculuk yaparak Türk hükümetini ve güvenlik güçlerini eleştirdiler. Örneğin HEP vekilleri 1992 yılının Mayıs ve Haziran aylarında İsviçre, Britanya, İtalya ve Almanya'yı ziyaret ettiler (bkz. örn. *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1992); 2 HEP milletvekili 1992 yılının Eylül ayında BM Genel Sekreteri'nin yardımcısıyla İsviçre'de buluştu (*Cumhuriyet*, 30 Eylül 1992). ABD'de de temaslarda bulundular: 1993 Mayısı'nda, Leyla Zana ve Ahmet Türk, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Helsinki Komisyonu'nu (şimdiki adı Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) bilgilendirmek için Washington'a gitti. Türk, partinin taleplerini tüm siyasi suçlulara genel af, kültürel tanınma, köy koruculuğu sisteminin ve bölgesel valiliğin kaldırılması olarak özetledi (Commission on Security nd Cooperation in Europe 1993, s. 35). Avrupalı yetkililerle ve Avrupa merkezli Kürt örgütlerle yakın ilişkilerin 1994 yılında 6 DEP'li milletvekilinin Avrupa'ya iltica etmesine ve 1995'te Leyla Zana'nın Avrupa Parlamentosu'ndan Sakharov Ödülü'nü almasına katkısı oldu.

1994 başından itibaren Avrupa ve ABD'nin Türkiye'ye yaptığı askerî yardım ve kredi destekleri düzenli olarak kesilmeye veya Kürtlerin koşullarını düzeltme şartıyla verilmeye başlandı. Türkiye'nin AB üyeliği başvuru süreci de insan hakları ve Kürtlere muameleyle ilgili sorunlardan dolayı defalarca sekteye uğradı. Ivo Duchacek tarafından yerel idareler tarafından "egemenliğin delinmesi" olarak tasvir edilen durumda (Duchacek 1988, s. 407), Avrupalı yetkililer Türkiye içinden ve dışından Kürt liderlerle Türkiye'nin Kürt bölgesinde olup biteni öğrenmek için düzenli görüşüyor hatta bazen Türk yetkilileri tümden devre dışı bırakıyorlardı.

Sonuç

Kurdî aktivistler 1990-1994 yılları arasında resmî siyasi sistemi ve yasama sürecini devletin güvenlik, şiddet ve kimlik anlatısına meydan okuyan bir Kurdî anlatıyı aktarmak üzere çok kanallı bir yayın sistemi olarak kullandılar. Onların anlatısı PKK-devlet çatışmasını –resmî söylemin aksine– devletin antidemokratik yasal çerçevesine, askerî politikalarına ve Türk milliyetçisi ideolojiye bağlıyordu. Bu anlatı içinde PKK, siyasanın dışında "terôristlerin" oluşturduğu bir terôr örgütü değildi; Kürtlerin sıkıntılarının meşru bir temsilcisiydi ve savaşçıları Türk ordusundaki askerlerden çok da farklı değildi. Çözüm, askerî kuvvetlerin daha yoğun kullanılmasında değil de demokratikleşme mekanizmalarında yatıyordu. Kurdî aktivistler PKK ile diyalogun başlatılmasını demokratikleşme kadar gerekli görüyorlardı. Parti yönetimi, meclis, sistem dışı protesto, sivil toplum ve diplomasi ağlarının Kurdî bir şekilde kullanımı –sorun hakkında bu perspektif tamamen yeni olmasa da–, parti yöneticilerine ve seçilmiş yetkililere daha çok olanak ve daha geniş bir izleyici kitlesine erişim sağladı. Özellikle önemli bir nokta olarak, Kurdî vekillerin 1990'ların başında hükümet koalisyonunun bir üyesi olan anaakım SHP içerisinden karar verme mercilerine erişimleri söz konusuydu.

Partilerin çatışmacı Kurdî söylemi de, erken bir dönem-

de (1990-1992), henüz daha çok akışkanken kimliklerini sistem dışı meydan okuyucular olarak inşa etmelerine hizmet etti. Parti kongreleri, meclis kürsüsünden yapılan konuşmalar, açlık grevleri, meclis denetimi üzerinden İçişleri Bakanlığı'yla oldukça hasmane ilişki kurmaları, seçim kampanyalarında adayların seçim süreçleri partilerin Kürt milliyetçisi hüviyetlerini pekiştirecek ve PKK'nin misyonuna (taktiklerine olmasa da) destek verdiklerini ima edecek fırsatlar olarak işe yaradı. 1993 yılının sonunda, 1994 yılının başlarına doğru, Hatip Dicle parti başkanı olup, parti yerel seçimlerden çekildiği zaman, bu kimlik PKK ve gündemiyle örtüşecek şekilde açıkça ifade edilmeye başlandı. Partilerin ulusal siyasete erişimi Kürt sorununa dair hem kamusal hem de siyasi alanlarda söylemi genişletmek adına önemli bir rol oynasa da, "sadık" olmayan meydan okuyucu konumları, söylemlerinin gücünü elit çevreler arasında kısıtladı.

6

Yeni Bir Kürt Öznesi Yaratmak

> Herhangi bir topluluğun üyelerinin içinde hareket ettikleri gündelik dünyada –yani bu üyelerin sıradan kabul ettikleri toplumsal hareket alanında– yaşayanlar bir hiç değildir, nitelikleri olmayan, yüzleri olmayan insanlar değildir. Bunlar birer kimsedir; olumlu biçimde karakterize edilmiş ve uygun biçimde etkilenmiş, somut sınıflara ait kesin kişilerdir. Bu sınıfları tanımlayan simge dizgeleri de doğal yollardan gelmez; bunlar tarihsel açıdan yapılandırılır, toplumsal açıdan korunur ve bireysel açıdan uygulanır.
>
> – Clifford Geertz, *Kültürlerin Yorumlanması*, s. 397

1999 yılının Nisan ayında Kurdî parti adayları güneydoğudaki kasaba ve kentlerde yerel yönetimleri doldurdu. Türkiye tarihinde ilk kez Kürt haklarını kolektif olarak geliştirmeye kendini açıkça adamış bir Kürt siyasi partisi Kürtlerin çoğunlukla yaşadığı güneydoğu illerinde belediyelerin yönetimi ele geçirdi. 2004 ve 2009 yerel seçimlerinde, Kurdî adaylar seçilme serisini sürdürdüler ve hatta yerel yönetimlerde daha çok sandalye kazandılar. Bu bölümde Kurdî parti ve yetkililerin yerel yönetimlerin olanaklarını alternatif bir Kürt idare varlığı oluşturmak ve yeni bir Kürt öznesi ya da kolektif toplum inşa etmek için kullandıkları iddia edilmekte.

Diyarbakır'ın Sur, Bağlar ve Yenişehir ilçelerinde yaşayan özneler kimlerdi? Vatandaşlıkları neye benziyordu, bu insanların sesleri nasıldı, nasıl davranıyorlardı, ne ihtiyaçları vardı ve ne istiyorlardı? Kurdî seçilmiş yetkililer bu sorulara iki ana mekanizma üzerinden, alternatif "Kurdîleşmiş" cevaplar sağladı. İlk olarak, Kürt aktivistlerinin yerelin ya da bölgenin daha özerk olması taleplerini meşrulaştırdığı kadar mevcut devlet-toplum ilişkilerine rakip bir görüş inşa etmeye yarayacak bürokratik faaliyetler ve modernleşme projeleriyle uğraştılar. Bu projeler Michel Foucault'nun klasik ifadesiyle, nüfusun refah ve arzusunun idarenin öznesi ve nesnesi haline geldiği yeni bir yönetimsellik geliştirmek için Kurdî bir çaba olarak anlaşılabilir (Foucault 1991, s. 87-105). İkinci olarak Kurdî belediye başkanları, Kürt norm ve pratiklerini açıkça rutinleştirmeye yarayan; fiziksel ve kültürel mekânı Kürt olarak yeniden tescil eden ve Kurdî belediye başkanlarının sistem karşıtı meydan okuyucular imajını sürdüren türden bir sembolik siyaseti yoğun biçimde kullandılar.

1999-2008 yılları arasındaki Kurdî belediye başkanlık faaliyetleri de bir çeşit "sözde siyaset" gibi görülebilir: Bu siyaset yaklaşımı, her ne kadar katılımcıları tarafından, göründüklerinden daha yetersiz oldukları şeklinde bir algı olsa da, yine de konuşma ve davranış için prensipler yaratır, ulusal aidiyeti tanımlar ve performanslarına çok sayıda insan katarak karmaşıklık üretir (Weeden 1999, s. 6, 83-84).[1] Kurdî belediye başkanları oldukça kısıtlanmış bir siyasi bağlamda faaliyet göstermeye devam ettiler; valiler, savcılar, güvenlik güçleri ve öteki merkezî otoriteler, bürokratik ve yasal süreçler üzerinden onların faaliyetlerini ciddi ölçüde çevreleyebilme kapasitesini korudular. Belediye başkanlarının içeriden dışarıya doğru bir Kürt ulusal mekânı inşa etmeleri, bu sebepten oldukça cılız ve bölük pörçük bir projeydi. Bu proje özellikle de dışsal etmenle-

1 Wedeen "sözde siyaseti" otoriter bir düzende itaati açıklamak için kullanır. Bu kavramla bu sürecin öğeleri ve ürettiği iktidar tanımlamalarını ondan ödünç alıyorum ama iki bağlam arasında bir benzerlik ima etmiyorum. [Wedeen'in üzerine çalıştığı bağlam Suriye'deki otoriter düzen ve Baas partisi rejimidir – ç.n.]

re karşı fazlasıyla hassastı (özellikle devlet ve PKK'nin eylemleri karşısında). Buna rağmen yerel yönetimlerin sağladığı çeşitli olanaklara ulaşmak Kurdî belediye başkanlarına yeni bir sosyopolitik toplum inşa etme ve bir otorite izlenimi vermeye yarayan bir nevi "sözde Kürdistan" imar etme çalışmalarında imkânlar verdi. Bu faaliyetler, kolektif Kürt kimliğini inkâr eden resmî Türk anlatısına doğrudan meydan okurken bir yandan da Türkiye'nin geri kalanından farklı bir kültürel alan (Kürdistan) mefhumunu güçlendiriyordu. Toplamda, belediyeleri kontrol etmek, belediye başkanlarının ve parti temsilcilerinin yerel Kürt nüfus arasında yetkisini ve etkisini genişleten, Ankara'dan siyasi kopuşun kültürel temelinin tanıtımını yapan önemli bir mekanizmaydı. Özellikle Diyarbakır gibi belediyeler çeşitli Kurdî siyasi-sosyal örgütlerin koordineli biçimde öncü bir organizasyonu haline geldi. Zeynep Gambetti'nin yazdığı gibi (2005, s. 53), "Diyarbakır'da DEHAP'lı bir belediyenin olması, kutuplaşmış kamusal alanda kendilerine yer açmak için halihazırda faal olan çeşitli toplumsal ve sosyal aktörü, bir yandan ideolojik olarak ayrıştırırken, mekânsal olarak birleştirdi."

Bu bölüm ilk olarak Kurdî belediye başkanlarının bir nevi rakip yönetimsellik inşa etme çalışmalarını tartışıyor, sonra da Kurdî sembolik siyaseti inceliyor. Her ne kadar farklı bir grup kent ve beldeden topladığım materyali kullanıyor olsam da, tartışmanın temeli 1999 ile 2008 yılları arasında Kurdî seçim aktivizmi için en büyük ve önemli mekânı oluşturan Diyarbakır üzerine kuruludur.

Özerklik: Modernleşme ve rakip yönetimsellik

1999 yılının Nisan ayında HADEP yerel seçimlerde güneydoğu çapında 37 belediye başkanlığı kazandı. Her ne kadar Kurdî belediye başkanları 1990'larda (ve hatta 1977 gibi erken bir tarihte de) bu makama gelmiş olsa da, bunu ilk kez bu derece birleşmiş olarak, bir Kurdî siyasi partinin öncülüğünde yapıyorlardı. Zaferleri arasında Van, Batman, Mardin, Hakkari merkez belediyeleri ve Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi de vardı. Ayrıca

güneydoğudaki birçok il genel meclisi ve belediye meclis üyeliğini de kazandılar. DEHAP'lı Kurdî adaylar, 2004 yerel seçimlerinde bu sefer SHP ile seçim ittifakı yaparak yarıştılar ve 50 kadar belediye başkanlığı yanı sıra yerel meclislerde çok sayıda sandalye de kazandılar (her ne kadar Van belediyesini kaybetseler de). 2005'te yeni bir Kurdî parti olarak DTP'nin kurulmasıyla birlikte, 56 belediye başkanı partilerini değiştirdi. İktidardaki AKP'nin DTP'lileri koltuklarından etmek için agresif bir çabaya girmesine rağmen DTP 2009 Mart yerel seçimlerinde Diyarbakır'da aldığı oyları artırdı, Van belediyesini yeniden kazandı, (ilk sayımlara göre) güneydoğuda 99 belediye başkanlığı kazandı (bu sayıya belde belediyeleri de dahildir).

HADEP 1999 yerel seçimlerine "Kendimizi de kentimizi de biz yöneteceğiz" sloganıyla girdi (Demir 2005, s. 455) ve yerel yönetimleri kontrol etmek daha önceden Türk yetkililerin tekeline aldığı birçok idare faaliyetini yürütme fırsatı sağladı. Diyarbakır-Bağlar'ın eski Kurdî belediye başkanı Cabbar Leygara "Eskiden, Avrupalılar ve diğer gözlemciler Diyarbakır'a geldiler mi hiçbir işi kendimiz halledemiyoruz sanırdı" diyordu: "Ama artık Kürtler olarak bizim de gücümüzün olduğunu ve kendi işlerimizi halledebileceğimizi gösterdik. İlk belediye tecrübemiz olmasına rağmen, bu zor koşullar altında dahi idare edebileceğimizi gösterdik" (Leygara, mülakat, 2003). Bu alternatif (paralel) yönetimsellik, aynı Türk mütekabili gibi, modernleşmeye vurgu yapıyordu ama bu vakada nüfusun tanımıyla regülasyonunu çoğunluğun Kürt olması ve çokkültürcülük tanımlıyordu.

Kurdî belediye başkanları ve çalışanları temizlik ve sağlık programları, şehir planlama ve kent peyzajı, ekonomik ve sosyal anketler, yangın önlemleri, toplu taşıma ve yol iyileştirme, su ve kanalizasyon altyapısı kurma dahil geniş bir yelpazede birçok faaliyete oldukça fazla vakit ve kaynak ayırdılar. Bunlar Kurdî partinin hizmet ve himaye siyaseti üzerinden bölgeyi kontrol etmesini sağlamlaştırabilirdi ki, bu, Kürt ulusal hareketinin karizmatik tabanının nihayetinde daha sürdürebilir bir şekliyle Weber'in klasikleşmiş kavramı olan yasal-rasyo-

nel otoriteye doğru dönüşmesine fayda sağlayabilirdi (Gerth ve Mills 1958).

Bu faaliyetler bir sürü sosyal sorunu tanımlayan dolayısıyla devlet müdahalesini meşru görebilecek modernist bir paradigmayı yansıtıyordu. Resmî çözümlerle karşılaştırıldığında, Kurdî belediye başkanları kendi toplumlarındaki sorunlara (örn. okuma yazma) ve onların muhtemel çözümlerine (bu durumda okuma yazma kursları) Kürt milliyetçiliği merceğinden bakıyorlardı. Diyarbakır'ı ve sakinlerini "modern" bir şekilde yeniden inşa etmek Kurdî belediye başkanlarının Kürtlerin pis ve ilkel olduğu gibi sosyal önyargıları çürütebilmek için kullandıkları bir yoldu. Bu aynı zamanda doğru düzgün idare etmenin ne olduğuna dair ulusal ve uluslararası çapta kabul gören kavrayışların içini doldurmaya da yarıyordu. Diyarbakır'ı "Doğu'nun Paris'i" olarak dönüştürmek (çok daha öncesine dayanan bir slogandı bu) kendi kendini yönetmek için gerekli yeterliliği sağlayabilir ve kenti Avrupa gibi uluslarüstü topluluklara daha iyi entegre edebilirdi. Osman Baydemir, Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanı olarak 2005'te şunları söyledi: "Bizim esas vizyonumuz Diyarbakır'ı Avrupa vizyonunu yaşatacak bir hale getirmektir: Çevre ve doğal kaynakları, halkını ve mirasını korumaya kendini adamış bir şehir. Bunları yapabilmek için zaman ve kaynağa ve tabii ki barışa ihtiyacımız var. Çatışma olmamalı" (Baydemir, mülakat, 2005). Diğer taraftan, belediye başkanlarının bu gibi standartları yakalayamadığı algısı, kamu yararı için olan idareyi Kurdî siyasete kurban ettikleri gibi sert eleştirilere neden olabilirdi; örneğin 2006 baharında belediyeler bölgede kuş gribi salgınını idare etme biçimleri konusunda yoğun eleştirilere maruz kaldılar.

Kurdî idarenin modernist aklı birçok faaliyetlerinde ve söylemlerinde barizdi. Bunu, Bağlar'ın eski Kurdî belediye başkanı Cabbar Leygara beni 2003'te mahallede gezdirirken ilk kez gördüm. Bağlar, Diyarbakır'ın en yoksul semtlerinden biri ve 1990'larda köylerinden kente gelmiş büyük bir kesimi barındırıyor. Küçük bir parkın kenarında, belediye birkaç tane beton bank yaptırmıştı. Leygara ve diğer belediye çalışanları köyden

gelenlere banklarda oturmayı öğretmek konusunda yaşadıkları sorunları anlatıyordu: "Hep yere oturmak istiyorlar ama onlara bir kentte nasıl yaşamaları gerektiğini öğretmek zorundayız" (Leygara, mülakat, 2003).

Hijyen ve temizlik programları da belediye faaliyetlerinde çokça öne çıkıyordu. Yoğurt gibi gıda ürünlerinin satışının merkezî olarak denetlenmesi türünden programların yanı sıra Diyarbakır'da belediyeler kent sokaklarını temizleme kampanyalarına da ağırlık veriyordu: Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanı Osman Baydemir ve öteki belediye başkanları ayaklarında çizme, ellerinde hortumla kentin caddelerini temizlerken ya da kar kürerken sıkça poz veriyorlardı. Zabıtaya, "çöp müfettişliği" gibi özel yetkiler verilerek belirlenmiş saatler dışında sokağa çöpünü bırakan yerel sakinler belirleniyor; plastik çöp torbaları dağıtılarak "Diyarbakır'ın en temiz sokağı hangi mahallede" gibi yarışmalar düzenleniyordu (bkz. örn. *Bugün*, 10 Ocak 2007; *Öz Diyar*, 14 Aralık 2006 ve 9 Ağustos 2006).

Belediyeler, Kurdî inisiyatifleri için pozitivist, "bilimsel" bir temel sağlayan anketler de yaptılar. Bunlar genelde merkezî hükümetin yaptığı anketlerde sorulmayan sorular ve/veya tercihe bağlı yanıtlar içeriyordu. Örneğin Sur Belediyesi 2006'da Diyarbakır şehir surlarının içinde kalan Suriçi'nde konuşulan diller hakkında bir anket düzenledi. Anketin sonuçları Suriçi sakinlerinin %72'sinin Kürtçe, %24'ünün Türkçe, kalanın da Süryanice, Arapça ve Ermenice konuştuğuna işaret ediyordu. Belediye, Kürtçe dahil belediye hizmetlerinin çokdilli yapılması kararını alırken anketin sonuçlarını temel aldı (Sur Belediyesi Basın Açıklaması, 4 Ocak 2006).

Yenişehir Belediyesi 2005 ve 2006 yıllarında sosyal alışkanlıklar ve ekonomik duruma dair yaklaşık 1.000 kişiyle anket yaptı. Bazı sorular Kurdî tercihleri ima edebilecek yanıtların olabilmesi ihtimali gözetilerek düzenlendi. Örneğin bir soruda katılımcılara en çok hangi televizyon kanalını izledikleri soruluyordu. 2005 anketinde katılımcıların %22'si Kürt milliyetçisi (Avrupa'dan yayın yapan, Türkiye'de yasaklı) Roj TV'yi izledikleri yanıtını verdi; bu, başka herhangi bir kanaldan daha

yüksek bir orandı. Başka bir soru katılımcılara bir sonraki seçimlerde kime oy verme ihtimallerinin en yüksek olduğunu soruyordu. Katılımcıların yarısından fazlası Kurdî partileri ima etmişti. Öteki bir soru da katılımcılara Diyarbakır'a nasıl geldiklerini soruyordu: Katılımcıların %29'u "zorunlu göç" şıkkını işaretlemişti (Yenişehir Belediyesi 2006). Anketlerin kesinliği sorgulanabilir ama çarpıcı olan nokta zaten genel olarak merkezî otoritelere ayrılmış bir faaliyetle Kurdî belediyelerin de meşgul oldukları gerçeğidir. Dahası, anketlerinde hareket ve parti hedeflerine doğrudan ya da dolaylı olarak destek ima edebilecek yanıtları katılımcıların vermesine izin veriyorlardı. Bu gibi anketlerin sonuçları geniş çapta dolaşıma girdi; 2006'da Yenişehir Belediyesi anket sonuçlarını açıklamak için basın toplantısı düzenledi, bölge basını ve Kurdî medyada sonuçlar yayımlandı. Sonuçlar belediyenin aylık dergisinde de yayımlanmıştı.

Sembolik siyaset

1999 ve 2004 seçimlerinde yerelde sandalyeleri doldurmak Kurdî siyasetçilere ve parti yöneticilerine yeni olanaklar sağlayıp, onların Kürt nüfusunu ve coğrafi bölgeyi (yeniden) tanımlamalarına fırsat sağladı. Bunu kültürel ve sembolik siyaseti yoğun biçimde kullanarak yaptılar ki, bu da Kürt norm ve pratiklerinin alenen rutinleşmesine katkı yaptı. Sembolik siyaset aynı zamanda Kurdî belediye başkanlarının meydan okuyucu ve aktivist imajlarını pekiştirirdi; idarenin bir parçası haline gelmelerine rağmen, Kürtlüğün temel öğelerini teşvik edebilecekleri ve Kürt ulusal kültürünün koruyucuları veya taşıyıcıları olarak davranabilecekleri spesifik yollara işaret edebiliyorlardı.

Sembolik siyaset, temsiliyetin –anlatıların, sembollerin, merasimlerin– "iktidar ilişkilerini sürdürmek ya da dönüştürmek için" kullanılmasıdır (Brysk 1995). Bir toplumsal hareketin ve örgütlenmenin hangi şekillerde kodlandığına, adlandırıldığına, tanımlandığına ve "okunduğuna" atfen özellikle kullanılan çevreleme kavramından farklı olarak sembolik siyaseti, ge-

nel olarak Rogers Brubaker'in (2005, s. 470-92) "grup olmaya" mahsusluk diye adlandırdığı kategorileri öne çıkaran kültürel temsiliyetlere atıf yapmak için kullanıyorum. Hem otoriteler hem de aktivistler, "toplumu" kimin oluşturduğuna dair kamusal algıyı belirlemenin iktidarını bilmeleri yüzünden, etnopolitik meydan okuyucular "sosyal dünyaya dair meşru görüşün dayatılması" (Bourdieu 1991, s. 238) konusunda devlet otoriteleriyle kıyasıya bir mücadele verirler.

Sembolik alanlarda otorite kuran meydan okuyucular dil, kıyafet ve anma merasimleri gibi temel kültürel göstergelerin anlamlarını yeniden tanımlamak ve nihayetinde neyin "normal" olduğuyla hangi usullere uyulacağını yeniden tanımlamak açısından gayet avantajlı bir konumdadırlar. Otoritelerin "ilkel" olarak tanımladığı belirli bazı giysi tipleri "otantik" ve "yerli" olarak yeniden tanımlanabilir. Otoritelerin baskılamaya çalıştığı ya da sadece özel alana kısıtlamayı istediği bir dilde geniş kitlelere hitap eden meydan okuyucular, siyaseten önemli ve toplumsal olarak paylaşılan bir olgu olarak dili yeniden tanımlarlar. Yerel yönetim makamlarını kullanarak sembolik siyaset üzerinde kontrol elde etmek hem fiziksel hem de zihinsel olarak yeni coğrafi alanlar tanımlamaya ve yeni görsel manzaralar yaratmaya da fırsat sağlar. Bu yolla, salt belli bir coğrafyadaki nüfus değil aynı zamanda bölgenin tümü bir kategori haline gelir ve kendi içinde etnik (ya da dinî vs.) bir bütünlük olarak imlenir. Başarılı bir sembolik siyaset, kamusal olarak yeni yollarda kendini göstermeye başlayan insanların sayısını arttırarak tabanda yeni hakikatler yaratabilir. Tanıdık ama yeniden yorumlanmış mekânlarda yeni kimliklerin kolektif ve "somutlaşmış" ifadeleri, yeni bir siyasi düzen peşindeki hareket aktivistlerinin siyasi iddialarını güçlendirmektedir. Muhalifliğin "saklı belgelerini" (Scott 1990) ortaya çıkarmaktan ziyade bu tarz pratikler yeni etkileşimlerin ve özel tarihî anların sonucu olarak aslında gayet orijinal olabilirler. 300 yerel seçmen bir araya gelip şehir tiyatrolarında Kürtçe bir oyunu izlemek için toplandığında ya da yüz binlerce Diyarbakırlı Newroz kutlaması için toplandığında toplum olduklarına dair artan bir farkındalığa,

etnik Türk'ün karşısında var olmuş bir "biz" Kürtler oluşumuna katılmaktadır. Bunlar, belirli Kürtlük "reklamlarının" hem katılımcıları hem de tüketicileri haline gelirler. Bu, bir yandan çok sayıda insanı kapsıyor ve harekete geçiriyorsa da ötekileri susturabilir ve harekete ve yerel topluma içkin yeni çatışmaları üretebilir.

Sembolik alana bu şekilde el konulması otoritelere temel bir meydan okuma ve devletin sembolik tahakkümüne bir karşı çıkış oluşturur. Wedeen tarafından iddia edildiği gibi, (sembolik siyasetin bir biçiminin adını vermek gerekirse) şenlik, festival ve gösteri gibi merasimler, itaatin dayatıldığı mahaller yaratarak ve insanların kendilerini vatandaş olarak nasıl göreceklerinin çerçevesini sağlayarak, "içtima alan" devletler açısından etkilidir (Wedeen 1999, s. 19). Bundan dolayı devletlerin bu gibi merasimler üzerindeki kontrolünün azalması ya da kaybolması, devletin nüfusu (özellikle sorun çıkartanları) idare etme stratejilerinde asgari bir kayma olduğunu ve/veya politikalarını uygulama gücünde bir hayli aşınma olduğunu akla gelir. Kolektif "gündelik direniş" şekilleriyle (Scott 1987), rejimin politika seçenekleri artık kısıtlanmıştır; yetkililer sorun yaşanan toplumun varlığını artık rahatça inkâr edememekte veya toplumun dilini, dinî bayramlarını veya geleneksel kıyafetlerini bastıramamaktadır. Sembolik kontrolü yeniden sağlamanın maliyeti, basitçe söylemek gerekirse, oldukça yüksek olabilir.

Sadece seçilmiş yetkililer değil, birçok sosyal aktör sembolik siyaseti kültürel statükoya meydan okumak için kullanır. İHD gibi Kurdî sivil toplum örgütleri ve Kürt medyası özellikle Türk otoritelerine dil siyaseti alanında meydan okumak açısından önemlidir. Hakkari gibi aşırı militarize alanlarda bile müzisyenler ve yerel halk Kürt müziğini sembolik isyan olarak kullanarak, örneğin polis karakollarının karşısında çok yüksek sesle çalıyorlardı (Kanakis 2006). Yine de, Kurdî seçilmiş temsilcilerin ulaşabildiği olanakların ölçeği, antihegemonik sembolik siyaset için kullanılmalarını özellikle önemli kılmıştır.

1999 yılından önce, Kurdî parlamenter ve parti yöneticileri sembolik siyaseti devlete başkaldırıyı göstermek için, Kürt ulusal davasına ve bazen de PKK'ye bağlılığı belirtmek için sıkça kullandılar. Bu dönemde birçok belediyeyi kontrol etmedikleri ve olağanüstü hal uygulandığından sembolik siyasetin derecesi ve etki alanı daha sınırlıydı; toplumsal normların ve etkileşim yollarının daha kapsamlı şekilde yeniden belirlenmesinden daha çok ulusal ve uluslararası medyanın oldukça ilgi gösterdiği bir seferlik olaylar şeklindeydi.

Bunlara rağmen, sembolik ve oldukça çatışmacı mücadelenin birçok erken örneği ülke nüfusunun Türklüğü hakkındaki baskın ulusal anlatıya meydan okuyordu ve partiyle hareket için destek topluyordu. Mehmet Sincar gibi milletvekillerinin de aralarında bulunduğu Kurdî parti mensuplarının katledilmesi, maktullerin kendi cenazelerinin Türk bayrağına sarılarak gömülmek isteyip istemeyeceklerine dair sert toplumsal tartışmalar yarattı (bkz. örn. Bolkan 2005). Parti, PKK'ye olan desteğini bazı şahıslarla ilgili sembolik çağrışımlar yaratarak dolaylı atıflarla gösterebiliyordu. Daha önceden bahsedildiği gibi, Abdullah Öcalan'ın annesi onur konuğu gibi ağırlanarak 1992'de HEP kongresine katılmıştı ve daha sonraki Kurdî parti faaliyetlerine de misafir oldu.

Kürt Newroz kutlamaları özellikle Türk yetkililerle Kürt aktivistleri arasında 1990'ların başında temel çatışma noktası haline geldi. Bahar ekinoksunda kutlanan (21 Mart) ve en çok da yakılan ateşin üzerinden atlamakla anılan Newroz, 1980'lerden beri "Kürt direniş mitinin mihenk taşı" (Hirschler 2001, s. 154) oldu. Newroz hem Kürt aktivistleri hem de Türk devleti tarafından Kürt milliyetçiliğinin muktedir bir sembolü olarak algılandı. Türk otoriteleri bu olayı Orta Asya kökenli olduğu yönünden yeniden sahiplenmeye ve yeniden icat etmeye çalıştılar (Yanık 2006; Gambetti 2005). Newroz kutlamaları 2000 yılına kadar Türk otoriteleri tarafından düzenli olarak bastırılıyordu. Ama yine de Kurdî parti yöneticileri ve bazı seçilmiş parlamen-

terler kutlama düzenleyip, şiddete ve hükümetin kısıtlamalarına rağmen kutlamalara katılıyorlardı.

Kurdî seçilmişler ve parti yöneticileri normalde geleneksel olarak icra edilen faaliyetleri alışılmadık bir şekilde amacının dışında kullanmaya başladıklarında sembolik çatışmanın başka bir erken formu ortaya çıktı. 1991'deki milletvekili yemin töreninde (5. Bölüm'de anlatıldığı gibi) HEP kökenli milletvekillerinin Kürtlerle özdeşleştirilen kırmızı, yeşil ve sarı mendiller takmaları bunun en bariz örneklerinden biridir. 1995 genel seçimlerinde meclise girecek kadar oy almış ama parti %10'luk seçim barajını aşamadığı için sandalyelerini kaybetmiş HADEP'li adayların bir kısmı 1996'da protestolarını göstermek adına alternatif bir yemin töreni düzenlediler. Ayrıca köy boşaltmalarına ve insan hakları ihlallerine dikkat çekmek için düzenlenen alternatif HABİTAT II konferansına katıldılar (Demir 2005, s. 390-91). 1997'de yazar ve aktivist Musa Anter'in adının verildiği bir barış treninin düzenlenmesinde İHD ve başka Avrupalı sivil toplum örgütleriyle çalıştılar.

Kurdî sembolik siyaset, 1999-2008: Dil

1999 yılından itibaren ve özellikle de 2004'ten sonra Kurdî belediye başkanları daha kapsamlı bir şekilde sembolik projeler yapabilmelerine izin veren olanaklara erişim kazandı. Birçok belediye başkanı bunları Kürt kültürünü (somut şekillerde tanımlanmış haliyle) yeniden inşa etme ve hem resmî hem de toplumsal alanlarda norm ve pratikleri değiştirme aracı olarak kullanmaya başladı. Eğer, Low ve Lawrence-Zuniga tarafından ifade edildiği gibi (2003, s. 22), "hegemonik şemaların üretimi ve yeniden üretimi kamusal alanların tekelini ele alarak hafızaya hükmetmek"se, özellikle güneydoğuda Kurdî partilerin belediyelerini idare ettiği kent ve kasabalarda Türk otoritelerinin kamusal alan üzerindeki kontrollerini ciddi şekilde kaybetmesi, devlet iktidarında büyük ölçüde bir aşınma olduğuna işaret etmektedir (bazen tasvir edildiği gibi bütünüyle hegemonik bir ölçüye ulaşmamışsa da).

Kürt dilinin belediye tarafından kullanılması ve yayılması sembolik siyasetin en önemli anlarından birini oluşturmaktadır. Pratikte, en çok Kurmanci lehçesi yaygındı ama Zazaki gibi öteki Kürt lehçeleri de reklamlarda ve basında yer buluyordu. Türk hukuku 1983-1991 yılları arasında Kürtçenin kamusal alanda kullanılmasını yasaklamıştı[2] ve hatta 1990'ların ikinci yarısına kadar Kürt dilinde yayın ve müzik üzerinde bariz kısıtlamalar devam etti. Kürtçenin yazılı ve sözlü bağlamlarda yerel yönetimler tarafından kullanılması –Kürtçenin hem gündelik doğasını hem de resmî dil potansiyelini öne çıkaracak şekilde– ciddi bir normatif kayma ve sembolik meydan okuma oluşturuyordu. Diyarbakır Belediye Başkanı Osman Baydemir seçildikten hemen sonra belediyede Kürtçe konuşmaya ve Kürtçeyi tanıtan materyaller kullanmaya başladı: "Çatışma boyunca uzun bir süre boyunca devletin hedeflerinden bir tanesi Kürt dilini ve kültürünü yok etmekti. Barışın simgelerinden biri Kürtçeyi özgürce, hem kamusal hem de resmî mekanlarda kullanmak olacaktır. Bu, belediyenin insanlarla ilişkisini yeniden kurmak için de çok önemli bir yoldur. Bu yüzden seçilir seçilmez bazı resmî belgelerde ve birçok toplantıda Kürtçe kullanmaya başladık. Tabii bu konuda biraz tartışma yaşandı ama bu benim için çok önemliydi. Valinin hoşuna gitmedi –bize 'yapmayın' dedi– ama bu konuda hiçbir şey yapamadı" (Baydemir, mülakat, 2005). Festival, konser ve konferans duyuruları sıkça Kürtçe, Türkçe ve İngilizce yapılıyordu. Diyarbakır'ı temizleme kampanyası hakkındaki bilgilendirme broşürleri Kürtçe ve Türkçe dağıtılıyordu. Baydemir ve öteki Kurdî belediye başkanları da yerel ve uluslararası izleyicilerin karşısında Kürtçe konuşmaya başladılar. Çokdillilik üzerine bir konferans açılışından tutun üç aile arasındaki kan davasını çözmeye kadar birçok bağlamda Kürtçe konuşuyorlardı (*Diyarbakır Söz*, 14 Aralık 2006). Film festivalleri ve Newroz kutlamalarını duyuran belediye posterlerine Kurmanci, Türkçe, İngilizce başlık

2 Yasa, "Türkiye'nin tanıdığı yabancı devletlerin birinci resmî dili olmayan" dillerde fikir ve ifadeyi yasaklıyordu. Bu, Fransızca ve İngilizce gibi dillere izin sağlarken Kürtçeye atıf yapmadan Kürtçeyi yasaklıyordu.

atılıyordu ve bunlara 2006'da Ermenice ve Arapça da eklendi. Festival broşürleri hem Kurmanci hem de Türkçe basılıyordu.

2009'da Türk hukuku hâlâ tüm siyasi parti çalışmalarının (kampanya, kongre ve örneğin, resmî yazışmaların) Türkçe yapılmasını şart koşuyordu. Belediyelere dair yasalar bu konuda biraz daha muğlaktır; Türkçenin "resmî işlerde" kullanılmasını şart koşar ama gerek duyulduğu durumlarda kişiler arası iletişimin başka dillerde yapılmasına izin verir. Özellikle Diyarbakır'da olmak üzere bazı belediyelerdeki Kurdî belediye başkanları bu yasa boşluğundan yararlanmaya çalıştılar. 2006'da Sur ve Yenişehir belediyeleriyle Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi internet sitelerini Kürtçe olarak da yayımnlamaya başladılar. Kürtçenin yazılı bir dil olarak standartlaşması için Diyarbakır'da konferanslar da düzenleniyordu. Birçok Kurdî belediye bültenlerini Kürtçe basmaya ve Türkçenin yanı sıra Kürtçe broşürler dağıtmaya başladı. 2004'te Diyarbakır'ın merkez ilçesi Yenişehir Belediye Başkanı seçilen Fırat Anlı şöyle anlatıyor:

> Resmî kurumlarda Türkçe kullanılması gerekiyor. Ama insanlarla daha kolay iş yapabilmek için İngilizce konuşabilirsiniz, Kurmanci konuşabilirsiniz hatta Zazaki bile konuşabilirsiniz. Bu pratiğimizi giderek arttırdık ve yazılı olarak kullanmaya başladık. Bazen resmî belgelerimizde Kurmanci kullandık. Resmî toplantılarımızda kullandık. Örneğin, nikah kıymak resmî bir törendir. Bu durumlarda Kürtçe kullanmamızla birlikte de facto olarak Kürtçe kullanımını arttırtmaya başladık (Anlı, mülakat, 2006).

Kürtçenin en agresif kullanımı 2004-2007 yılları arasında Sur Belediyesi'nde çocukların durumu ve eğitim konusundaki ilgisiyle tanınan eski öğretmen ve sendika yetkilisi Abdullah Demirbaş başkanlığında geldi. Sur Belediyesi, internet sitesini Kürtçe de yayımlamaya başlayan ilk belediyelerden biriydi. Kürtçe çocuk kitapları yayımladılar, belediye personeli için Kürtçe dersleri sunmaya başladılar. Demirbaş için diller aynı zamanda daha kapsamlı siyasi reform önerilerinin çerçevesini çizmeye yarıyordu. 2005'te, belediye idaresinde çokdilli-

liğin kullanılmasını savunan çok iddialı bir yazılı açıklama hazırladı. Ulusal ve uluslararası zeminlerde dolaşıma giren metin, yerel yönetim hizmetlerini tartışmaktan çok daha öteye giderek ("despot" olarak tanımladığı) resmî Türk politikalarını sertçe kınıyordu ve anayasanın temelinde "Türkiyelilik"[3] kimliğinin yer almasını öneriyordu. Dahası, Demirbaş belediyelerin çokdilli hizmet vermesinin yeterli olmadığını ama bu gibi dil farklılıklarının "etnolinguistik" olarak farklılaşmış müracaat birimlerinin temelini oluşturması gerektiğini iddia ediyordu: "Çokdilli belediyecilik çerçevesinde bir diğeri öneri ise her dil grubunun kendi 'Halk Meclisi'ni kurması sağlanmalıdır. Bu halk meclisi kendi toplantılarında kendi dil ve lehçeleri ile konuşabilmeli ve uzlaştıkları konular belediyeye tavsiye niteliğinde olmalıdır." Buna göre, 2006 yılının Ekim ayında Sur belediye meclisi resmî hizmetlerin Türkçe, Kürtçe, İngilizce ve Süryanice görülmesi konusunda karar aldı. Böylece Kürtçeyi resmî dil statüsüne getirmiş oldular. 2007 yılının Haziran ayında, 4. Bölüm'de ele alındığı gibi, Demirbaş görevden alındı ve belediye meclisi mahkeme kararıyla dağıtıldı. Mahkeme, hizmetlerin Kürtçe görülmesinin yasadışı olduğuna ve belediyelerin sorumluluğunun dışında olduğuna karar verdi.

Mekânın yeniden Kürtleşmesi: Kentsel alanda isimler ve anmalar

Kurdî belediye başkanları ve çalışanları, İsrail'de mekânın yeniden Filistinleştirilmesine benzer şekillerde coğrafi mekânı yeniden sahiplenmeye ve yeniden imlemeye de çalıştılar (bkz. Ze'ev ve Aburaiya 2004). Bu gibi çalışmalar yereldeki mekânsal vizyonu dönüştürmeye yönelik çabalardan oluşuyor (Öktem 2004, s. 569); Türk milliyetçisi bir modelden Kürt olarak sunulan bir modele geçmeye çalışılıyordu. 1920'lerden 1970'lere kadar, Türk yetkilileri köy isimlerini değiştirmek için "topo-

3 Bu kavram çokkültürcü ve federatif bir idare çerçevesi olmasını isteyenler tarafından kullanılmaktadır. "Türkiyelilik" vurgusu, bazıları tarafından fazlasıyla etnik olarak algılanan Türk veya Türkçe gibi kavramlardan farklıdır.

nomik stratejiler" kullanarak çoğunluğu Türk olmayan güneydoğuyu "Türkleştirmek" için Türk milliyetçisi sembolleri yerleştirdiler (bkz. örn. Öktem 2004, s. 568-69). 1999-2006 yılları arasında, Kurdî belediye başkanları yerel coğrafyayı yeniden sahiplenerek, coğrafyayı Kürt olarak addederek veya Kurdî mücadeleye atıf yapacak şekilde adlandırarak bu stratejiyi geri çevirdiler. Bu girişimler ilk kez olmuyordu; örneğin 1992'de Diyarbakır Belediye Başkanı Turgut Atalay şehrin en büyük parklarından biri olan Anıt Park'ın[4] adını Ahmed Arif Parkı olarak değiştirmişti.[5] 1999-2007 yılları arasındaysa bu gibi toponomik çabalar daha sık gerçekleşmeye başladı. Bunlar yeni bir tarihî hafızanın üretilmesinin bir parçası olarak görülebilir.

2004'te seçildikten sonra belediye başkanı Osman Baydemir, Diyarbakır'ın en merkezî kavşaklarından birinde bulunan Mustafa Kemal Atatürk'ün bir heykelini sessizce kaldırttı. Ayrıca kentte, milliyetçi bir slogan olan "Ne Mutlu Türküm Diyene" yazan tabelalardan birini de söktürdü. 2005'in sonlarına doğru Yenişehir Belediye Başkanı Fırat Anlı, Kürt yazar ve aktivist, 1992 yılının Eylül ayında Diyarbakır'ı ziyareti sırasında "faili meçhul" cinayete kurban giden Musa Anter'in onuruna bir heykelin açılışını yaptı. Belediye, Anter'in öldürüldüğü noktaya küçük bir park yapıp heykelini dikti. İranlı Kürt heykeltıraş Babek Sophi'nin tasarladığı heykelin açılışında yapılan anma törenine bölgedeki en önde gelen belediye başkanlarının birçoğunun da aralarında bulunduğu 300 kadar insan katıldı (bkz. örn. Yenişehir Belediye Bülteni 2006, s. 5).

1999-2007 arasında Kurdî belediye başkanları, kentsel mekânın Kürtleştirilmesi aracı olarak şehrin sokaklarının, caddelerinin ve parklarının adlandırılmasını ve var olan adların değiştirilmesini defalarca kullandılar. Bu gibi hamleler bazen valilikle ve de nihayetinde mahkeme nezdinde çatışmalarla sonuçlandı. 2000 yılının Haziran ayında, basının ilgisini en çok çeken

4 Parkın adı olarak "Anıt", Türkçe'deki anlamıyla Türkiye'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün anısını hatırlatmak için genelde kullanılan bir kelimedir.

5 1927 yılında doğan Ahmed Arif, Diyarbakırlı Kürt bir şair ve yazardı, ömrünün 2 yılını siyasi aktivizmi dolayısıyla hapiste geçirmişti. 1991'de öldü.

erken örneklerden birinde, Batman'ın Kurdî belediye başkanı Abdullah Akın kentteki 200 kadar sokağın adını değiştirmeye, bunlardan bazılarına da önde gelen Kürt liderleri, solcular ve Kürtler için önemli olayların isimlerini koymaya çalıştı. Belediye başkanının hamlesi, Türk mahkemesinin Gandi ve Zilan gibi bazı isimleri reddetmesiyle birlikte Türkiye'de ve Avrupa'da manşetlere çıktı (Zilan, 1930'larda yaşanan Kürt isyanlarına katılmış önde gelen bir aşiretin adı olduğu gibi PKK'li tanınmış bir intihar bombacısı kadının da adıydı).[6] OHAL valisi Diyarbakır belediyesinin bir caddeye 1991 yılında öldürülen Kurdî parti yöneticisi Vedat Aydın'ın adını verme isteğini de reddetmişti (Çelik, mülakat, 2003). Belediye başkanları daha sonraları valilikle potansiyel anlaşmazlıkları fark ederek, düzenledikleri anketlerle mahallelilere yeni park ve sokaklara hangi isimlerin verilmesini istediklerini sordular; belediyeler böylece isim tercihlerini halk isteğine dayandırarak haklı çıkarıp, valiliğin onları reddetmesini zorlaştırabilecekti (Anlı, mülakat, 2006). 2009 yılının başlarında Diyarbakır'ın hızla büyüyen ilçesi Kayapınar'da araçlarıyla Musa Anter Caddesi'nde ilerleyen ziyaretçiler ve ilçe sakinleri Yılmaz Güney Caddesi'ne dönüp Selahattin Eyyubi Bulvarı'na girerlerse az ileride karşılarına Ahmed Arif Caddesi çıkıyordu.

Restorasyon ve kültürel miras projeleri

Kurdî belediye başkanları Öktem'in (2004), Kürt kültürünü "yok ve ihmal etmek" için uygulanan resmî stratejiler olarak tasvir ettiği müdahaleleri de geri çevirmeye çalıştılar. Diyarbakır Belediye Başkanı Feridun Çelik döneminde, belediye ve valilik birlikte eski şehri çevreleyen ve 5 kilometre uzunluğundaki Diyarbakır'ın tarihî şehir surlarını restore etmek ve yeniden inşa etmek için iddialı bir girişime kalkıştılar. Surlar çok ba-

6 Çeşitli gazete manşetleri için bkz. "What's in a name? Too much in Tukey", Simon Tidsall, *Guardian*, 25 Ocak 2001; "Turkish court bans Gandhi Street in Kurdish area", Associated Press, 22 Ocak 2001; "Gandi senin neyine...", *Radikal*, 22 Ocak 2001.

kımsızdı; dükkânlar, benzin istasyonları ve evler surlara yaslanıyordu ve erişimi engelliyordu. 2000'den 2007'ye kadar devam eden restorasyon projesiyle bu binalar yıkılıp yerine sur boyunca yeşil alan ve park yapıldı. Surlar temizlendi ve bazı kısımları restore edildi.[7] Belediye yetkilileri projeyi, Diyarbakır'ın (çeşitli çevreler tarafından 26 ila 33 farklı halkın mirası olarak tasvir edilen) çokkültürlü medeniyet mirasını korumak adına önemli bir adım olarak sundu. Bu, bir Türk mirası olarak kente yapılan vurgu karşısında keskin bir zıtlıktı.[8] Kurdî yazılı kaynakların birçoğunda surlar, kentin nüfusuna yönelik uygulamayı anlatmak adına bir metafor olarak kullanılıyordu: "Tarihî kaynaklara göre, kentin surlarında 14 dilde kabartmalar vardır. Bu diller Yunanca, Aramice, Latince, Ermenice, Kürtçe, Arapça ve Türkçe dahil, şehrin kadim tarihi boyunca burada yaşamış halklara aittir."[9] Surları ve kenti çokkültürcülük ve kültürel miras merceğinden restore etmek hem tarihsel hafızayı hem de gelecek anlatısını yeniden inşa etmeye çalışmanın bir yoluydu ve yeni bir fiziksel ve muhayyel mekân üretiyordu.

Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi yerel kültür ve siyasi deneyimlere yeni bir temsiliyet fırsatı sunan bir dizi kültürel program da başlattı. Daha büyük festivallerden farklı olarak, bunlar öncelikli olarak yerel tüketimi hedefliyordu. Belediye 2003'te film yapıp gösteren ve sinematografi hakkında atölye çalışmaları sunan bir sinema açtı. Belediyenin yapımcılığını üstlendiği en önemli filmler arasında şunlar vardır: Kuran kursuna giden Kürt ergenlerine dair *Xeyalên ji Berf* (Kardan Hayaller); bölgede bitmekte olan semercilik zanaatı ve kentleşme hakkındaki Türkçe kısa film *Semerci Fesih*; yaşlı bir Diyarbakırlı işportacının hayatı hakkındaki Kürtçe kısa film *Çek Çek*; Yeşilçam'a git-

7 Restorasyonun bazı kısımlarının kalitesiz görüntüsü konuyu tartışmalı kıldı ve 2006'da belediye "Restorasyon derken...?" başlıklı surların önceki halini restorasyondan sonraki haliyle karşılaştıran bir fotoğraf sergisine sponsor oldu.

8 Bkz. örn. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nin 2004 yılında çıkardığı kitapçık: *The city of stones and dreams: Diyarbakır*.

9 Bu alıntı 2006 yılının Nisan ayında AB'nin sponsor olduğu Diyarbakır'da Büyükşehir Belediyesi'nin düzenlediği kültürel miras ve sürdürülebilir kalkınma sempozyumunda sunulan bir bildiridendir.

me hayali kuran fakir bir Kürt çocuğuna dair Türkçe kısa film *Ayhan Işık Öldi* ve gözaltında işkence gören bir gazete dağıtıcısı hakkında Türkçe bir kısa film.

2007'de Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, İl Kültür Başkanlığı desteğiyle tam zamanlı iki araştırmacının çalıştığı bir arşiv araştırması da başlattı. Bunun esas amacı Kürtlerle ilgili konularda çalışmalar yürüten sosyal bilimcilere ve araştırmacılara bir merkez sağlamaktı. Merkez aynı zamanda Kürtçe sözlü tarih ve şarkı kayıtlarını biriktirip yerel sözlü tarih araştırmaları yürütüyordu. Merkez 2007 yılında Avrupa Birliği ve Türk Kültür Bakanlığı ile birlikte, *Dengbej Antolojisi* de yayınladı. Antolojiye hem Türkçe hem Kürtçe kitap olarak ulaşılabildiği gibi müzik CD'si olarak da mevcut. Kültür Bakanlığı'nın da katkısına rağmen kitabın basılmasından ötürü belediyeye soruşturma açıldı.

Kurdî belediye başkanları "Hasankeyf Kurtulsun" kampanyasının da aktif destekçileriydi. Hasankeyf, Dicle Nehri üzerinde yaklaşık 5.000 kişinin yaşadığı bir kasabadır, birçok tarihî yapının bulunduğu bir alandır ve Ilısu Barajı'nın planlandığı gibi bitirilmesi durumunda sular altında kalacaktır. Kampanya, Kürt aktivistlerinin olayı Türk yetkililerinin Kürt kültürel mirasını yansıtan noktaları yok etmesine korkunç bir örnek olarak çerçevelemeleriyle birlikte uluslararası bir kurtarma çabasına dönüştü. Türk yetkilileri kasabanın sular altında kalmasının bölgenin kalkınması için yapılması elzem olan barajın talihsiz bir yan etkisi olarak önlenemez olduğunu iddia ediyorlardı. 2006 yılının Şubat ayında bir grup DTP belediyesiyle (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi önderliğinde) başka siyasi partilerin idare ettiği Hasankeyf belediyesi ve Batman'a bağlı Kozluk belediyesi konuya dair bir sempozyumu finanse ettiler. O yılın Ağustos ayında, Ilısu Barajı temel atma töreninden bir gün önce Hasankeyf'te baraj inşaatına karşı büyük bir konser düzenlendi. Belediyeler ayrıca Hasankeyf'te yaklaşık 200.000 TL maliyetli büyük bir kültür parkı yapmak için de bir plan hazırladılar; bu projeyi Kurdî belediyelerin baskın olduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi Belediyeler Birliği (GABB) finanse edecekti.

Kültürel performans: Fuar ve festivaller

Kurdî sembolik siyasetin en dramatik şekillerinden bazılarına fuar ve festivallerde rastlanıyordu. Bu sansasyonel kültürel performanslar Kürt kültürünün yeniden tahayyül ve inşa edilmesi için önemli bir araç görevi görüyordu, belki de en önemlileriydi. Bunlar yerel nüfusu harekete geçirip "Kürtlük" üzerine fikir yürütmek için forumlar sağlayarak kimlik, temsiliyet ve topluma dair yeni anlamlar üretip, harekete desteği ortaya sererek resmî anlatıya meydan okuyordu. 2000 yılının başlarında Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır Kültür ve Sanat Festivali'ni tekrar yapmaya, yıllık "Edebiyat Günleri" ve film festivalleri düzenlemeye başladı. Bu organizasyonlar düşük masraflarına bakmaksızın oldukça siyasi geçiyordu. 2003 yılındaki Kültür ve Sanat Festivali ("Her Şeye Rağmen Sanat" festivali olarak da bilinen organizasyon, valiliğin bu organizasyonlara getirdiği kısıtlamaya pek de ince olmayan bir atıf yaparak siyasi bağlama meydan okuyordu) Diyarbakır'ın popüler Sanat Sokağı'nı Kürt kültürel üretiminin ve çeşitli anmaların mekânı haline dönüştürdü. Kürt yayıncılar ve Kurdî öğrenci grupları sokak boyunca stantlar açtı, Kürt müziği sokağın sonundaki ufak sahneden yükseliyordu ve sokağa konulmuş bir sanat enstalasyonunda kırmızı ve siyaha boyanmış insan figürleri vardı. 2006 yılının festivali "Geçmişten Bugüne Kürt Sorunu ve Çözüm Yolları" ve Kürtçe gazetecilik gibi konuların tartışıldığı paneller içeriyordu. Diyarbakır'daki "Edebiyat Günler" salt Kürt edebiyatını, dilini ve siyasetini sergilemiyordu, aynı zamanda eğitici bir işlevi de vardı. Bu, özellikle önemliydi zira kamu okullarında Kürt dilinde eğitim yapılamıyordu. 2005 programında da Kürtçenin standartlaşması üzerine bir dil konferansıyla birlikte çocuklar için peri masallarının Kürtçe yüksek sesle okunması yer alıyordu.

Açık ara en iddialı festivalse Mart aylarına denk gelen Newroz kutlamalarıdır. 1999'dan sonra güneydoğudaki koşulların iyi gitmesiyle birlikte birçok kent ve kasabada Kurdî belediye başkanları ve parti organizatörleri devasa Newroz gösterileri dü-

zenlemeye başladılar. Bu kutlamalar yerel halktan on binlerin ve uluslararası gözlemcilerin ilgisini çekerken, kutlamalar ülke çapında da haberlere konu oluyordu. 2002'de yüz binlerce insan Diyarbakır'da Newroz kutlamalarına katıldı; 2004 ve 2005 yıllarında çeyrek milyon insanın katıldığı tahmin ediliyor (bkz. örn. *Radikal*, 22 Mart 2005). Polis ve güvenlik güçlerinin devriye gezdiği ama müdahale etmediği Newroz festivalleri birden fazla takipçi kitlesine Kürt ulusal hareketinin Abdullah Öcalan'ın yakalanmasıyla bitmediğini, tam aksine hareketin devlete muhalif anlatısını kendisinin yazmaya muktedir olduğunun açık bir beyanını oluşturmaktadır.

Diyarbakır'daki Newroz festivalleri öncelikli olarak Kurdî parti merkezlerinde organize ediliyordu; belediyeler organizasyon komitelerinde yer alıp, fon sağlama, ağırlama, tanıtma ve resmîleştirme süreçlerinde anahtar rol oynuyordu. Öteki tür sembolik siyaset biçimlerinden fazla olarak Newroz kutlamaları aynı anda hem toplumsal birlikteliği pekiştirmek hem de dışarıdaki izleyici kitlelere somut mesajlar vermek için tasarlanmış, ritüelleşmiş bir kamusal gösteriye yerel halkı müdahil ediyordu. Festivale katılanların birçoğu –kadın, erkek, çocuk, genç, yaşlı– piknik yapmak, halay çekmek için en iyi noktayı bulmak amacıyla (genelde Diyarbakır'ın yaklaşık 10 kilometre dışında kalan) gösteri alanına kadar kilometrelerce yürüyorlardı. Festivale önde gelen sanatçı ve şarkıcılar katılıyordu. Belediye yetkililerinin yaktığı daha mütevazı ateşe ilaveten, sahneden uzak bir noktada kilometrelerce uzaktan gözüken kocaman bir şenlik ateşi yakılıyordu. Festival organizatörleri kutlamanın temasını belirlemek için haftalarca münakaşa ediyor ve festival alanındaki binalara asılan devasa pankartlar hazırlanıyordu.

Bazı aktivist ve katılımcılar ayrıca Newroz'u Kürt ya da isyancı (tam da aynı şey değiller) izlenimi yaratan kıyafetler giymek için bir fırsat olarak da kullanıyordu; payetli fistanlar, geleneksel baş örtüleri, poşu gibi. Öcalan'a sloganlarla, fotoğraflarla ve işaretlerle destek belirtmek; sarı, kırmızı ve yeşil Kürt bayrakları asmak bu organizasyonların yaygın bir özelliğiydi. 2006'ya gelindiğinde, Türk olmayan farklı bir temsiliyet

hissiyatını onaylayan oldukça siyasi nutuklar festivalin standart parçası haline geldi. 2007'de Leyla Zana festivali –Öcalan ve Iraklı Kürt liderler arasında önceden çatışmalar yaşanmasına rağmen– sadece Öcalan, Mesut Barzani ve Celal Talabani'ye yaptığı atıflarla değil aynı zamanda Kürt birliği çağrısıyla da dikkate değer bir Kürtçe konuşma yapmak için kullandı.

> Kürtlerin üç önderi var. Hepsi çok değerlidir. Kürtlerin kalbinde çok önemli yerleri vardır... Bunlardan ilki Celal Amca'dır [Celal Talabani], Irak Cumhurbaşkanı. Bir Kürt lideri olarak kardeşliğe inanmaktadır; hepimizi kabul etmektedir. İkincisi Mesut Amca'dır [Mesut Barzani], Kürdistan bölgesinin lideri. Üçüncüsü ise rehber, önder dediğiniz: Kürt halkının iradesi olarak kalplerimizde taşıdığımız, Öcalan'dır. Üçü de bizim gururumuz, kulağımız, kalbimiz ve aklımızdır. Onlar kalbimize kazınmışlardır. (*Zaman*, 22 Mart 2007).

Sonuç

1999-2008 yılları arasında Kurdî partiler ve yetkilileri belediye idaresinin olanaklarını alternatif bir yönetimsellik inşa etmek için ve alternatif Kürt öznelerin yaratılmasına katkısı olabilecek sembolik siyaset gütmek için güneydoğu çapında kullandılar. Kurdî belediyelerin temizlik programları; Kürt dilinin kullanımının özellikle resmî ortamlarda yayılması; coğrafya ve kamusal alanın "Kürtleştirilmesi"; anma ve restorasyon; Kürt fuar ve festivalleri gibi yürütülen modernist ve "bilimsel" idari projelerin hepsi hem Kürt yurttaşını belirlemeye hem de yeniden tanımlayama ve de Türk otoritesinin içini boşaltmaya yarayan "sözde siyaseti" oluşturmaya yardımcı oldu. Belediyeleri kontrol etmek belediye başkanlarının ve parti temsilcilerinin yerel Kürt nüfus üzerindeki otoritelerini ve etkilerini biriktirerek arttırabilecekleri, yerele idari yetki devriyle alternatif temsiliyet için siyasi önerilerini destekleyebilecekleri önemli bir araçtı. Ayrıca sembolik siyasetin yoğun şekilde üretilmeye devam edilmesiyle meydan okuyan kimliklerini sürdürmeye de-

vam ettiler. Bu, özellikle önemliydi zira Kurdî yöneticiler, valilik gibi devletin atadığı kişilerin oluşturduğu kurumlarla birlikte çalışmaya devam ediyorlardı.

Kurdî belediye başkanları ve belediye meclis üyeleri alternatif bir modernite değil, alternatif bir milli modernite kavramsallaştırdılar. Birçok belediye başkanı ve belediye personeli kendilerini, Kürt öznelerin arasında Kürt kültürünü yeniden inşa etme çabasının öncüleri olarak görmekte. Bu çabalar seküler üstkültüre, modernleşmeye, dili ve deneyimleri standartlaştırmaya doğru bir eğilime (o değilse de homojenleşme eğilimi) vurgu yapan bir çeşit resmî milliyetçilik olarak okunabilir. Her ne kadar bazı Kurdî yetkililer bunlara yönelik hassasiyet geliştirmiş olup planlama faaliyetlerine yerel halkı da katmaya çalışsa da faaliyetler bir bütün olarak kültürel kimliklerin otantikliğiyle siyasi sonuçları hakkında iç gerilimler de yarattı.

Özellikle 2005'ten sonra bazı Diyarbakır sakinleri ve festival organizasyonunda bulunmuş kişiler, zaten az olan kaynakları ünlü şarkıcıları getirmek ve film göstermek gibi lükse kaçan faaliyetler için harcamayı sorgulamaya ve halkla bir araya gelmek için yeni yollar düşünmeye başladılar. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Müdürü Cevahir Sadak, 2006 yılının Mart ayında şunları diyordu:

> İlk yıllarda bir festival düzenleyebilmek ve Kürtçe kullanmak harika bir şeydi. Ama birkaç yıl sonra 2002, 2003, 2004 yıllarında etrafımıza bakıp "Biz yapıyoruz? Bu festivallerle ne yapacağız?" demeye başladık... Mevcut festival biçimleri hep kurgusal, insanlara neden bunları düzenlediğimizi anlatamıyoruz.

Sadak, bunun yerine organizatörlerin festivallere mesela koyun kırpma gibi daha önceden var olan, daha yerel gelenekleri katmaya başladığını söylüyor, bunu şöyle açıklıyordu: "İnsanları bu platformun oluşumuna dahil etmek amacıyla ama sadece temsil etmek için değil de Kürdistan'ın farklı kısımlarını bir araya getirebilmek için" (Sadak, mülakat, 2006).

Kurdî siyasetçilerin rejimin performansını taklitleri yine Türk devletinin kurum ve yasalarının güçlü olduğu mekân-

larda uygulanıyordu. Yerelde belediye başkanları ve belediyeler siyasi oyunun temel kurallarını değiştirebileceklermiş gibi davranarak (örn. ulusal dil ve yurttaşlık kimliği üzerinden), bir Kürt ulus-devleti illüzyonu yaratıyorlardı. Aslında Türk otoritelerinin inşa ettiği kurallara hâlâ yasal olarak bağlılardı. Her ne kadar "sözde" alternatif bir yurttaşlık inşa edebilecek kadar özerklik sahibiymiş gibi davransalar da, mümkün olan politikaların kapsamını kısıtlayan bir şekilde çevrelenmişlerdi. Bu yüzden de yerel seviyede ne türden idari ve kültürel reformların insanlar tarafından talep edildiği konusunda açık bir diyalog başlatamıyorlardı.

Sonuç
Bir Meydan Okuyucunun Etkisini Değerlendirmek

2007 yılının Haziran ayında, bir Kurdî parti 13 yıldan sonra ilk defa Türk meclisinde temsiliyet kazandı: Her ne kadar seçimlere bağımsız olarak girseler de, 2005'te kurulan Demokratik Toplum Partisi'ni (DTP) yaklaşık iki düzine yeni parlamenter temsil etti. Meclisin alışkın olmadığı yeni üyeleri arasında milletvekili seçilene kadar bölücülük suçundan hapiste tutulan biri ve altı kez vurulduğu bir suikast teşebbüsünden zar zor yaşama dönebilmiş eski bir insan hakları aktivisti de vardı. Seçildikleri dönem çok da talihli bir zaman değildi: Yeni vekiller Kurdî belediye başkanlarının ve parti yöneticilerinin rutin olarak tutuklanıp mahkeme önüne çıkarıldığı, PKK güçleriyle Türk Silahlı Kuvvetleri arasındaki çatışmanın arttığı ve her ay (kısa süre sonra her hafta) onlarca insanın öldüğü, Türkiye'nin Irak'ın kuzeyindeki Kürt güçleriyle savaşa girmesi ihtimalinin gözüktüğü bir dönemde milletvekili yemini ettiler. Ülkenin "Kürt sorununun" barışçıl çözümüne dair umutlar giderek cılızlaşıyordu.

Seçimler böylece bizi bu kitabın sorduğu bazı temel sorulara geri götürüyor: Ümitlerin tükendiği bu ortamda, bu yeni seçilmiş vekiller gibi Kurdî aktivistler Türkiye'nin resmî siyasi sistemini kullanarak neler elde edebilirdi? PKK ve Türk Silah-

lı Kuvvetleri arasındaki şiddetli çatışmaların şekillendirdiği çatışma ortamında, sistemin içinden ne yapsalar bir fark yaratabilirlerdi? Milletvekili olarak geçirdikleri dönem boyunca temsil ettiklerini iddia ettikleri toplulukları ve hareketin Türk otoritelerle olan ilişkisini nasıl etkileyebilirlerdi? Kabaca, bu derde değer miydi?

1990-2008 yılları arasındaki Kurdî çalışmaları değerlendirmek, Türkiye'deki Kürt ulusal gündemini yaygınlaştırmak için seçim sandıklarını ve resmî parti siyasetini kullanmanın yaratacağı asıl olanakları ve kısıtlamaları aydınlatmaktadır. Siyasi partiler kurmak ve seçimleri kazanmak, resmî siyasetin dışında faaliyet gösteren öteki aktörlerin ve silahlı isyancıların çoğunlukla ulaşamadığı yeni maddi, yasal, erişim, siyasi rol ve meşruiyet olanakları sağladı. Bu olanaklar devletin siyasi partilere sunduğu fonlar, belediye bütçeleri, binaların "güvenli mekânlar" olarak kullanılması, binlerce personelin çalıştırılması ve işe alınması üzerinde kontrol, yasal koruma ve oylar gibi somutlukları içermektedir. Ayrıca bunlar arasında yüksek karar mercilerine erişim, idare ve yönetimde bulunmanın getirdiği siyasi roller gibi daha soyut olanaklar da vardır. Bunların hepsi Kurdî gündemi çeşitli yollarla geliştirmek için kullanılabilirdi.

Ne var ki, Kurdî parti üyeleri, aktivistler, idari ve seçilmiş yetkililer yargı, güvenlik güçleri, parlamento, bürokrasi, hukuk dışı ve devletle ilişkili aktörlerden gelen ağır baskı ve zorlamalara tâbi tutuluyordu. Bu baskıların etkileri döneme göre, devletin farklı kurumları arasındaki koordinasyon seviyesine göre ve uygulanan baskı tipine göre farklılık gösteriyordu. Baskıların koordinasyondan yoksun devam etmesi partilerin genelde manevra yapabilecekleri belli alanlarının olduğu anlamına geliyordu; insan hayatıyla ve özgürlükler anlamında yüksek bedeller ödenmesine rağmen partiler ve seçilmiş temsilcileri parti siyaseti ve makama gelmenin sunduğu fırsatlardan hâlâ bir ölçüde faydalanabiliyordu. Sistem içindeki bu alanlar, yine de oldukça istikrarsızdı; milletvekilleri 1994'te meclis, güvenlik güçleri ve yargının ortaklaşa çabasıyla ulusal siyasetten ihraç edildiğinde yaşananların kanıtladığı gibi. Partiler bu dö-

nemde hem Türk yetkilileri hem de PKK'den gördükleri baskılardan dolayı yerel siyasetten çekilmişti. 1999-2008 yılları arasında militarizasyonun azaldığı bir çevrede, yerel Kurdî yöneticiler ve seçilmiş belediye başkanlarına karşı yargısal baskılarla AB'nin kendi kendini yönetme hakkı yerine demokrasi söylemini tercih eden bir teşvik politikası yürütmesi de Kurdî siyasi söylemi çevreliyordu.

Hareket ve parti içi dinamiklere ek olarak ağır seviyelerde baskılar 1990'lar boyunca ve 21. yüzyılın ilk on yılında parti yönetimini partinin kimliğini "meydan okuyucu" olarak belirlemeye ve sürdürmeye itti. Her ne kadar Kurdî partiler PKK'den farklı olarak ortaya çıkmış olsalar ve resmî olarak PKK'nin hizmetinde olmasalar da bazı yöneticileri ve seçilmiş yetkilileri PKK'ye yakındı ve tabandaki seçmeni de PKK'ye sempati duyuyordu. Ayrıca PKK güneydoğuda partinin faaliyetlerine kısıtlamalar getiriyordu. İdari yapıya çok yakınlaşmak, aşırı taviz vermek, fazla ılımlılaşmak ya da PKK'yi kamusal olarak eleştirmek partilerin işlevini ve PKK yanlısı seçmenden aldığı desteği sürdürme kabiliyetini tehlikeye atabilirdi.

Sistemin olanaklarına erişimin sağladığı fırsatları hem azami şekilde kullanan hem de kimliklerini hakiki muhalifler olarak sürdürmeye çalışan Kurdî partiler ve seçilmiş yetkilileri sistemin olanaklarını iki ana şekilde kullandılar. İlkin, resmî siyaseti –özellikle PKK ve güneydoğuda idare konuları başta olmak üzere– resmî söyleme doğrudan meydan okuyan antihegemonik enformasyon siyasetinin çok kanallı yayın sistemi olarak kullandılar. Kurdî liderler için PKK-devlet çatışması "terör" sorunu olarak değil de devletin baskıcı politikalarının bir sonucu olarak anlaşılıyordu. Çözüm, askerî stratejiyle bulanamazdı, aksine ancak Türk milliyetçiliği ve üniter devlet gibi Türk siyasi sisteminin temel prensiplerinden bazılarının yeniden değerlendirilmesi ve geniş çapta demokratik reformlar yapılmasıyla gelebilirdi. 1990-1994 arasında resmî parti siyasetinin, meclisin, sistem dışı çatışmanın ve diplomatik ağların çerçevesi hep bu fikirlerin yayılması için kanal işlevi gördü ve tabandaki Kürt desteğini harekete geçirmeye yaradı.

İkincisi, 1999 yılından başlayarak, Kurdî seçim siyaseti yanlıları yerel yönetimler üzerindeki kontrolü güneydoğuda alternatif bir yönetimsellik inşa etmek ve Kürt ulusal sembolik siyaseti gütmek için kullandılar. Modernist idari projeler; Newroz gibi Kürt festivalleri; Kürtçenin posterlerde kullanılması ve yayılması; kamusal törenler ve demeçler; önde gelen Kürt figürlerine ve Kürt ulusal mücadelesine referans yapacak şekilde coğrafi adların değiştirilmesi; Kürt tarihinin ve yerel tarihin bir parçası olarak kabul edilebilecek kültürel miras alanlarının restorasyonu ve korunması hep birlikte Türk milliyetçisi modelden farklılaşan Kürt ulusal cemaatinin bir parçası gibi olan vatandaşlığın inşa edilmesine katkıda bulundu. Bu tarz faaliyetler, Kürt ulusal hareketinin yaygınlaştırmaya çalıştığı belirgin şekillerde Kürtlüğü tanımladı ve Türk yetkililerinin herkesi, Türkiye'deki tüm vatandaşları etnisiteden bağımsız olarak temsil ettiği iddialarına meydan okudu.

Sonuçlar ve etkiler

Siyasi sistemin içinde geçen yaklaşık 20 yılın Kurdî faaliyetin ve seçilmişlerin deneyimlerine, harekete, seçmenine, Türk devleti ve toplumuyla ilişkisine ne gibi etkileri oldu? Her ne kadar partiler kendilerini PKK'ye rakip olarak konumlandırmayıp, PKK ile yakın ilişkilerini korusalar da siyasete katılımları yine de Kürt hareketinin örgütsel yapısına yeni bir derinlik sağladı. Kurdî partiler, hareketin dışsal aktörlerinin ulaşamadığı olanaklara erişim sağladı ve onların yeni yollarda destek bulmalarına izin veren bitişik ama yine de farklı bir iktidar tabanını Türkiye'de inşa etti. Bu durum, hareketin içinde yeni elit grupları oluşturdu ki, bu yeni gruplar sadece siyasi taktik tercihleriyle farklılaşmıyordu aynı zamanda farklı sosyopolitik arka planlardan geliyorlardı. Kurdî parti yöneticileri ve seçilmiş temsilcileri avukatlıktan, sivil toplum kuruluşu liderliğinden ve diğer mesleklerden gelme eğilimindeydi. Arabulucu ve sözcü olarak zaten görev alabiliyorlardı ve özellikle medyada ve diplomatik çevrelerde harekete yeni bir kamusal yüz sağlıyor-

lardı. Onların yükselişi aktivistlerin profesyonelleşmesi sürecine ve hareketin yöneticilerinin sınıfsal tabanında bir kaymaya işaret ediyordu.

Sistem içinde çalışmak aynı zamanda Kurdî çatışmanın getirdiği birçok sıkıntıdan etkilenmeyecek, daha dayanıklı bir hareket altyapısı ve örgütlenme platformu yarattı. 1994 yılında partililerin seçildikleri makamlardan tamamen indirilmesine ve 1999'da hareketin silahlı kanadındaki ciddi gerilemelere rağmen, parti tabanlı örgütlenme ve mücadele devam etti. Parti ofisleri ve belediyeler harekete destek verenlerin ve yöneticilerin buluşup, eğitim yapıp örgütlenebildikleri mekânlardı. Kürt festivalleri gibi Kurdî faaliyetleri desteklemek için hem ulusal hem de uluslararası fonlar üzerinden para sağlanabiliyordu. Kurdî siyasetçi-aktivistler partilerde ve seçilmiş yetkililer olarak kitleler önünde konuşmak ve kamusal toplantılar düzenlemek için yasal hak kazandı. Seçilmiş temsilcilerin rolünü üstlenmek Kurdî gündemi ulusal ve uluslararası alanlarda yaymak, özellikle ulusal sınırları aşacak şekilde etkili ittifaklar oluşturmak için birden çok fırsat sağladı. Bunların hepsi hareketin ve gündeminin Türk ve uluslararası siyasi yaşamın bir parçası haline geldiği anlamı taşıyordu, yani "kaybedilemez" veya susturulamazdı.

1999-2009 yılları arasında, yerel yönetim seviyesinde faaliyet yürüten Kurdî partiler ve siyasetçiler uluslaştırılmış ve "Kürtleştirilmiş" kamusal alanlar inşa ettiler. Bu, Kürtlüğün kamusal bir anlatısının inşa edilmesine ve Türkiye'deki mücadele alanının genişletilmesine katkıda bulundu. Bu alan yine de bazı yönlerden kırılgandı. Aslında bunlar tabanda, Türk idari ve ideolojik yapısındaki çatlaklardan, usulün dışında ve alternatif pratiklerin oluşturulduğu yeni hakikatler yarattı.

Bu dönemde Kurdî aktivistler ve siyasetçiler "sözde" yeni haklar ve özgürlükler aslında varmış gibi davranıp, yasal ve yasadışı davranışların sınırlarını zorlayıp hukuki reformlar talep ediyorlardı. Bu süreçte, Türkiye'nin siyasi alanında bir ölçüde genişlemeyi zorladılar (bkz. örn. Natali 2005), özellikle de kültürel özgürlük alanında. Yine de siyasi reformların birçoğu tam

olarak kurumsallaşmadı veya geniş çaplı yasal reformlarla desteklenmedi. Sözde demokratik bir çevrede faaliyet yürütmenin riskleri 2006'dan sonra Kurdî belediye başkanları ve parti aktivistleri yargılanıp hapse konuldukça daha da görünür hale geldi. Kültürel tolerans karşısında asıl siyasi özgürlüklerin eşitsiz tabiatı ya da Robert Dahl'ın klasik terminolojisinde olduğu gibi (1971) müdahil olabilme karşısında inkârın eşitsizliği, hareketin önde gelenlerinin üzerlerinde de hareketin siyasi hedeflerini yasal çerçeve içinde ifade edebilmek için mücadele verirlerken giderek daha fazla baskı oluşturuyordu. Kürt belediye başkanları, Türk devletinin zor kullanan elinden kendilerini ve toplumlarını kurtarmayı beklemeden idari görevler yürüttü ve bir ulus yaratmaya başladı. Bu, korumasız kaldıkları anlamına geliyordu ve bir yandan manevra alanlarını sınırlandırırken bazen de yerel nüfusla ilişkilerini kısıtlıyordu.

Seçim performanslarını değerlendirmek: Rakamların gücü

Hareketin hedeflerini ilerletmeleri adına Kurdî adaylara seçimleri kazandırabilmek için seçmen desteği kritikti. Seçmen desteği temel bir "meşruiyet kaynağı" olarak da işlev görerek Kurdî talepleri büyük ölçüde haklılaştırmaya yardımcı oldu ve harekete, ne kadar vasıfsız olsa da, rakamların meşruiyetini sağladı.

Partilerin 20 yıl boyunca seçimlere katılmasıyla ortaya çıkan seçim sonuçlarının değerlendirilmesi üç eğilime ışık tutmaktadır. Bunların ilki şudur: Kurdî partiler bu yıllar boyunca olağanüstü seviyede tutarlı bir destek aldılar; bu, Türkiye'deki siyasi parti performansındaki genel istikrarsızlıkla derin bir karşıtlık içindedir. 1995-2009 yılları arasındaki her genel ve yerel seçimlerde, partiler (veya bağımsız adayları) toplam oyun yaklaşık %4.2 ila %6.2 oranı kadarını topladılar. Kurdî bir partinin bağımsız olarak (yani daha büyük ulusal bir partiyle seçim ittifakı yapmadan) genel seçimlere katıldığı ilk yıl olan 1995 seçimlerinde HADEP tüm oyun %4.2'sini (1.171.000 oy) topladı.

2007'de tüm oyun yaklaşık %5'ini aldı (seçimlerin sonuçlarını değerlendirmek, DTP adaylarının bağımsız olarak katılması ve tüm bağımsız adayların da DTP'li olmaması yüzünden karmaşıktır). Toplamda ülkedeki oyların %5.39'u bağımsız adaylara gitti, böylece meclise 26 bağımsız vekil girdi. Bunların 24'ü Kurdî adaylardı.

İkincisi, birçok ilde, Kurdî adaylara desteğin büyük bir kısmı kırsal alan ve köylerden değil kentsel alanlardan (şehirlerden) geldi. Örneğin Diyarbakır'da kentli seçmenin %52'si 2004 yerel seçimlerinde DEHAP/SHP koalisyonuna oy verirken, kırsal alandan gelen oyun oranı yaklaşık %33'tü. Hakkari, Batman, Mardin ve Siirt gibi diğer illerde Kurdî partilerin topladığı oyların kır-kent oranı arasındaki fark %30'un üzerindeydi. 2004 yerel seçimlerinde DEHAP/SHP koalisyonuna en az %10 oy vermiş iller arasında sadece Muş'ta Kurdî partiye köyden destek oranı daha yüksekti (köyden %30'luk desteğe karşı kentten %28 oranında). Kır-kent ayrımı, PKK'nin tabanı geniş çapta kırsal olmasına rağmen, o yıllarda Kürt milliyetçiliğine kentli desteğin önemine dikkat çekmektedir.

Üçüncüsü ve en önemlisi partilerin destek tabanı etno-coğrafik olarak detaylandırılmış oldu. Kurdî adaylara destek veren seçmenlerin büyük çoğunluğu 13 ildendi: Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkari, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Van, Batman, Şırnak ve Iğdır. Bu illerde nüfusun en azından %50'si Kürt'tür[1] ve 2002'de partilere verilen desteğin oranı en az %20'ydi. 2002 ve 2007 genel seçimlerinde en yüksek seviyeli tutarlı destek Batman, Diyarbakır, Hakkari ve Şırnak'tan geldi; oy oranları %40 ile %56 arasında değişiyordu (bkz. Tablo 2). Benzer şekilde Kurdî partiler ve adayları bu illerde yerel seçimlerde %40 ila %60 oranıyla en yüksek oyu aldılar. İlaveten, (nüfusun %47'sinin Kürt olduğu tahmin edildiği) Urfa ve Kars (%20 civarında) gibi büyükçe Kürt azınlığının olduğu illerde de Kürtlerin nüfusunun daha azını oluşturduğu bölgelere kıyasla Kürt adaylara ve partilere yüksek seviyede destek olduğu görülüyor. 2009 ye-

1 Iğdır hakkında etnik kökene dair elimde veri yok çünkü Mutlu'nun 1996 yılındaki çalışmasından sonra Iğdır il olmuştur.

TABLO 2. 1991-2007 Yılları Arasında Belli İllerde Genel Seçimlerde Kurdî Adaylara Verilen Seçmen Desteğinin Oranları

	HEP/SHP 1991	*HADEP 1995*	*HADEP 1999*	*DEHAP 2002*	*DTP/Bğmsz. 2007*
Adana	22.07	6.66	7.37	9.27	5.92
Adıyaman	27.18	9.47	7.52	11.97	8.04
Ağrı	15.35	17.91	33.73	35.06	24.36
Ardahan	Yok	6.49	7.84	15.93	9.27
Batman	52.74	37.24	43.40	47.10	**39.42**
Bingöl	17.90	7.11	12.87	22.18	14.28
Bitlis	21.89	10.00	13.70	29.55	21.77
Diyarbakır	49.87	46.31	45.90	56.13	**47.01**
Elazığ	15.47	3.94	4.94	7.12	3.06
Erzurum	9.00	5.90	6.17	9.84	5.37
Gaziantep	28.03	6.66	5.48	8.00	5.05
Hakkari	19.04	54.21	46.08	45.10	56.24
Iğdır	Yok	21.65	29.75	32.68	**40.53**
İstanbul	18.85	3.64	4.03	5.51	5.87
İzmir	24.50	3.67	4.36	5.18	3.97
Kars	31.13	6.79	17.50	19.58	15.63
Mardin	53.88	21.95	25.26	39.58	**38.77**
Mersin	28.12	7.87	8.84	9.53	6.60
Muş	41.84	16.71	31.80	38.09	**45.81**
Şanlıurfa	20.68	13.72	16.56	19.28	20.14
Siirt	39.59	26.60	22.12	32.17	**39.51**
Şırnak	61.23	25.88	24.08	45.94	**51.83**
Tunceli	57.90	16.94	13.37	32.55	59.96
Van	22.29	27.99	35.71	40.85	**32.60**

Kaynak: http://www.belgenet.net

Notlar: Bu iller Kurdî adayların en az bir genel seçimde %9 oranında oy aldığı veya İstanbul, İzmir ve Mersin gibi siyaseten önemli bir ölçüde Kürt nüfusunun olduğu illerdir. 2007 seçim sonuçlarında kalın rakamlarla yazılmış illerde bağımsız adaylar seçimlerden sonra DTP grubuna katıldı. 1991'de HEP/SHP koalisyonunun bazı illerde belirgin şekilde daha iyi bir performans sergilemesinin nedeni bu bölgelerde seçmenlerin SHP adaylarına (HEP değil) oy vermiş olmasındandır. Iğdır ve Ardahan, 1991'de "Yok" olarak belirtilmiştir çünkü o dönemde il değillerdi. 2002 yılına kadar Mersin, İçel olarak kaydedilmişti (ve seçim verilerinde de öyle yazılıyordu). 2002 seçimlerinde Siirt için sonuçlar iptal edilmişti ve 2003 yılının Mart ayında yapılan ara seçimlere DEHAP'ın katılmasına izin verilmemişti. Buradaki sonuçlar asıl seçimi yansıtmaktadır. 2007 seçimlerinde İstanbul'dan seçilen 2 bağımsız aday da DTP tarafından destekleniyordu ama sadece biri seçimden sonra DTP'nin meclis grubuna katıldı.

rel seçimleri özellikle Kurdî partilere ses getiren zaferler kazandırıp, Kürtlerin çoğunluk olduğu her ilde (ve öteki illerde de) yerel meclislerde temsiliyetlerini azımsanmayacak derecede arttırdı. DTP'li belediye başkanı sayısı 2009 seçimlerinden sonra 56'dan (2005 yılı sonuçlarına göre) 99'a (ilk seçim sonuçları-

na göre) çıktı. DTP artık Batman, Diyarbakır, Kars, Şırnak, Van ile birlikte birçok belde ve ilçe belediyesini de yönetiyordu.

Bu rakamlar, 1995-2009 yılları arasında yapılan yerel ve genel seçimlerden sonra Kürtlerin çoğunlukla yaşadığı bölgelerdeki seçmen davranışıyla diğer seçmen tercihleri arasında çok açık ve de Türk yetkililer için huzursuzluk kaynağı olan bir farklılık olduğunu gösterdi. Bu gibi rakamlar ve seçim haritaları Kurdî partilere ve harekete ulusal-uluslararası izleyiciler nezdinde sağlam bir tasdikname sağlayarak partilere desteğin olduğuna dair ve Kürt milliyetçiliğiyle özerkleşme gündemine dair doğrulanabilir kanıtlar sağladı. Mecliste Kurdî partilere 1995-2007 yılları arasında seçim barajı nedeniyle hiç temsiliyet verilmemesi gerçeği de partinin, Kürtlerin Türk siyasi sisteminde doğru dürüst temsil edilmekten yoksun bırakıldığına dair iddialarını desteklemek için kullanılabilirdi.

TABLO 3. 1999-2009 Yılları Arasında Belli İllerde Kurdî Partilerinin Aldığı İl Genel Meclis Oylarının Toplama Göre Oranı

	1999	2004	2009
Ağrı	22.26	19.26	37.23
Batman	39.27	50.11	53.22
Bingöl	11.82	13.05	20.60
Bitlis	7.40	15.24	27.32
Diyarbakır	40.92	43.38	59.44
Hakkari	42.85	45.28	73.72
Iğdır	23.56	24.07	32.37
Kars	10.72	8.89	17.65
Mardin	22.38	26.93	44.19
Mersin	6.24	9.98	10.44
Muş	23.86	29.52	42.53
Şanlıurfa	12.06	16.85	19.64
Siirt	20.13	26.89	37.32
Şırnak	Yok	37.95	60.75
Tunceli	12.33	17.59	19.76
Van	28.41	26.26	48.27

Kaynak: http://www.yerelnet.org.tr; http://www.ntvmsnbc.com (2009 yılı için gayri resmi seçim sonuçları)

Sonuçların karmaşıklaşması: "Alternatif" bir Kurdî parti olarak AKP?

Kurdî partilerin seçim sonuçlarını hareketin iddialarını meşrulaştırmak için kullanması, en azından iki basit nedenden ötürü sorunlu da olabilirdi. İlk olarak, Kurdî partilerin ulusal çapta %6'dan daha fazla oy alamaması ve güneydoğu dışındaki performanslarının genelde düşük olması, PKK ve hareketin birçok sıradan Kürdü temsil etmediğine dair eleştiri getirenlerin argümanlarını destekliyordu. Herhangi bir seçimde Kürt seçmenlerin ne oranda Kurdî partilere oy verdiğini tam olarak belirlemek imkânsız çünkü Türkiye nüfusunun yüzde kaçının etnik Kürt olduğuna dair sağlam veri yoktur. Fakat bazı kaba tahminlere göre ülkedeki Kürtlerin üçte biri ile yarısı kadarı Kurdî partilere düzenli oy vermemektedir. Buna rağmen Kürtlerin çoğunluğunu oluşturduğu illerde –seçmenlerin büyük çoğunluğunun Kürt olduğunu farz etmenin güvenilebilir olduğu yerlerde– atılan mevcut oyları incelemek açıklayıcıdır: Temmuz 2007 genel seçimlerinde, Kürtlerin çoğunluğunu oluşturduğu 13 ilde verilen 2.100.000 geçerli oyun 1 milyona yakını DTP adaylarına değil de iktidardaki AKP'ye gitti (bkz. Tablo 4). 2007 yılında AKP toplamda bu 13 ilde DTP'den daha iyi bir performans sergileyip, DTP'nin aldığı %38 oyun karşısında %44 oranında oy kazandı.

2007 genel seçim sonuçları hareketin taleplerini olumlamak için seçmen desteğini kullanmaya dair ikinci bir sıkıntının olduğuna işaret etti. Her ne kadar, seçmen desteği genel olarak tutarlıysa da, yine de iniş çıkış gösteriyordu. 2007 seçimlerinde Kurdî adaylara verilen oylar geleneksel olarak Kurdî partilerin adaylarına destek veren birkaç yerde azalıp, iktidardaki AKP'ye gitti (bkz. Tablo 4). Güneydoğuda Kürtler arasında AKP'ye destek, bir grup faktörün birleşiminden kaynaklanıyor: Birçok seçmendeki, mecliste AKP'li bir temsilcilerinin olmasının hizmetleri (özellikle iş ve istihdam konusunda) daha iyileştireceğine dair algı; diğer Türk partilerine nazaran AKP'nin özellikle AB kanalı üzerinden reform yapabile-

TABLO 4. Güneydoğuda Kürtlerin Çoğunlukla Yaşadığı İllerde AKP ve DTP/Bağımsız Adaylarına Destek, 2007 Temmuz Genel Seçimleri (toplam oy sayısı)

	AKP	*DTP*	*Toplam oy sayısı*
Ağrı	103.138	39.871	165.737
Batman	73.713	62.615	161.438
Bingöl	78.467	15.750	112.488
Bitlis	68.381	25.314	118.236
Diyarbakır	191.214	219.779	479.617
Hakkari	29.513	49.560	89.867
Iğdır	18.672	26.175	65.228
Mardin	105.905	93.201	244.095
Muş	54.295	64.438	143.230
Siirt	44.836	36.320	93.587
Şırnak	33.179	63.866	126.093
Tunceli	5.204	25.424	42.999
Van	163.193	99.973	313.087
Toplam	969.710	822.106	2.155.702

Kaynak: http://www.belgenet.net/
Not: Toplam oy sayısı, AKP ve DTP dışındaki partilerin aldığı oyları da içermektedir.

cek ve Kürt kimliklerini içine alma eğilimi gösteren bir meydan okuyucu parti kimliğinin AKP'nin yeni cumhurbaşkanın seçilmesi konusunda Türk ordusuyla yaşadığı çekişmeyle pekişip devam ettirilmesi; DTP'nin mecliste temsili nasıl kullanacağına dair somut bir strateji sunma konusundaki başarısızlığı; DTP'nin adayların belirlenmesinde genel olarak tepeden inme bir yaklaşımının olması; güneydoğudaki çatışmanın yeniden askerîleşmesi üzerine bazı Kürt seçmenler arasında artan gerilim; DTP'nin ekonomik, güvenlik ve siyasi sorunlar karşısında gerçekçi çözümlerinin olmaması. Kurdî partilere yönelik toplumun görece fazla duyarsız kalması, Kurdî belediye başkanlarının yargılanması ve görevlerinden alınmasına kamusal tepkinin susturulmuş (ve bazen de hiç gelişmemiş) olmasında da görülebilir.

2007 seçim sonuçları ve AKP'nin 2009 yerel seçimlerinde Kürt kentlerini "yeniden kazanmak" adına kararlı çalışmaları AKP'nin DTP'ye alternatif Kurdî bir parti olarak işlev görüp göremeyeceği ve Kurdî partilerin giderek daha marjinalleştikleri konusunda oldukça geniş bir tartışma yarattı (bkz. örn. Kirişçi

2007). Fakat DTP'nin 2009 yerel seçimleriyle ses getirici şekilde siyasete geri dönüşü ve AKP'nin 2004 yılından beri yönettiği belediyelerin birçoğunu DTP'ye kaybetmesi AKP'nin ılımlı Kürt milliyetçilerinin kullanabileceği yeni bir alan olarak işlev görme kabiliyetinin karmaşık bir gayret olduğunu ve tam da yeni bir eğilimi yansıtmadığını gösterdi. AKP'nin Türk ordusuyla sorunlu ilişkisi ve tabanının görece muhafazakâr perspektife sahip olması, AKP yönetiminin özellikle siyasi ya da idari reformlar konusunda Kurdî taleplere sahip çıkma veya Kurdî talepleri dile getirme kabiliyetini kısıtladı. AKP'nin Kürt sorununa iki kutuplu yaklaşımı –bir yandan reform öteki yandan da devam eden baskılar– 2009 yılının ikinci yarısında iyice bariz hale gelmeye başladı. 2009 yılının Nisan ayının ortasından başlayıp yıl sonuna kadar güneydoğuda yüzlerce Kurdî aktivist-siyasetçi tutuklandı, birçoğu uzun süreler hapiste kaldı ve 2009 yılının Aralık ayında DTP kapatıldı.

Kürt seçmenler üzerindeki rekabete dair net olan şey, özellikle de güneydoğudaki oylar içindir; iktidardaki partilerin DTP'den oy kazanmaya çalışmaları idari reformlar getirebilirdi. Bu, hem 1990'ların başı için hem de 2000'ler boyunca böyleydi. 2004-2009 arasında AKP, Kürt kültürel kimliğini ilgilendiren bir dizi reformlar geliştirdi. İlk kez 2004 yılının Haziran ayında devlet televizyonunda Kürtçe kısa programlar yayınlandı. Bu yayınlar 2009 yılının Ocak ayında kızışan yerel seçim yarışının arifesinde AKP hükümetinin Kürtçe yayın yapan yeni bir televizyon kanalına onay vermesiyle (TRT 6) çarpıcı bir şekilde genişletildi. Aynı ay içerisinde hükümet, iki ayrı devlet üniversitesinde ilk Kürt dili programlarını açma planları yapmaya başladı. AKP'nin Kürt kültürel kimliği adına yaptığı reformlar AB uyum sürecinin şartlarının bir parçası olsa da, bu gibi radikal reformlarla uzun vadeli politikalar salt harici baskılardan kaynaklanmıyor. Bu reformların aynı zamanda ulusal siyaset hesaplamaları ve duyarlılıkları da yansıttığı açıktır. Kurdî partilerin seçim sandıklarında tutarlı şekilde oldukça yüksek performans sergilemesi de diğer partilere Kürt ulusal taleplerine yönelik tavizler vermesi konusunda baskı da yaptı.

Kurdî partilerin Türkiye'nin resmî siyasi sisteminde geçirdiği yıllar özellikle de Irak sınırı tarafında derin bölgesel dönüşümlerin yaşandığı yıllardı. 1991'de Irak'ta Kürtler için güvenli bir bölgenin yaratılması 1992'de seçimlerin yapılmasına ve Kürdistan Bölgesel Yönetimi'nin (KBY) kurulmasına yol açtı. 2003 yılının Mart ayında ABD'nin Irak'ı işgal edip Saddam Hüseyin'i devirmesiyle birlikte Irak Kürdistan'ı kendine has ekonomisi, silahlı güçleri, temsil kurumları ve kültürel kimliğiyle giderek daha özerk bir devlet gibi gözükmeye ve davranmaya başladı. Irak Kürtleri, 2005 yılının Ocak ayındaki Irak seçimlerinde gayri resmî anketler yapıp nüfusun %95'inin bağımsızlığı desteklediğini gösterdiler ve Irak Kürdistan'ı ile Irak'ın kalanında yaşayan Iraklı Araplar arasındaki bağlar güçsüzleşmeye başladı (bkz. örn. Barkey ve Laipson 2005).

2003'ten önce, sınırın ötesinde giderek büyüyen özerklik Türk otoritelerinin korktuğu ölçüde ulusaşırı bir Kürt siyasi bütünlüğü yaratmadı. 1990'larda Türkiye'deki Kurdî siyasetçilerin Irak'taki Kürt muadilleriyle görece kısıtlı ilişkileri vardı. 2000 yılında eski bir belediye başkanın şikâyet ettiği gibi: "Irak Kürdü bir parti temsilcisini bir tek Ankara'da bir devlet davetine katıldığımda gördüm" (Çelik, mülakat, 2003). Sadece bu yorum bile Irak Kürdü KDP ile KYB ve Türkiye'deki Kurdî parti ve hareket organizatörleri arasındaki gergin ilişkileri yansıtıyordu. Bunun başlıca sebebi bir yandan PKK ile, diğer yandan da KYB ve KDP ile geliştirilmiş çok kötü ilişkilerdir. 1992-2000 arasında PKK ve KDP arasında açık savaş vardı ki, bu çatışmalar bazen Türk devletine karşı verilen savaştan stratejik olarak daha önemli oluyordu. Fakat 1999'dan sonra, PKK'nin ateşkes ilan etmesi (ve 2000 yılında PKK kamplarına KDP'nin saldırısının başarısız olmasıyla) ve Kürdistan Bölgesel Yönetimi'nin – Ankara'nın şikâyetleri ve sınır ötesi saldırılara rağmen– Kandil dağlarında PKK kamplarına, PKK'nin bölgesel nüfusuna izin vermesiyle birlikte ilişkiler iyileşti.

2003'ten sonra KYB'nin artan bağımsızlığı ve ekonomik etki-

si bölgesel ortamı dönüştürerek hem Irak Kürdistan'ıyla Türkiye'nin Kürt çoğunluklu illeri arasında yeni bir sınır trafiğini kolaylaştırdı hem de iki ila üç bin kadar PKK savaşçısına sığınak ve kamp sağladı. Kürt partileri arasındaki ilişkilerde buzların çözülmesi, güneydoğuda atmosferin yumuşaması, KBY'nin Ankara ile limoni ilişkileri hep Türkiye ve Irak'taki Kürt bölgeleri arasında yeni ve önemli resmî-gayriresmî ağların kurulmasını teşvik etti. İlk başta en önemlisi binlerce Kürt öğrencinin, işçinin ve işletmenin Irak Kürdistanı'na gitmesiyle gelişen yeni kültürel ve iş ilişkileriydi. Kurdî belediye başkanları ve parti yöneticileri daha dikkatli olmaya zorlandılar ve kendi toplumlarıyla Iraklı Kürt sanatçı, yazar ve müzisyenler arasında kültürel ilişkiler geliştirmeye odaklandılar (örneğin onları düzenli olarak festivallere, atölye çalışmalarına ve panellere davet ettiler). Ayrıca düşük profilli delegasyonlar Irak'taki Kürt kentlerine bir çeşit siyasi turizm gibi ziyaretlerde bulundular. Kurdî belediye başkanları da KDP ve KYB yetkilileriyle bölgenin dışında Paris ve Washington gibi şehirlerde düzenli olarak buluşuyordu. Ancak 2007 ve 2008 yıllarına gelindiğinde yüksek seviyedeki görüşmeler kamuya duyurulmaya başlandı. 2007 başında DTP, Irak'ın kuzeyindeki Kürt Bölgesel Yönetimi'nin lideri Mesut Barzani ve KYB lideri ve Irak Cumhurbaşkanı Celal Talabani'yi Diyarbakır'daki Newroz kutlamalarına davet ettiler. Her ne kadar ikisi de "devlet başkanı" sıfatıyla birçok başka devlet başkanıyla birlikte davet edilmiş olsalar da bu davet Türk ve Kürt medyasında sarsıntıya yol açtı. 2008 Mayısı'nda DTP milletvekili ve sonra da partinin meclis grup başkanı olan Ahmet Türk, Talabani ve öteki yüksek seviye KYB temsilcileriyle Irak Kürdistanı'nda Süleymaniye kentinde buluştu.

Türkiye'nin güneydoğusundaki belediyelerin Kurdî bir denetime girmesinin, Irak'ta görünürde bağımsız bir Kürdistan ile birlikte gerçekleşmesi ulusaşırı ve sınırları çizilmiş bir Kürt kültürel-ekonomik bölgesinin oluşmasını da derece derece kolaylaştırdı demek mümkündür. Türkiye'nin güneydoğusundaki Kürt çoğunluklu illeri ve KBY'nin hâkimiyetindeki bölgeleri de kapsayan yeni bir siyasi topluluğun gelişmesi yine de çok

zorlu ve belirsiz bir süreçtir. Bu, sadece Türkiye'nin güneydoğusundaki Kurdî siyasetçilerin otoritesini korumaya ve ulusaşırı bir Kürt topluluğunun gelişmesini engellemeye kararlı üniter bir merkezî devlet içerisinde faaliyet göstermelerinden kaynaklı değildir. Aynı zamanda, Türkiye'deki ve Irak Kürdistanı'ndaki Kürt topluluklar arasındaki derin farklılıklardan da kaynaklanmaktadır. Türkiye'de Kurdî partileri desteklemeyen ve belki de bağımsızlık istemeyen milyonlarca Kürt ile birlikte, Kurdî partilerin kendileri de hâlâ solcu ekonomik ve sosyal yeniden paylaşıma programlarına vurgu yapan sosyal-siyasi ağların gayet içinde yer almaktadır. Bu da KBY'nin ekonomik muhafazakârlığı ve patrimonyalizmiyle derin karşıtlıklar taşımaktadır.

Çalışmanın çıkarımları

Etnopolitik ve toplumsal hareketlerle ilgilenen analistler için 1990-2008 yılları arasında Türk siyasi sistemine Kurdî siyasi partilerin katılmaları vakası birkaç yönden yol göstericidir. İlkin, siyasi sisteme toplumsal hareketin katılımı özellikle yarı-demokratik ya da otoriter bağlamlarda ille de kurumsallaşma ve ılımlaşmaya yol açacak anlamına gelmiyor. Devlet baskısı ve PKK'nin dayatmaları nedeniyle, Kurdî partilerin resmî siyasi sisteme girmeleri konvansiyonel bir süreç şeklinde gelişmeyerek olağan bir hareket katılımı gibi yaşanmadı. Vurgu ve taktiklerde bir ılımlılaşmayla risklerin azalacağını olumlayan hareket katılımı ve kurumsallaşma modellerinin aksine sisteme Kurdî katılım, çatışma alanını genişletip güneydoğunun kentsel ve kırsal coğrafi alanının ötesine götürerek anaakım yerel ve ulusal siyasi kurumların ofislerine ve koridorlarına taşıdı. Bu yüzden hareket katılımının olağan süreçlerine bir nevi "karşıt modelin" çerçevesini çizmek mümkün oluyor: Seçim siyasetine meydan okuyucu katılımının yeni çatışma şekilleri ürettiği, muhaliflerin güçlenip cesaretlendiği, hareketin içindeki "radikaller" ve "ılımlılar" arasında daha az değil daha fazla birlikteliğin oluştuğu ve hareketin hedeflerini hem ilerleten hem de gerileten bir model.

İkincisi, meydan okuyan partilerin tarihsel kökenlerine dik-

kat edildiğinde (özellikle de silahlı grupların mevcut olduğu durumlarda) destek veren tabanın siyasi sempatileri, liderlerinin sosyopolitik sermayesi, hareketin silahlı kanadının inişli çıkışlı kapasitesi, baskının seviyesi ve şekilleri, parti kimliklerinin nasıl inşa edildiği ve meydan okuyan partilerin neden bu şekilde davrandıkları konusunda önemli iç görüler sağlıyor. Bu kimliğin nasıl inşa edildiğinin, zaman ve mekân üzerinde nasıl sürdürüldüğünün veya dönüştüğünün; partilerin bu siyasi olanakları nasıl değerlendirecekleri ve seçim siyasetini kendi mücadele amaçları için en iyi nasıl kullanacaklarına dair tercihlerde önemli bir etkisi olabilir.

Üçüncüsü, etnopolitik partiler ve hareketler tam olarak birbiriyle uyumlu olmayan birden çok hedefin peşinde koşabilirler. Belli faaliyetler için olanakları kullanmak bir dizi hedefi ilerletmeye yarayabilirken (örneğin ulus inşası) ötekilerini geriletebilir (örneğin otoritelerden taviz koparmak). Mesela Newroz kutlamaları için yüz binlerce insanın Kurdî partilerle harekete geçirilmesi eş zamanlı kolektif bir Kürt "biz"i ortaya koymaya yararken, bir yandan da Türk liberalleri ve solcularıyla ittifakların sürdürülmesini zorlaştırdı. Kurdî partilerin meydan okuyucu parti kimliklerini sürdürmeleri gerekliliği de devletin sağladığı olanakları kullanma (ve de hareketin öteki hedeflerini gerçekleştirme) kabiliyetini kısıtladı. Bu sadece meydan okuyan partilerin bazen paradoksal veyahut da kendi kendini bitiren davranışlarını anlamamıza yardımcı olmuyor, neden ve nasıl bazen iç ve dış odaklı parti çıkarlarının bir kısmının öteki çıkarlardan daha öne çıktığını anlamamız için de verimli bir analiz imkânı sunuyor.

Araştırmacılar hem siyasi hem de silahlı örgütlerin bulunduğu etnopolitik hareketleri rutin siyasi süreçler üzerinden faaliyet gösteren ve "alternatif" veya ılımlı kanat rolü oynayan muhalifler olarak görme eğilimdedir. Kurdî örnekse hareket dağarcığına sistem içinde mücadelenin de katılmasının, alternatif bir ses görevi üstlenebilecek ve hatta hareketin militan kanadı yerine müzakere edebilecek bir tarafı ortaya çıkarabilecek bir parti işlevi görebileceğini varsaymaya dair sorunların olduğuna

ışık tutmaktadır. Birçok yerel ve uluslararası analist, gazeteci ve siyasetçi HEP gibi Kurdî partilere ve sonra da Osman Baydemir gibi Kurdî belediye başkanlarına PKK yerine alternatif bir Kürt temsiliyeti işlevi görmeleri çağrısı yaptı ve bu taraflar söz konusu çağrıya yanıt olamadıklarında da ümitsizliğe kapıldı. Bu, özellikle partilere ve seçilmişlerine PKK'yi lanetlemedikleri veya PKK ile aralarına yeterince mesafe koymadıkları için yöneltilen eleştirilerde sıkça dile getiriliyordu.

HEP'den DTP'ye kadar Kurdî partiler "ılımlı alternatif" rolünü oynayamadılar ve Türk siyasası içerisindeki varlıkları hareketi radikaller ve ılımlılar olarak bölmedi. Bu, otoritelerin hiç ılımlı müttefikleri olmamasından kaynaklanmıyordu; hem Kurdî hem de Türk anaakım partileri içerisinde birlikte çalışmak isteyen öğeler vardı, özellikle de karşılıklı olarak seçimlerde fayda sağlayacağı için. Fakat Kürt ve Türk toplumlarının fikir ve hissiyatı üzerinde oldukça güçlü bir ideolojik ve zorlayıcı nüfuza sahip olmaya devam eden kuvvetlerin varlığı (bir yandan PKK, öteki yandan da Türk ordusu ve milliyetçi elit) partilerin içindeki arabuluculuk rolü oynaması muhtemel kişilerin, siyasi müttefiklerinin ya da toplumsal desteğinin veya dahili imkânlarının olmadığı anlamına geliyor. Weber terminolojisine göre, Kurdî belediye başkanları ve parlamenterler alternatif bir meşruiyet kaynağı bulamadılar ve büyük ölçüde Öcalan ile PKK'nin karizmatik otoritesine yaslanmaya devam ettiler. İlk Kurdî partinin Türk parti sisteminden ve Türk solundaki çatlaklardan ortaya çıkmış olduğu, PKK liderlerinin kararı sonucu kurulmamış olduğu gerçeği, ironik bir şekilde, sorunlarını arttırıyordu: PKK'ye resmen meydan okuyup rakip olabilmek için gerekli sosyopolitik sermaye veya "savaş zamanı" yetkinliğine sahip değillerdi. Bu durum, Türkiye'deki Kürt sorunu vakasını, devlet yetkililerinin paramiliter liderlere kendilerini "evcilleşmiş" siyasetçiler olarak yeniden yaratmaları adına sahici teşvikler sağladığı İrlanda'daki Cumhuriyetçi hareket ve Makedonya'daki Arnavut hareketi gibi vakalardan farklı kılıyor.

"Teröristlerle" masaya oturmaya alternatif, hareketin içindeki sivil örgütleri güçlendirmek adına adımlar atmaktır. 2009'a ka-

dar, en azından, Türk yetkililerinin yaklaşımı bunun tam tersiydi. PKK'nin kendisiyle rekabet edecek legal bir parti örgütlenmesinin ortaya çıkmasını görmek istemediği bariz olsa da Kurdî siyasetçilerin ve partilerin devletin farklı kurumlarından baskı ve zulüm görmeye devam etmeleri PKK'nin sağladığı meşruiyet kaynaklarının önemini koruyup, partinin meydan okuyucu kimliğini sürdürmesi için saikler sağlayıp, partinin içindeki taviz vermeye yatkın öğelerin dışlanmasına yol açtı. Kısacası, Türk devlet güçlerinin uyguladığı yüksek baskı Kurdî partilerin bir çeşit alternatif "faaliyetten gelen meşruiyet" yaratmalarını engellemekte anahtar rol oynadı (bkz. örn. Jarbawi ve Pearlman 2007).

Eğer seçim sonuçlarını kabaca bir rehber olarak kullanırsak, Türkiye'nin doğusunda ve güneydoğusunda yer alan 15 ilde nüfusun %20 ila %60 kadarının idarenin yetkisini yerele devretmesini ve güneydoğuda açıkça bir Kürt (ulusal) kamusal kültürünün inşa edilmesini büyük ölçüde desteklediğini önermek mantıklıdır. Öteki partilere oy vermeyi tercih eden Kürtlerin sayısının güneydoğuda bile çok olmasından dolayı (özellikle AKP'ye), Kurdî adaylara seçimlerde verilen desteğin, bağımsızlık adına çoğunluğun oy vereceği bir duruma aksetmesi şansı oldukça düşüktür. Güneydoğudaki birçok seçmen demokratikleşme ve ekonomik kalkınma taleplerine daha yakındır; Türkiye'nin diğer kesimlerinde çalışmalarını ve yaşamalarını engelleyebilecek bir siyasi düzen veya bağımsızlık istememektedir. Bu gibi konulardan en çok etkilenecek topluluklarla açık ve emniyetli bir tartışma kadar, güneydoğuda PKK-devlet savaşının nedenlerine ve anlamına dair bir diyalog, yerelin tercihlerinin ne olduğunu tespit edebilmek için elzem adımlardır. Ne var ki, özellikle idari reformlara dair ifade özgürlüğü üzerinde devam eden kısıtlamalar, bu gibi diyalogları resmî siyasi arenada başlatmayı çok zorlaştırdı. Öteki yandan, yerel ve ulusal seviyede diyalogun olmaması sadece Türk yetkililer için değil aynı zamanda Kurdî partiler için de tepeden inmeci yaklaşımları doğurduğu gibi idare etmeye çalıştıkları halk için hangi ulusal vizyonun geliştirilmesi gerektiğine de kendi başlarına karar vermeye itiyor.

KAYNAKÇA

Aburaiya, Issam, "The 1996 split of the Islamic movement in Israel: Between the holy text and Israeli-Palestinian context", *International Journal of Politics, Culture and Society* 17 (3): 439-55, 2004.

Agamben, Giorgio, *Means without end: notes on politics*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000.

Ahmad, Feroz, *The Turkish experiment in democracy, 1950-1975*, Boulder, Colorado: Westview Press. [*Demokrasi Sürecinde Türkiye*, çev. Ahmet Fethi, Hil Yayınları, 2010]

—, *The making of modern Turkey*, Londra ve New York: Routledge, 1993. [*Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, 2007]

Ahmad, Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1976.

Alınak, Mahmut, *Parlamentodan 9. Koğuşa*, cilt 1, Tila Yayınevi, Ankara, 1994.

Amenta, Edwin ve Michael P. Young, "Making an impact: Conceptual and methodological implications of the collective goods criterion", Giugni, McAdam ve Tilly (1999) içinde, s. 22-41.

Andrews, Peter Alford ve Rudiger Benninghaus, *Ethnic groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden, Almanya: Reichert, 1989. [*Türkiye'de Etnik Gruplar*, çev. Mustafa Küpüşoğlu, Tümzamanlar Yayıncılık, 1992]

Anter, Musa, *Hatıralarım*, cilt 1, Yön Yayıncılık, İstanbul, 1991.

Aren, Sadun, *TİP Olayı 1961-1971*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993.

Aslan, Senem, *Governing areas of dissidence: Nation-building and ethnic movements in Turkey and Morocco*, Doktora tezi, University of Washington, 2008.

Ataman, Muhittin, "Özal leadership and restructuring of Turkish ethnic policy in the 1980s", *Middle Eastern Studies* 38 (4): 123-42, 2002.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, "Survey of Activities", Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Sekreterliği Bilgi Belgesi, 1998.

Aydın, Delal, *Mobilizing the Kurds in Turkey: Newroz as a myth*, Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 2005.

Aydınoğlu, Ergün, *Türkiye Solu (1960-1980): Bir Amneziğin Anıları*, İstanbul, Versus Kitap, 2007.

Ballı, Rafet, *Kürt Dosyası*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1991.

Balta, Evren, "Causes and consequences of the village guard system in Turkey", Mellon Fellowship for Humanitarian and Security Affairs Conference'ta sunulan makale, CUNY Graduate Center, New York, 2004.

Barkey, Henri J, "The people's democracy party (HADEP): The travails of a legal Kurdish party in Turkey", *Journal of Muslim Minority Affairs* 18 (1): 129-39, 1998.

Barkey, Henri J. ve Graham E. Fuller, *Turkey's Kurdish question*, Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 1998. [*Türkiye'nin Kürt Meselesi*, Profil Yayıncılık, 2013]

Barkey, Henri J. ve Ellen Laipson, "Iraqi Kurds and Iraq's future", *Middle East Policy*, 12 (4): 66-76, 2005.

Barth, Frederik, *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference*, Allen & Unwin, Londra, 1969. [*Etnik Gruplar ve Sınırları*, çev. Ayhan Kaya, Seda Gürkan, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2001]

Bayraktar, S. Ulaş, "Turkish municipalities: Reconsidering local democracy beyond administrative autonomy", *European Journal of Turkish Studies*, 2007, http://www.ejts.org/document1103.html

Belge, Ceren, *Whose law? Clans, honor killings, and state-minority relations in Turkey and Israel*, Doktora tezi, University of Washington.

Ben Eliezer, Uri, *The making of Israeli militarism*, Bloomington: Indiana University Press, 1998.

Ben-Ze'ev, Efrat ve Issam Aburaiya, "'Middle-ground' politics and the re-Palestinianization of places in Israel", *International Journal of Middle East Studies* 36 (4): 639-55, 2004.

Beşikçi, İsmail, *Doğu-Anadolu'nun Düzeni* (1969), cilt 2, Yurt Kitap-Yayın, Ankara, 1992.

—, *Doğu Mitingleri'nin Analizi* (1967), Yurt Kitap-Yayın, Ankara, 1992.

Bildirici, Faruk, *Yemin Gecesi: Leyla Zana'nın Yaşamöyküsü*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Bolkan, Aydın, *Faili Meçhul Bir Milletvekili Cinayetinin öyküsü: Mehmet Sincar*, Aram Toplum, İstanbul, 2005.

Bourdieu, Pierre, *Language and symbolic power*, (ed.) John B. Thompson, Cambridge: Harvard University Press, 1991.

Bozarslan, Hamit, "Political crisis and the Kurdish issue in Turkey", *The Kurdish nationalist movement in the 1990s: Its impact on Turkey and the Middle East*, (ed.) Robert Olson, s. 135-53, Lexington: University of Kentucky Press, 1996.

—, "Why the armed struggle? Understanding the violence in Kurdistan of Turkey", *The Kurdish conflict in Turkey: Obstacles and chances for peace and democracy*, (ed.) Ferhad İbrahim ve Gülistan Gürbey, s. 17-30, New York: St. Martin's Press, 2000.

—, "Some remarks on Kurdish historiographical discourse in Turkey (1919-1980)", *Essays on the origins of Kurdish nationalism*, (ed.), Abbas Vali, s. 14-39, Costa Mesa, CA: Mazda, 2003. [*Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, çev. Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş, Sema Kılıç, Avesta, 2005]

—, *Violence in the Middle East: From political struggle to self-sacrifice*, Princeton, NJ: Markus Wiener, 2004. [*Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi*, çev. Ali Berktay, İletişim Yayınları, 2010]

—, "Kurdish nationalism under the Kemalist republic: Some hypotheses", *The evolution of Kurdish nationalism*, (ed.) Mohammed Ahmed ve Michael Gunter, Costa Mesa, CA: Mazda, 2007.

—, "Kurds and the Turkish state", *Cambridge history of modern Turkey*, (ed.) Reşat Kasaba, c. 4, s. 333-54, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Brass, Paul, *Ethnicity and nationalism: Theory and comparison*, New Delhi: Sage Publications, 1991.

Brubaker, Rogers, *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the new Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

—, "Ethnicity without groups", *Remaking modernity: Politics, history and sociology*, (ed.) Julia Adams, Elisabeth S. Clemens ve Ann Shola Orloff, Durham ve Londra: Duke University Press, 2005, s. 471-92.

Bruinessen, Martin van, *Agha, Sheikh, and State*, Zed Books, Londra, 1991. [*Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Banu Yakut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003]

Brysk, Alison, "'Hearts and minds': Bringing symbolic politics back in polity", 27 (4): 559-85, 1995.

Burkay, Kemal, *Anılar Belgeler*, cilt 1, Deng Yayınları, Stockholm, 2002.

Çakır, Ruşen, *Türkiye'nin Kürt Sorunu*, Metis Yayınları, İstanbul, 2004.

Cemal, Hasan, *Kürtler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2003.

Çevik, İlnur (ed.), "Turkey 1991-1992 Almanac", Turkish Daily News, Ankara, 1993.

Cizre, Ümit, "Demythologizing the national security concept: The case of Turkey", *Middle East Journal* 57 (2): 213-29, 2003.

—, *Ideology, context, and interest: The Turkish military, Cambridge history of modern Turkey*, (ed.) Reşat Kasaba, cilt 4, s. 301-32. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Commission on Security and Cooperation in Europe, "Situation of Kurds in Turkey, Iraq and Iran". Washington, DC, 17 Mayıs, 1993.

Connolly, William E, *Legitimacy and the state*, New York University Press, New York, 1984.

Dahl, Robert, *Polyarchy: Participation and opposition*, New Haven, CT: Yale University Press, 1971

Della Porta, Donatella ve Mario Diani, *Social movements: An introduction*, Blackwell Publishers, Oxford, 1999.

Demir, Eyyûp, *Yasal Kürtler*, Tevn Yayınevi, İstanbul, 2005.

Demokratik Toplum Partisi Yerel Yönetimler Komisyonu, "Türkiye'deki DTP belediyelerinin yerel yönetimleri ve yerel demokratik dinamikleri hakkında rapor", Yayımlanmamış rapor, Diyarbakır, 2006.

Devlet İstatistik Enstitüsü, *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri: Diyarbakır*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000.

—, "Cumhuriyet'ten günümüze milletvekili seçimleri 1923-2002", DİE, Ankara, 2004.

Devrimci Doğu Kültür Ocakları Dava Dosyası, Komal Yayınları, Ankara, 1995.

Diamond, Larry Jay, "Is the third wave over?", *Journal of Democracy* 7 (3): 20-37, 1996.

—, "Thinking about hybrid regimes", *Journal of Democracy* 13 (2): 21-35, 2002.

Diken, Şeymus, *Güneydoğu'da Sivil Hayat*, Siyahbeyaz Yayınları, İstanbul, 2001.

—, *Amidalılar: Sürgündeki Diyarbakirliler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Çalışma Raporu, 2004.

—, Çalışma Raporu 2005.

—, Çalışma Raporu 2006.

—, "Ongoing investigations and court cases against Diyarbakır metropolitan municipality mayor Osman Baydemir related to freedom of speech and thought and use of Kurdish", Yayımlanmamış rapor, Diyarbakır, 2008.

Dorronsoro, Gilles, "La torture discrète: capital social, radicalisation et désengagement militant dans un régime sécuritaire", *European Journal of Turkish Studies 8*, 2008, http://www.ejts.org/document2223.html

—, "The autonomy of the political field. The resources of the deputies of Diyarbakır (Turkey): 1920-2002", *European Journal of Turkish Studies 3*, 2005a. http://www.ejts.org/document477.html

—, (ed.) "La Turquie conteste: Mobilisations socials et régime sécuritaire", CNRS, Paris, 2005b.

Dorronsoro, Gilles, ve Nicole F. Watts, "Toward Kurdish distinctiveness in electoral politics: The 1977 elections in Diyarbakır", *International Journal of Middle East Studies* 41 (3): 457-78, 2009.

Duchacek, Ivo D., "Multicommunal and bicommunal politics and their international relations", *Perforated sovereignties and international relations: Trans-sovereign contacts of subnational governments*, (ed.) Ivo D. Duchacek, Daniel Latouche ve Garth Stevenson, Greenwood Press, New York, 1988.

Edip Karahan'ın Anısına: Bir Kürt Devrimcisi, Komal Yayınları, İstanbul, 1977.

Ekinci, Tarık Ziya, *Devlet ve Ben*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995.

—, *Sol Siyaset Sorunları: Türkiye İşçi Partisi ve Kürt Aydınlanması*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2004.

Elias, Norbert, *What is sociology*, Columbia University Press, New York, 1978.

Ergüder, Üstün, "Decentralization of local government and Turkish political culture", *Democracy and local government: Istanbul in the 1980s*, (ed.), Metin Heper, Eothen Press, Walkington, İngiltere, 1987.

Esman, Milton J., *Ethnic politics*, Cornell University Press, New York, 1994.

Evin, Ahmet, *Demilitarization and civilianization of the regime*, Heper ve Evin (1994) içinde, s. 23-40, 1994.

Finkel, Andrew, "Municipal politics and the state in contemporary Turkey", *Turkish state, Turkish society*, (ed.), Andrew Finkel ve Nükhet Sirman, s. 185-218, Routledge, Londra, 1990.

Foucault, Michel, *Discipline and punish: The birth of the prison*, Pantheon Books, New York, 1977. [*Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001]

—, "Governmentality", *The Foucault effect: Studies in governmentality*, (ed.) Graham Burchell, Colin Gordon ve Peter Miller, s. 87-104, University of Chicago Press, Chicago, 1991.

Franklin, James C., "Political party opposition to noncompetitive regimes: A cross-national approach", *Political Research Quarterly* 55 (3): 521-46, 2002.

Fraser, Nancy, *Justice interruptus*, Routledge, Londra, 1997.

Freedom House, "Freedom in the world 2007", http://www.freedomhouse.org

Gambetti, Zeynep, "The conflictual (trans)formation of the public sphere in urban space: The case of Diyarbakır", *New Perspectives on Turkey* 32 (Bahar 2005): 43-71, 2005.

Geertz, Clifford, *The interpretation of cultures: Selected essays*, Basic Books, New York, 1973. [*Kültürlerin Yorumlanması*, çev. Hakan Gür, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010]

Gençkaya, Ömer Faruk, "Siyasi Partilere ve Adaylara Devlet Desteği, Bağışlar ve Seçim Giderlerinin Sınırlandırılması-Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Türkiye için bir Öneri", Ali Çarkoğlu, Tarhan Erdem, Mehmet Kabasakal ve Ömer Faruk Gençkaya, *Siyasi Partilerde Reform*, s. 127-234, TESEV, İstanbul, 2000.

Gerth, H. H. ve C. Wright Mills, *From Max Weber: Essays in sociology*, Oxford University Press, Oxford, 1958

Giddens, Anthony, The *Nation-state and violence*, Berkeley: University of California Press, 1987. [*Ulus-devlet ve Şiddet*, çev. Cumhur Atay, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul, 2008]

—, *The constitution of society*, Cambridge: Polity Press, 1984. [*Toplumun Kuruluşu*, çev. Hüseyin Özel, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999]

Giugni, Marco, "Introduction: Social movements and change: Incorporation, transformation, and democratization", *From contention to democracy*, (ed.) Marco Giugni, Doug McAdam ve Charles Tilly, xi-xxvi, Rowman and Littlefield, Lanham, 1998.

—, "Introduction: How social movements matter: Past research, present problems, future developments", Giugni, McAdam ve Tilly içinde, xiii-xxxiii, 1999.

Giugni, Marco, Doug McAdam ve Charles Tilly (eds.), *From contention to democracy*, Rowman and Littlefield, Lanham, 1998.

—, *How social movements matter*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1999.

Glover, Troy D. ve Diana C. Parry, "Building relationships, accessing resources: Mobilizing social capital in community garden contexts", *Journal of Leisure Research* 37 (4): 450-74, 2005.

Gündoğan, Azat Zana, *The Kurdish political mobilization in the 1960s: The case of the eastern meetings*, Yüksek lisans tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 2005.

Güneş-Ayata, Ayşe, "The Republican People's Party", *Turkish Studies* 3 (1): 102-21, 2002.

Güneş-Ayata, Ayşe ve Sencer Ayata, "Ethnic and religious bases of voting", *Politics, parties, and elections in Turkey*, (ed.) Sabri Sayari ve Yılmaz Esmer, s. 137-55, Lynne Rienner, Boulder, 2002.

Güney, Aylin, "The People's Democracy Party", *Turkish Studies* 3 (1): 122-37, 2002.

Gunter, Michael, *The Kurds in Turkey: A political dilemma*, Westview Press, Boulder, 1990.

—, "Kurdish infighting: The PKK-KDP conflict", *The Kurdish nationalist movement in the 1990s: Its impact on Turkey and the Middle East*, (ed.) Robert Olson, s. 50-64, University of Kentucky Press, Lexington, 1996.

—, *The Kurds and the future of Turkey*, St. Martin's Press, New York, 1997.

—, "The continuing Kurdish problem in Turkey after Öcalan's capture", *Third World Quarterly* 21 (5): 849-69, 2000.

Gürbey, Gülistan, "Peaceful settlement of Turkey's Kurdish conflict through autonomy?", *The Kurdish conflict in Turkey: Obstacles and chances for peace and democracy*, (ed.) Ferhad İbrahim ve Gülistan Gürbey, s. 57-90, St. Martin's Press, New York, 2004.

Gurr, Ted Robert, *Peoples versus states: Minorities at risk in the new century*, U.S. Institute of Peace, Washington, DC, 2000.

Guss, David M, *The Festive State: Race, ethnicity, and nationalism as cultural performance*, University of California Press, Berkeley, 2000.

Hafez, Mohammad, *Why Muslims rebel: Repression and resistance in the Islamic world*, Lynne Rienner, Boulder, 2003.

Hale, William, "The role of the electoral system in Turkish politics", *International Journal of Middle East Studies* 11 (3): 401-17, 1980.

Hassanpour, Amir, "Satellite footprints as national borders: MED TV and the extraterritoriality of state sovereignty", *Journal of Muslim Minority Affairs* 18 (1): 53-73, 1998.

Hazama, Yasushi, "Constituency service in Turkey: a survey on MPs", *European Journal of Turkish Studies* 3, 2005, http://www.ejts.org/document471.html

Hechter, Michael, *Containing nationalism*, Oxford University Press, Oxford, 2000.

Heper, Metin, *Democracy and local government: Istanbul in the 1980s*, Eothen Press, Walkington, İngiltere, 1987.

—, *Local government in Turkey: Governing greater Istanbul*, Routledge Press, Londra, 1989.

—, "The executive in the third Turkish republic, 1982-1989", *Governance* 3: 299-319, 1990.

Heper, Metin ve Ahmet Evin, *Politics in the third Turkish republic*, Westview Press, Boulder, 1994.

Hirschler, Konrad, "Defining the nation: Kurdish historiography in Turkey in the 1990s", *Middle Eastern Studies* 37 (3): 145-66, 2001.

Hirschman, Albert O., *Exit, voice, and loyalty: Responses to decline in firms, organizations, and states*, Harvard University Press, Cambridge, 1970.

Horowitz, Donald L., *Ethnic groups in conflict*, University of California Press, Berkeley, 2000.

Houston, Christopher, *Islam, Kurds and the Turkish nation state*, Berg Publishers, Oxford, 2001.

İmset, İsmet G., *The PKK: A Report on Separatist Violence in Turkey (1973-1992)*, Turkish Daily News Publications, Ankara, 1992.

İncioğlu, Nihal, "Local elections and electoral behavior", *Politics, parties, and elections in Turkey*, (ed.) Sabri Sayari ve Yılmaz Esmer, s. 73-90, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 2002.

İnönü, Erdal, *Anılar ve Düşünceler*, cilt 1, İdea İletişim, İstanbul, 1996.

İnsan Hakları Derneği (İHD), 1994.

—, "Turkey human rights report 2002", 2002, http://ihd.org.tr/index.html

—, "Turkey human rights report 2004", 2004, http://ihd.org.tr/index.html

—, 2007 Yılı Türkiye İnsan Hakları İhlalleri Raporu, 2007a, http://www.ihd.org.tr/images/pdf/2007_yili_insan_haklari_ihlalleri_raporu.pdf

—, "Kürtçe İle İlgili Yapılan Soruşturma, Açılan Davalar Ve Verilen Cezalar (Ocak-2006-Haziran 2007)", İHD Diyarbakır Şubesi raporu, 2007b.

İnsan Hakları İzleme Örgütü, "Turkey: Violations of free expression in Turkey", 1999. http://www.hrw.org/reports/1999/turkey/

—, World Report 2001: Turkey, http://www.hrw.org/wr2k1/europe/ turkey.html

Irvin, Cynthia, *Militant nationalism: Between movement and party in Ireland and the Basque country*, University of Minnesota Press, Minneapolis,1999.

Jarbawi, Ali ve Wendy Pearlman, "Struggle in a post-charisma transition: Rethinking Palestinian politics after Arafat", *Journal of Palestine Studies* 36 (4): 6-21, 2007.

Jenkins, J. Craig, "Resource mobilization theory and the study of social Movements", *Annual Review of Sociology* 9: 527-53, 1983.

Jongerden, Joost, "Return policy, as if: An analysis of territorial design and spatial practices", Türkiye'de Yerinden Etmeler Üzerine Uluslararası Konferans, TESEV'e sunulan bildiri, 4-5 Aralık 2006, İstanbul, http://www.internaldisplacement.org/8025708F004CE90B/%28httpDocuments%29/6BBD277D2B69F1E4C125725D005B9FE0/$file/Return+Policy+as+if_Jongerden.pdf

Kalaycıoğlu, Ersin, "The Turkish grand national assembly: A brief inquiry into the politics of representation in Turkey", *Turkey: Political, social andeconomic challenges in the 1990s*, (ed.) Çiğdem Balım, Ersin Kalaycıoğlu, Cevat Karataş ve Gareth M. Winrow, s. 42-60, EJ Brill, Leiden, 1995.

—, "Turkish democracy: Patronage versus governance", *Turkish Studies* 2 (1): 54-70, 2001.

Kanakis, Yiannis, "Speak low, sing loud: Spoken and sung 'discourses of Kurdishness' in Hakkari", Kürt Çalışmaları Dünya Kongresi'ne sunulan bildiri, Erbil, 6-9 Eylül 2006.

Kaya, Ferzende, *Mezopotamya Sürgünü: Abdüldmelik Fırat'ın Yaşamöyküsü*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004.

Keck, Margaret E. ve Kathryn Sikkink, Activists *beyond borders: Advocacy networks in international politics*, Cornell University Press, Ithaca, 1998.

Kınıklıoğlu, Suat, "Bülent Ecevit: The transformation of a politician", *Turkish Studies* 1 (2): 1-20, 2000.

Kirişci, Kemal, "The Kurdish question and Turkey: Future challenges and prospects for a solution", *ISPI Working Paper* 24, 2007.

Kirişci, Kemal ve Gareth M. Winrow, *The Kurdish question and Turkey: An example of a trans-state ethnic conflict*, Frank Cass, Londra, 1997. [*Kürt Sorunu Kökeni Ve Gelişimi*, çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Kitapları, İstanbul, 1997]

Koçan, Gürcan ve Simon Wigley, "Democracy and the politics of parliamentary immunity in Turkey", *New Perspectives on Turkey* 33: 121-43, 2005.

Landau, Jacob, *Radical politics in modern Turkey*, Brill, Leiden, 1974.

Landau, Jacob, Ergun Özbudun ve Frank Tachau, *Electoral politics in the Middle East: Issues, voters, and elites*, Hoover Institution Press, Stanford, 1980.

Langohr, Vickie, "Of Islamists and ballot boxes: Rethinking the relationship between Islamisms and electoral politics", *International Journal of Middle East Studies* 33 (4): 591-610, 2001.

Lawyers Committee for Human Rights, Crowley Program in International Human Rights, "Obstacles to reform: Exceptional courts, policy impunity, and persecution of human rights defenders in Turkey", New York, 1999.

Layne, Linda L., *Elections in the Middle East: Implications of recent Trends*, Westview Press, Boulder, 1987.

Levite, Ariel ve Sidney Tarrow, "The legitimation of excluded parties in dominant party systems: A comparison", *Comparative Politics* 15 (3): 295-327, 1983.

Lipovsky, Igor P., *The socialist movement in Turkey, 1960-1980*, E.J. Brill, Leiden, 1992.

Low, Setha M. ve Denise Lawrence-Zuniga, *The anthropology of space and place: Locating culture*, Blackwell Publishing, Malden, 2003.

Mango, Andrew, "The social democratic populist party, 1983-1989", *Political parties and democracy in Turkey*, (ed.) Metin Heper ve Jacob M. Landau içinde, IB Tauris, Londra, 1991.

Marcus, Aliza, *Blood and belief, The PKK and the Kurdish fight for independence*, New York University Press, New York, 2007. [*Kan ve Inanç-PKK ve Kürt Hareketi*, çev. Ayten Alkan, İletişim Yayınları, 2009]

Marshall, Monty G. ve Ted Robert Gurr, *Peace and conflict 2005: A global survey of armed conflicts, self-determination movements, and Democracy*, Center for International Development and Conflict Management, Maryland, 2005. http://www.cidcm.umd.edu/inscr/pc03web.pdf

Massicard, Elise, "Differences in role orientation among Turkish MPs", *European Journal of Turkish Studies* 3, 2005a, http://www.ejts.org/docannexe.html?id=564

———, *L'Autre Turquie: Le Mouvement aleviste et ses territoires*, Press Universitaires de France, Paris, 2005b.

McAdam, Doug, John D. McCarthy ve Mayer N. Zald, *Comparative perspectives on social movements*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

McAdam, Doug, Sidney Tarrow ve Charles Tilly, *Dynamics of contention*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

McCarthy, John D., ve Mayer N. Zald, "Resource mobilization and social movements: A partial theory", *American Journal of Sociology* 82 (6): 1212-41, 1977.

McDowall, David, *A modern history of the Kurds*, IB Tauris, Londra, 1997. [*Modern Kürt Tarihi*, çev. Neşenur Domaniç, Doruk Yayınları, İstanbul, 2004]

Mello, Brian Jason, *Evaluating social movement impacts: Labor and the politics of state-society relations*, Doktora tezi, University of Washington, 2006.

Meyer, David S., *The politics of protest: Social movements in America*, Oxford University Press, New York, 2007.

Meyer, David S., Valerie Jenness ve Helen Ingram, *Routing the opposition: Social movements, public policy, and democracy*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 2005.

Meyer, David S. ve Sidney Tarrow, The *social movement society: Contentious politics for a new century*, Rowman and Littlefield Publishers, Lanham, 1998.

Migdal, Joel S, *Strong societies and weak states: State-society relations and state capabilities in the third world*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1988.

—, *State in society: Studying how states and societies transform and constitute one another*. Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

Mitchell, Timothy, "The limits of the state: Beyond statist approaches and their critics", *American Political Science Review* 85 (1): 77-96, 1991.

Mutlu, Servet, "Ethnic Kurds in Turkey: A demographic study", *International Journal of Middle East Studies* 28: 517-41, 1996.

Natali, Denise, *The Kurds and the state: Evolving national identity in Iraq, Turkey, and Iran*, Syracuse University Press, Syracuse, 2005.

Nielsen, Jorgen, *Muslims in western Europe*, Edinburgh University Press, 2. baskı, Edinburgh, 1995.

Öktem, Kerem, "Incorporating the time and space of the ethnic 'other': Nationalism and space in southeast Turkey in the nineteenth and twentieth centuries", *Nations and Nationalism* 10 (4): 559-78, 2004.

—, "The nation's imprint: Demographic engineering and the change of toponymes in Republican Turkey", *European Journal of Turkish Studies* 7, 2008, http://www.ejts.org/document2243.html

Ölmez, A. Osman, *Türkiye Siyasetinde DEP Depremi: "Legal Kürt Mücadelesi*, Ankara: Doruk Yayınları, 1995.

Olson, Robert, *The goat and the butcher: Nationalism and state formation in Kurdistan-Iraq since the Iraqi war*, Mazda Publishers, Costa Mesa, 2005.

Öncü, Ayşe, "Packaging Islam: Cultural politics on the landscape of Turkish commercial television", *Public Culture* 8 (1): 51-72, 1995.

—, "The banal and the subversive: Re-thinking commercial television in Turkey", *European Journal of Cultural Studies* 3 (3): 296-318, 2000.

Özbudun, Ergun, *Democratization of the constitutional and legal framework*, Heper ve Evin 1994 içinde, s. 41-48, 1994.

—, "Turkey: How far from consolidation?", *Journal of Democracy* 7 (3): 123-38, 1996.

Özcan, Ali Kemal, *Turkey's Kurds: A theoretical analysis of the PKK and Abdullah Öcalan*, Routledge, Londra, 2006.

—, "The vacillating PKK: Can it be resurrected?", *Middle Eastern Studies* 43 (1): 107-24, 2007.

Özoğlu, Hakan, *Kurdish notables and the Ottoman state: Evolving identities, competing loyalties, and shifting boundaries*, Albany: State University of New York Press, Albany, 2004.

Paris Kürt Enstitüsü, Uluslararası Paris Kürt Konferansı, 14-15 Ekim 1989: *Kürtler, İnsan Hakları ve Kültürel Kimlik*, Doz Yayınları, İstanbul, 1992.

Parsons, Anthony, "Report of a tour of south east Turkey, 29 September - 19 October 1956", Foreign Office 371/130176, David McDowall, *A modern history of the Kurds*, I.B. Tauris, Londra, 1997. [*Modern Kürt Tarihi*, çev. Neşenur Domaniç, Doruk Yayınları, İstanbul, 2004]

Polatoğlu, Aykut, "Turkish local government: The need for reform", *Middle Eastern Studies* 36 (4): 156-71, 1999.

Rochon, Thomas R., "Mobilizers and challengers: Toward a theory of new party success", *International Political Science Review* 6 (4): 419-39, 1985.

Romano, David, *The Kurdish nationalist movement: Opportunity, mobilization and identity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006. [*Kürt Dirilişi: Olanak, mobilizasyon ve kimlik*, çev. Mustafa Topal, Vate Yayınevi, 2010, İstanbul]

Rucht, Dieter, "The impact of national contexts on social movement structures: A cross-movement and cross-national comparison", McAdam, McCarthy ve Zald 1996 içinde, s. 185-204, Cambridge University Press, 1996.

Şahan, Timur ve Uğur Balık, İtirafçı: Bir JİTEM'ci Anlattı, 3. baskı, Aram Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Savaş, Kutlu, *Susurluk Raporu*, Aktüel, İstanbul, 1998.

Schock, Kurt, "Nonviolent action and its misconceptions: Insights for social scientists", *Political Science & Politics* 36 (4): 705-12, 2003.

Scott, James, Weapons *of the weak: Everyday forms of peasant resistance*, 2. baskı, Yale University Press, New Haven, CT, 1987. [*Tahakküm ve Direniş Sanatları*, çev. Alev Türker, Ayrıntı Yayınları, 1995]

—, *Domination and the arts of resistance*, Yale University Press, New Haven, CT, 1990.

Sewell, William H. Jr., "Space in contentious politics", *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics*, (ed.) Ronald R. Aminzade içinde, s. 51-88, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

Somer, Murat, "Turkey's Kurdish conflict: Changing context, and domestic and regional implications", *Middle East Journal* 58 (2): 235-53, 2004.

—, "Resurgence and remaking of identity: Civil beliefs, domestic and external dynamics, and the Turkish mainstream discourse on Kurds", *Comparative Political Studies* 38 (6): 591-622, 2005.

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988.

Sur Belediyesi, Basın Bülteni, 4 Ocak 2006.

Tarrow, Sidney, *States and opportunities: The political structuring of social movements*, (ed.) McAdam, McArthy ve Zald (1996) içinde, s. 41-61, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

—, *Power in movement: Social movements and contentious politics*, 2. baskı, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

TBMM Albümü, 19. Dönem, Ankara, 1992.

TBMM internet sitesi, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_sd.liste

Tilly, Charles, *From mobilization to revolution*, Addison-Wesley, Reading, MA, 1978.

—, "War making and state making as organized crime", *Bringing the state back in*, (ed.) Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol içinde, s. 169-91, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

—, "From interaction to outcomes in social movements", Giugni, McAdam ve Tilly 1999 içinde, s. 253-70, 1999.

—, *The politics of collective violence*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

TÜİK, *Bütçeler 1999-2005*, TÜİK, Ankara.

Türkiye İnsan Hakları Vakfı, "Türkiye insan hakları raporu, 1994-1995-1997", TİHV, Ankara.

—, "Human rights report of Turkey 2001 summary", http://www.tihv.org.tr/press/2001reportsummary.html

—, "Torture, deaths in detention, cases of 'disappearance' and summary executions still continue", 11 Temmuz 2002, http://www.tihv.org.tr/eindex.html

—, "Human rights in Turkey: April 2003 report". http://www.tihv.org.tr/report/2003_01_03/janmarorgani.html

Uluslararası Af Örgütü, "The colours of their clothes: parliamentary deputies serve 15 years' imprisonment for expressions of Kurdish political identity", AI Index: EUR 44/085/1997, 01.12.1997, http://web.amnesty.org/library/Index/ENGEUR440851997?open&of=ENG-370

Ünlü, Hasan ve A. Halik Aydın, *1923 Öncesi Dünyaya Gelen Kürt Önder ve Aydınlarının Biyografileri*, Pêrî Yayınları, İstanbul, 2005.

Wahlbeck, Osten, *Kurdish diasporas: A comparative study of Kurdish refugee Communities*, St. Martin's Press, New York, 1999.

Watts, Nicole F., "Allies and enemies: Pro-Kurdish parties in Turkish politics, 1990-1994", *International Journal of Middle East Studies* 31 (4): 631-56, 1999.

—, "Relocating Dersim: Turkish state-building and Kurdish resistance, 1931-1938", *New Perspectives on Turkey* 23 (Sonbahar): 5-30, 2000.

—, "Institutionalizing Virtual Kurdistan West: Transnational networks and ethnic contention in international affairs", (ed.) Joel Migdal, *Boundaries and belonging: States and societies in the struggle to shape identities and local practice* içinde, s. 121-47, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

—, "Activists in office: Pro-Kurdish contentious politics in Turkey", *Ethnopolitics* 5 (2): 125-44, 2006.

—, "Silence and voice: Turkish policies and Kurdish resistance in the mid-20th century", *The evolution of Kurdish nationalism*, (ed.) Mohammed Ahmed ve Michael Gunter, s. 52-77, Mazda Publishers, Costa Mesa, CA, 2207.

Wedeen, Lisa, *Ambiguities of domination: Politics, rhetoric, and symbols in contemporary Syria*, University of Chicago Press, Chicago, 1999.

White, Paul, *Primitive rebels or revolutionary modernizers? The Kurdish national movement in Turkey*, Zed Press, Londra, 2000. [İlkel Isyancılar mı? Devrimci Modernleştiriciler mi? (Türkiyeıde Kürt Ulusal Hareketi), çev. Mustafa Topal, Vate Yayınevi, İstanbul]

Wiktorowicz, Quintan, *The management of Islamic activism: Salafis, the Muslim brotherhood, and state power in Jordan*, State University of New York Press, New York, 2001.

—, Islamic *activism: A social movement theory approach*, Indiana University Press, Bloomington, 2003.

Yanik, Lerna K, "'Nevruz' or 'Newroz'? Deconstructing the 'invention' of a contested tradition in contemporary Turkey", *Middle Eastern Studies* 42 (2): 285-302, 2006.

Yavuz, M. Hakkan, "Search for a new social contract in Turkey: Fethullah Gülen, the Virtue Party, and the Kurds", *SAIS Review* 19 (1): 114-43, 1999.

—, "Five stages of the construction of Kurdish nationalism in Turkey", *Nationalism and Ethnic Politics* 7 (3): 1-24, 2001.

Yeğen, Mesut, "Citizenship and ethnicity in Turkey", *Middle East Studies* 40 (6): 51-66, 2004.

—, "Turkish nationalism and the Kurdish question", *Ethnic and Racial Studies* 30 (1): 119-51, 2007.

Yenişehir Belediyesi, "Poll with the population in the district of Yenişehir", 2006.

Zakaria, Fareed, "The rise of illiberal democracy", *Foreign Affairs* 76 (6): 22-43, 1997.

Zana, Mehdi, *Bekle Diyarbakır*, Doz Yayınları, İstanbul,1991.

—, *Prison no. 5: Eleven years in Turkish jails*, Blue Crane Books, Watertown, MA, 1997. [*Diyarbakır 5 No'lu*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2012]

Zariski, Raphael, "The legitimacy of opposition parties in democratic political systems: A new use for an old concept", *Western Political Quarterly* 39 (1): 29-47, 1986.

Zürcher, Erik J., *Turkey: A modern history*, I.B. Tauris, Londra, 1993. [*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995]

Mülakatlar

Alınak, Mahmut. 1995, Ankara.

Anlı, Fırat. 7 Haziran 2006, Diyarbakır.

Baştürk, Mesut ve Aydın Hasar. 26 Temmuz 2007, İstanbul.

Baydemir, Osman. 22-23 Mart 2005, Diyarbakır.

Belge, Murat. 27 Ekim 1994, İstanbul.

Bozlak, Murat. Kasım 1994, Ankara.

Çelik, Feridun. 27 Mayıs 2003, Diyarbakır.

Demirbaş, Abdullah. Haziran 2006, Diyarbakır.

Elçi, Şerafettin. 13 Temmuz 1998, Ankara.

Güçlü, İbrahim. 15 Temmuz 1998, Ankara.

Gürkan, Aydın Güven. Kasım 1994, Ankara.

Leygara, Cabbar. Mayıs 2003, Diyarbakır.

Sadak, Cevahir. Mart 2006, Diyarbakır.

Sezer, Mehmet Emin. Nisan 2007, Ankara.

Türk, Ahmet. 15 Ekim 1999, Ankara.

Yıldız, Kerim. 15 Kasım 1999, Londra.

Zana, Mehdi. Haziran 2007, Diyarbakır.

Dergi ve Gazeteler
2000'e Doğru
Briefing
Bugün
Cumhuriyet
Diyarbakır'ın Sesi
Diyarbakır Söz
Güneydoğu Ekspres
Hürriyet
Milliyet
New York Times
Nokta
Öz Diyar
Özgür Gündem
Özgürlük Yolu
Radikal
TBMM Tutanak Dergisi
Turkish Daily News
Turkish Probe
Yeni Ülke
Yeni Yurt (Diyarbakır)
Yenişehir Belediye Bülteni
Yön
Zaman

Parti Programları
HEP 1990, 1992
DEP 1993
HADEP 1994
DEHAP 1997, 2003
DTP 2005
Türkiye İşçi Partisi 1964

Abdil, Songül Erol 159
Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) 43, 158, 163, 192, 222-224, 230
Adalet Partisi (AP) 76-78, 109
Adana 91, 151, 220
Adıyaman 105, 129, 220
Ağrı 13, 72, 126, 219-221, 223
Akcan, Faysal 175
Akın, Abdullah 204
Aksoy, İbrahim 97, 100
Alınak, Mahmut 100-102, 105, 132, 133, 154-156, 178, 179, 181, 182
Almanya 80, 92, 94, 186
Anavatan Partisi (ANAP) 96, 102, 103, 109, 123, 151, 170
Anayasa Mahkemesi 30, 86, 106, 139, 148, 149, 153, 155, 157
Ankara 19, 20, 23, 25, 37, 47, 55, 59, 63, 65, 72, 74, 75, 99, 101, 117, 119, 123, 124, 140, 141, 147, 148, 150-153, 155, 156, 161, 169, 174, 175, 184, 191, 225, 226
Anlı, Fırat 201, 203, 204
Anter, Musa 62, 63, 67, 70-72, 100, 142, 199, 203, 204
Arar, İsmail 64
Ardahan 220
Arif, Ahmed 203, 204
Atalay, Fuat 171
Atalay, Turgut 203
Atatürk, Mustafa Kemal 203
Avrupa Birliği (AB) 89, 90, 116, 118, 122, 126, 128, 129, 136, 144, 158, 162, 163, 187, 206, 222, 224
Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Komisyonu 186
Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 19, 93
Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 60, 93
Avrupa Parlamentosu 122, 186
Avrupa Sosyal Forumu 161
Avrupa Topluluğu 89
Aydar, Zübeyir 105, 156
Aydın, Vedat 101, 137, 142, 143, 183, 184, 204
Azizoğlu, İskan 77
Azizoğlu, Yusuf 68

Bağlar (Diyarbakır) 118, 120, 152, 164, 190, 192, 193
Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) 106
Baştürk, Abdullah 100
Barzani, Mesut 209, 226

Barzani, Mustafa 66
Bask 29, 34, 149
Batman 13, 72, 78, 102, 105, 118, 126, 129, 138, 141-143, 151, 164, 178, 183, 191, 204, 206, 219-221, 223
Baydemir, Osman 23, 122, 128, 159, 160, 164, 165, 193, 194, 200, 203, 229
Belge, Murat 99
Beşikçi, İsmail 73
Bingöl 13, 14, 68, 126, 129, 157, 219-221, 223
Birleşmiş Milletler (BM) 186
Bitlis 13, 129, 160, 219-221, 223
Britanya 126, 186
Bozlak, Murat 97, 106, 151
Bucak, Faik 66
Budak, Aydın 162
Burkay, Kemal 63, 64, 67, 69, 70, 72, 73, 75, 80

Canver, Cüneyt 100
Cindoruk, Hüsamettin 147, 148, 179
Cizre (Şırnak) 91, 109, 132, 162
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 58, 76-78, 100, 151, 155

Çelik, Feridun 121, 127, 128, 157, 204, 225
Çiller, Tansu 147, 149, 153

Danimarka 162
Deng 60
Demir, Muzaffer 105
Demiral, Nusret 147, 148
Demirbaş, Abdullah 160, 161, 201, 202
Demirel, Süleyman 63, 123, 147-149
Demokrat Parti (DP) 58, 60, 62, 68
Demokrasi Partisi (DEP) 104, 106, 107, 117, 131, 133, 139-143, 146, 148-153, 156, 171, 176, 177, 180, 182, 186, 191
Demokratik Halk Partisi (DEHAP) 106, 108, 127, 128, 174, 191, 192, 219, 220
Demokratik Kitle Partisi (DKP) 109, 110
Demokratik Toplum Partisi (DTP) 106-108, 160, 162, 192, 206, 213, 219-224, 226, 229
Dersim 15, 59, 63
Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) 143
Devrimci Doğu Kültür Derneği (DDKD) 75, 79
Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) 74, 75, 100
Dicle-Fırat 60
Dicle, Hatip 105, 106, 132, 152-156, 176, 177, 183, 188, 206
Diyarbakır 12, 13, 19, 20, 23, 51, 55, 63-65, 68-70, 72, 75, 75, 77-82, 91, 94, 96, 101, 103-106, 118, 119, 121, 124, 126-129, 137, 142, 143, 149-152, 157, 159-164, 176-178, 183-185, 190-196, 200, 201, 203-208, 210, 219-221, 223, 226
Diyarbakır Söz 94
Doğan, Orhan 105, 154, 155, 156
Doğru Yol Partisi (DYP) 102, 109, 123, 147, 149, 151, 153, 154, 177, 179
Doğubeyazıt (Ağrı) 160
Doğu Mitingleri 72, 78

Ecevit, Bülent 76, 77
Ekinci, Tarık Ziya 63, 69, 70, 72, 74
Ekmen, Adnan 100, 105, 178
Elazığ 15, 70, 129, 220
Elçi, Şerafettin 55, 76, 109
Erbakan, Necmettin 96
Erbil 11, 13
Erdoğan, Recep Tayyip 124
Eren, Mehmet Ali 97, 100, 171
Erzincan 142
Erzurum 220

Fazilet Partisi 109
Fırat, Abdülmelik 109
Forum 60
Fransa 80, 155

Gaziantep 220
Güneş, Naif 105, 156
Güney, Yılmaz 204
Güneydoğu Anadolu Bölgesi Belediyeler Birliği (GABB) 121, 206
Güreş, Doğan 153
Gürkan, Aydın Güven 96-99

Hak ve Özgürlükler Partisi (HAK-PAR) 109, 110, 161
Hakkari 13, 77, 118, 126, 129, 162, 191, 197, 219-221, 223
Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) 106, 109, 118, 138-142, 149, 157, 174, 175, 191, 192, 199, 218, 220
Halkın Emek Partisi (HEP) 52, 85-88, 97, 98, 100-111, 117, 125, 131-133, 137-140, 142, 143, 146, 153, 154, 156, 171-173, 175-186, 198, 199, 220, 229
Hasankeyf 206
Haşimi, Haşim 109
Helsinki Nihai Senedi 173
Helsinki Yurttaşlar Derneği 185
Herri Batasuna 108
Hizbullah 141
Hocaoğlu, Yılmaz 179
Hollanda 184
Humeyni, Ayetullah 77
Hüseyin, Saddam 225

Irak 11-14, 16, 27, 30, 51, 66, 76, 82, 89, 94, 126, 158, 163, 170, 209, 213, 225-227
Iğdır 13, 126, 219-221, 223
Ilısu Barajı 206
Işıklar, Fehmi 85, 100, 102, 105, 178, 183

İdil 91, 105
İnönü, Erdal 96, 97, 102, 155, 178
İnönü, İsmet 68, 96
İnsan Hakları Derneği (İHD) 18, 19, 93, 108, 137, 142, 156, 157, 161, 162, 197, 199
İnsan Hakları Vakfı (TİHV) 93, 141
İran 12-14, 30, 51, 77, 82, 203
İsrail 130, 202
İstanbul 20, 37, 59, 65, 68, 74, 91, 97, 101, 124, 126, 140, 153, 183, 220
İsviçre 184, 186
İtalya 186
İzmir 65, 124, 126, 140, 220

Jandarma İstihbarat ve Terörle Mücadele (JİTEM) 142

Karahan, Edip 63
Karayalçın, Murat 155
Kars 69, 126, 182, 219-221
Kartal, Remzi 105, 156, 181
Katılımcı Demokrasi Partisi (KADEP) 109
Kaya, Abdullah 141
Kaya, Dalhan 160
Kaya, Yaşar 140
Kayapınar (Diyarbakır) 151, 160 ,204
Kıbrıs 74
Kılınç, Mahmut 105, 156
Kırca, Coşkun 154
Kızıltepe (Mardin) 177
Kozluk (Batman) 105, 141, 206
Körfez Savaşı 89, 182
Kutlay, Naci 70
Kürdistan 11-14, 16, 18, 29, 50, 51, 66, 75, 80, 89, 98, 176, 191, 209, 210, 225, 227
Kürdistan Bölgesel Yönetimi (KBY) 89, 158, 225, 226, 227
Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) 51, 66, 76, 225, 226
Kürdistan İşçi Partisi (PKK) 18, 29, 40, 41, 50-52, 75, 77, 81, 83, 86, 87, 90-96, 98, 100, 101, 103, 104, 106, 109-111, 120, 126-128, 131, 132, 134, 136, 139, 144-147, 149-154, 156-164, 166, 168-173, 175-178, 181-183, 185-188, 191, 198, 204, 213, 215, 219, 219, 222, 225-227, 229, 230
Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları (KUK) 75

Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) 51, 98, 225, 226
Kürt İnsan Hakları Projesi 19, 93

Leygara, Cabbar 133, 192-194
Londra 19, 20, 76, 93, 94, 98

Malatya 69, 70, 97
Maraş 64
Mardin 13, 76, 77, 96, 103, 105, 126, 129, 143, 145, 160, 177, 178, 180, 184, 191, 219-221, 223
Mardinkapı (Diyarbakır) 184
MED-TV 94
Mersin 126, 220, 221
Mezarcı, Hasan 155
Milli Güvenlik Kurulu 61, 77, 89, 128, 154
Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) 61
Mitterrand, François 155
Muş 13, 102, 104, 105, 126, 129, 219-221, 223

Newroz 101, 132, 160, 162, 178, 182, 183, 196, 198, 200, 207, 208, 216, 226, 228
Nusaybin 91, 92, 105, 132

Öcalan, Abdullah 50, 91, 104, 127, 161, 162, 164, 165, 175, 198, 208, 209, 229
Önal, İsmail Hakkı 100
Özal, Turgut 88, 89, 96, 117, 149, 170
Özalp, M. Selim 157
Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖZDEP) 104, 139
Özgürlük ve Eşitlik Partisi (ÖZEP) 104
Özgür Gündem 94, 140, 145, 146, 150, 179, 180, 182, 184
Özgürlük Yolu 75, 78-80
Özdemir, Metin 143

Paris 20, 98, 122, 155, 193, 226
Paris Kürt Enstitüsü 19, 93, 98
Pekin 122

Refah Partisi 43, 96, 109, 151, 152, 179
Rızgari 75
Roja Newe 60
Roj TV 162, 194
Royal, Segolène 155

Sadak, Cevahir 210
Sadak, Selim 105, 148, 155, 156, 163
Sağ, Arif 100
Sakharov Düşünce Özgürlüğü Ödülü 186
Sakık, Şemdin 104
Sakık, Sırrı 104, 105, 154-156, 181, 182
Savaş, Vural 149
Sezer, Mehmet Emin 104, 105
Sezgin, İsmet 179, 181, 182
Siirt 13, 105, 126, 129, 157, 219-221, 223
Silvan (Diyarbakır) 68, 72, 78, 105, 152
Sincar, Cihan 177
Sincar, Mehmet 105, 143, 145, 153, 177, 180, 198
Sinn Fein 108
Siverek (Urfa) 72
Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) 87, 88, 95-98, 100-103, 105, 108, 110, 117, 121, 123, 125, 131-133, 141, 147, 150, 151, 154, 155, 170, 172, 176-182, 185, 187, 192, 219, 220
Sönmez, Kenan 100
Sümer, Salih 100, 105, 178
Stockholm 80
Sur (Diyarbakır) 118, 151, 160, 161, 190, 194, 201, 202
Suriçi (Diyarbakır) 194
Suriye 13, 14, 190
Susurluk 142

Şanlıurfa (Urfa) 126, 220, 221
Şeyh Sait 59, 109
Şırnak 13, 103, 105, 126, 129, 132, 162, 219-221, 223

Talabani, Celal 98, 209, 226
Tekçe, Metin 162
Toğuç, Nizamettin 105, 143, 156
Toprak, Metin 151
Tuğluk, Aysel 162
Tunceli 13, 15, 23, 72, 77, 126, 129, 159, 219-221, 223
Türk, Ahmet 96, 100, 104, 105, 117, 155, 156, 162, 178, 184, 186, 226
Türk Silahlı Kuvvetleri 18, 45, 158, 163, 213
Türkiye-AB Karma Parlamento Komisyonu 97
Türkiye Belediyeler Birliği 121
Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) 105, 108, 154, 178-182
Türkiye İşçi Partisi (TİP) 51, 68, 69, 81, 96
Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi 66
Türkiye Kürdistanı Sosyalist Partisi (TKSP) 75

Uluslararası Af Örgütü 141
Uyanık, Mahmut 105

Van 13, 68, 103, 105, 129, 162, 191, 192, 219-221, 223

Washington 20, 23, 24, 122, 186, 226

Yazar, Feridun 100, 176
Yeni Akış 63
Yeni Demokratik Oluşum 99
Yenişehir (Diyarbakır) 190, 194, 195, 201, 203
Yeni Türkiye Partisi (YTP) 68, 69
Yeni Ülke 94, 138
Yeni Yurt 79
Yılmaz, Nurettin 77, 79
Yiğit, M. Ali 105, 156
Yön 60, 62
Yugoslavya 16
Yurtdaş, Sedat 103, 105, 148, 156, 162, 185
Yüksek Seçim Kurulu 151

Zana, Leyla 103, 104, 105, 132, 154-156, 175, 177, 181, 183, 186, 209
Zana, Mehdi 55, 70, 75, 77-82, 104
Zilan, Abdülkerim 105

Kürtler, Türkiye'de Kürt kültürünün tanınması ve demokratik reformların gerçekleştirilmesi için yıllardır birçok yola başvurdu. Bu gibi çabalara gösterilen direnç, Kürt ulusal hareketi ve Türk devleti arasında bir dizi çatışmayla sonuçlandı. Bu çatışma süreci on binlerce yaşama mal olurken, milyonların hayatını da paramparça etti. 1990'lı yılların başından itibaren kültürel ve siyasal hakları için siyaset kurumunun içinde daha aktif rol oynamaya karar veren Kürt politikacılar siyasal partiler kurdular, milletvekili olarak mecliste yer aldılar, yerel seçim başarılarıyla belediye başkanlıkları kazandılar.

Watts, tüm yıldırma girişimlerine rağmen siyasetten vazgeçmeyerek hem devletin resmî anlayışına hem de bir yanıyla silahlı mücadeleye "meydan okuyan" Kurdî politikacıların 1990-2008 arasında ülkedeki siyasi kurumları, mekanizmaları kullanmalarını ve çalışmalarının etkilerini kapsamlı şekilde inceliyor.

Watts, Kürtlerin ve Kürt siyasi partilerinin Türkiye'deki yerlerini inceleyerek mükemmel bir iş yapıyor. Kürtlerin sıradan "meydan okuyucular" olmanın ötesinde Türk siyasetinin tamamlayıcı ve kurucu unsurlarından olduğunu gösteriyor.

REŞAT KASABA

Türkiye'deki Kürt siyasetini anlamak için mutlaka okunması gereken bir kitap.

JENNY WHITE

THG
0234891
BRH

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-1447-0
9 789750 514470